д-р І. НІМЧУК

595 ДНІВ СОВЄТСЬКИМ ВЯЗНЕМ

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Спогади з 1939-41 року

- Іван Німчук
  - В НАПРУЖЕНІЙ АТМОСФЕРІ
  - ПЕРШІ ЧОТИРИ ДНІ ПІД БОЛЬШЕВИКАМИ
  - В ТЮРМІ ПРИ ВУЛ. САПІГИ-ЛОНЦЬКОГО
  - ЗІ ЛЬВОВА НА ЛУБЯНКУ
  - ПЕРШІ ДНІ НА ЛУБЯНЦІ
  - ВЯЗНІ КАМЕРИ Ч. 29.
  - ПЕРШІ ПЕРЕСЛУХУВАННЯ
  - СВЯТИЙ ВЕЧІР НА ЛУБЯНЦІ
  - ДАЛЬШІ ПЕРЕСЛУХУВАННЯ
  - В КАМЕРІ Ч. 14.
  - ВІД ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ ДО НАЦІОНАЛІЗМУ Й ІМПЕРІЯЛІЗМУ
  - В КАМЕРІ Ч. 13
  - МОЇ НОВІ СЛІДЧІ
  - В ДОВГИХ, СІРИХ МІСЯЦЯХ
  - В АТМОСФЕРІ ПСИХІЧНОГО НАТИСКУ І ЗНЕВІРИ
  - ВИЗНАЧНІ СПІВВЯЗНІ В КАМЕРАХ ЛУБЯНКИ
  - В ОСТАННІЙ СТАДІЇ СЛІДСТВА
  - ЗВІЛЬНЕННЯ І ВИХІД НА ВОЛЮ
  - ПОВОРОТ ДО ЛЬВОВА
  - Додаток
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8
  - 9
  - 10
  - 11

Іван Німчук
595 ДНІВ СОВЄТСЬКИМ ВЯЗНЕМ

diasporiana. org. ua
Торонто, Онт., 1950.
Видавництво і Друкарня ОО. Василіян в Торонті, Онт.

В НАПРУЖЕНІЙ АТМОСФЕРІ

Війна висить у повітрі. — Що нам робити?

— Загальна мобілізація в Польщі. — Війна почалася! — Німецькі налети. — Нагінка на українців. — Німці облягають Львів. — «Діло» на позиції. — Чим Польща зачала і закінчила своє панування на наших землях.

Літні місяці 1939 року були гарячі. Все вказувало на те, що зближається велика буря. Прилучивши до Німеччини без одного вистрілу промислову Саарщину, цілу 7-міліонову Австрію, великі шматки Чехословаччини, а незабаром усі чеські краї, з чим звязаний великий зрив-тріюмф і швидко потім повний трагізму кінець самостійної Карпатської України, — Гітлер забрав ще від Литви її єдиний порт Клайпеду (Мемель) і готувався до скоку на Польщу. Ошоломлений своїми безприкладними успіхами, він уважав, що Німеччині за тісно навіть у її тодішніх, вже й так сильно поширених, границях. Не зважаючи на пакт неаґресії, а радше пакт приязні з Польщею, що проіснував кілька років (від 1934 р.), Гітлер не хотів тепер погодитися не то з існуванням польського коридору, який розділяв Німеччину на дві частини, але з існуванням Польщі взагалі. Війна висіла в повітрі.

В таких обставинах скликано до Львова з'їзд Ширшого Народнього Комітету Українського Національно-Демократичного Обєднання, що на його наради спрямовані були очі не тільки всього українського громадянства, але, можна сказати, й цілої Польщі. Як і можна було сподіватися, зїзд вирішив одноголосно, що в сподіваним німецько-польськім воєннім конфлікті український нарід виконає льояльно свій обовязок супроти польської держави. Обидві найбільш зацікавлені сторони, українська і польська, відітхнули після того з полегшою: українці, без уваги на політично-партійну приналежність, відітхнули тому, що така заява провідної політичної партії забезпечувала український нарід на випадок війни — як усім здавалося — від репресій польського уряду і польської вулиці; поляки, зокрема урядові чинники, були вдоволені тому, бо така ухвала скріпляла їх позиції і давала надію на те, що міліони українців стануть у війні з Німеччиною по стороні Польщі. Що ж до Німеччини, то вона розуміла таку українську ухвалу напевно дуже добре: адже під боком німецького уряду і за його виразними вказівками німецька меншість у Польщі деклярувала постійно й виразно впродовж 20 років свою льояльність до польської держави, а німецькі посли у варшавському соймі не важились ніколи голосувати проти бюджету, щоб не впала на них — Боже борони!

— тінь нельояльности до Польщі. Яке ж було справжнє наставлення німців, що жили в Польщі, показали вже перші дні війни, а ще краще пізніші воєнні роки.

В такій напруженій атмосфері відповідальні українські чинники застановлялися нераз над тим, що нам усім робити на той випадок, коли Польща війну з Німеччиною програє (в чому ніхто не сумнівався) і західноукраїнські землі внаслідок такої чи іншої воєнно-політичної констеляції стануть здобичю Союзу Соціялістичних Совєтських Республік. Пам'ятаю, що на цю тему говорили ми ширше також у редакції «Діла» ще тоді, коли Сталін на 11. з'їзді комуністичної партії склав відому заяву в справі Карпатської України. Пізніше верталися ми нераз до цієї теми, зокрема ж часто порушували її в тих днях і тижнях, що попереджали вибух німецько-польської війни. Очевидно — якогось ясно окресленого рішення в цій справі ніхто не приймав, але, памятаю, загальний погляд був такий, що всім тим громадянам, які нічим не заангажовані у протибольшевицькій роботі, слід залишатись на місцях, разом з усією народньою масою. Що ж би та маса — говорилося — сказала, якби так її провідники покинули рідний край і залишили її саму на поталу большевикам? І як би такий виїзд інтелігенції на захід використали потім большевики!?

Місяць серпень 1939 р. застав редакцію «Діла» у вакаційному складі. На відпустці були три члени редакції, між ними й ред. Іван Кедрин-Рудницький[1], з яким я в останніх чотирьох роках існування «Діла» (1935-1939) вів її його редакцію. Він писав нам з гір безтурботні листи й ніяк не хотів вірити у війну, що над нами висіла. Тимчасом Гітлер виголошував одну войовничу промову за другою і ставив просто з дня на день щораз більші вимоги до свого недавнього союзника. Заметушилась і Польща, посипались відповіді міністра закордонних справ Бека, ставало щораз гарячіше. А на який тиждень перед вибухом війни стали вертатися масово до своїх урядів, бюр та крамниць львівські відпустковці. Приїхав, не докінчивши відпустки, і ред. Кедрин, а за ним і інші члени редакції.

В дні 30 серпня проголосила Польща загальну мобілізацію. Звідусіль сунули лави молодих резервістів до Львова, де був осідок команди корпусу. Зароїлися від молодих людей всі касарні, парки, площі, вулиці галицької столиці. Впадало в очі, що мобілізація не проходить справно: бракувало військового виряду і навіть постелі й білизни для лікарень, що їх вже з першим днем війни треба було збирати між цивільним населенням. Тисячі резервістів мучились по кілька днів, заки дістали потрібне обмундурування. І ще одно цікаве явище: навіть у такій хвилині

не було довіря до військових старшин української народности (яких було зрештою дуже мало), бо не всі українські інтелігенти в польській армії дістали мобілізаційні картки. Це відносилось, очевидно, до старшин у резерві, бо українців до активної служби в польській армії не приймали зовсім (поза кількома емігрантами з колишньої Армії УНР).

В пятницю 1. вересня вже вдосвіта ескадри німецького летунства збомбардували численні польські стратегічні обєкти й летовища, в тому числі й летовище у Скнилові коло Львова. Ранком того дня мешканці Львова довідалися з радіо про те, що Німеччина напала на Польщу. Отже війна почалася! Не помогли нічогег зусилля англійських і французьких державних мужів і спроба Мусолінія посередничити в назріваючому конфлікті. Не поміг і голос Папи. Почалася війна, що поширилася згодом на ввесь світ і закінчилася щойно 8. травня 1945 р., та й то тільки формально. Та війна, що коштувала людство десятки міліонів жертв убитими, каліками, бездомними, і мільярди долярів майна. Цікаво, чи тоді хто-небудь у світі уявляв собі її страшні наслідки?

Перший налет на Львів пережили його мешканці таки 1. вересня в само полуднє. Сидячи в редакції (камениця Просвіти, Ринок 10, 11 поверх), почули ми нараз над собою глухий шум. Коли ми кинулись до вікон, німецька летунська ескадра летіла високо над нами, наче ключ срібних птиць, і прямувала швидко зі сходу в сторону головного двірця. Летіла трійками, при чому в середині був бомбовик, що мав по обох боках по одному оборонцеві — мисливцеві. Коли нам здавалося, що перша група була вже за Єзуїтським городом, отже менш-більш за Політехнікою, бомбовики стали злітати з незвичайною швидкістю скісно до землі і на висоті 200-300 метрів скидали свої бомби, одну за одною (разом 3-4). З такою самою головокружною швидкістю відлітали вони знову скісно вгору і вперед та займали своє попереднє місце у трійці. Падаючі бомби, що прорізували повітря з величезним шумом і свистом, було майже видно. Після їх упадку і вибуху дрижало все повітря. Зараз за першими скинули свої бомби чергові бомбовики і за 2-3 хвилини все затихло. Показалася тільки в тих місцях висока курява, що підіймалася щораз вище.

Цікаво, що цей налет не стрінувся не то з ніякою обороною чи проти-атакою польського летунства, але населення не було передним навіть перестережене. Цілими тижнями й місяцями перед тим приучувано мешканців Львова до того, що вони мали б робити на випадок ворожого налету; пороблено й означено різні бомбосховища, випробувано всякого роду гудки-сирени, — а тут 300, 000-ому місту прийшлось пережити великий німецький

налет без найменшого попередження, і то в само полуднє. Сирена обізвалася щойно кілька хвилин після того, як уже все затихло, викликаючи серед мешканців міста хіба тільки обурення та голосні нарікання.

Показалося, що бомби скинено на кілька мешкальних домів при невеличкій бічній вулиці, що притикала до вулиці Перацького, зараз за вул. Городецького (кількасот метрів від гол. двірця) та на залізпичі нарстати. Бомби, що їх скинено того дня, були легкі, тим не менше в одному тільки жидівському домі згинуло першого дня понад 80 жидів, імена яких можна було вичитати на другий день у клепсидрі Жидівської Віроісповідної Громади. З християн згинуло першого дня всього кілька осіб. Так той перший німецький налет на Львів забрав найбільше жертв зпоміж жидівського населення, наче попереджаючи його, що це тільки початок та що його чекатиме щось тисячу разів гірше.

Пізніші німецькі налети на Львів, що їх доводилось переживати майже щодня, попереджував звичайно вже рев сирени, так що населення встигало вже сховатися перед ними до сховків. Але ті сховки не все помагали, бо тяжкі бомби пробивали нерідко ввесь кілька-поверховий дім аж до пивниці, і тоді гинули всі, що там шукали захисту. В кількох випадках подусилися всі люди !в пивниці після того, як скинена бомба розірвала газові руропроводи, а гори падаючої цегли загородили всі входи до неї. В кількох інших затопила людей в подібній ситуації вода з розірваних водопроводів. Найбільше людей згинуло в пасажі Міколяша у найближчу неділю 3. 9. в часі налету, що відбувся нагло також в само полуднє. Тоді йшли там кінові вистави, а біля трафіки стояла довга черга курців, що бажали захопити хоч дещо дорогоцінного наркотика. Всі вони погибли під звалищами того пасажу, і трупи тих нещасних відкопували потім ще й по упливі довгих місяців.

Крім двох згаданих, були ще сильніші німецькі налети на Львів 7, 9 і 14 вересня. Слабші йшли щодня аж до 21. 9. Шкоди, що їх потерпіло місто, були величезні. Розуміється, при кожнім налеті були й жертви в людях.

Ті німецькі бомби і розвиток подій на фронті охолодили значно воєнний запал львівських поляків і — ніде правди діти — також жидів. Коли від'їжджаючі па фронт військові відділи і поодинокі польські старшини ще так недавно прощалися бундючними окликами: «До побачення в Берліні!», то за кілька днів пропала вся польська бундючність і ввесь тупет. Тверезі польські уми стали рахуватися з німецькою окупацією цілої Польщі і всю надію покладали тепер на великих союзників — Францію й Англію. А коли вечером 12. 9. більші німецькі

змоторизовані стежі приблизилися несподівано до Львова і зупинились на його передмістях Богданівка, Левандівка і Сиґнівка та стали бити на центр міста з легких гармат, то страшна паніка огорнула не тільки всю його залогу, але й усіх найпатріотичніше наставлених мешканців. Правда, польські військові частини не допустили тоді німців до центра міста, але віра в можливість перемоги над ними тут захиталася цілковито. Німці вдоволились тим, що окружили місто з трьох сторін тісним перстенем, так, що польська оборона могла рахувати на відступ тільки в напрямі на схід — на Личаків, Винники, Підберізці і т. д. Та за 3-4 дні окружили німці Львів також від сходу, і місто було замкнене цілковито.

Коли війна з Німеччиною ставала з дня на день більше безвиглядною, то польська сторона стала шукати винуватців своїх невдач та свого національного нещастя — в українцях. Автім нагінка, арештування та масові вивози молодих і старших українців до концентраційного табору в Березі Картузькій почалися вже на кілька тижнів перед початком війни. Ледве чи була яка місцевість у Галичині, з якої не вивезено тоді когось з українських діячів до Берези Картузької. Туди поляки вивезли також багато українських католицьких священиків і черниць, з якими польська поліція поводилися там дуже брутально, називаючи черниць не інакше як коровами. У Львові положення для українців було просто нестерпне. Полякам увижався в кожному українцеві як не саботажист, то зрадник і німецький шпіон. Психоза серед польського населення, вихованого шовіністичною пресою, була така загальна, що воно підозрівало мало не кожного українця в тому, що він якимсь чином помагає німцям. Увесь час кружляли по місті всякі провокаційно-фантастичні поголоски: то українці стріляють з вікон своїх мешкань до польських вояків, то подають німцям світляні сигнали, то доконали такого то саботажу…. Говорено також дуже багато про те, що українці створили свій легіон, який бореться проти Польщі по стороні німців. У тих важких днях для львівських українців відбувались не тільки арештування Богу духа винних українців, але й самосуди та ліквідація непевних з польського погляду одиниць. Тоді то заарештовано редактора Івана Витвицького, члена редакції популярного щоденника «Новий Час», і того здекларованого ворога німецького нацизму розстріляно тоді ж без суду на узбіччях львівської Цитаделі.

В такій невимовно важкій ситуації стояли ми на позиції і видавали безперервно «Діло», яке від 12. 9. не виходило вже, правда, поза львівські рогачки, бо вся поштова комунікація з краєм і заграницею була з тим днем перервана. Видавали ми

газету — єдину тоді українську газету у Львові і в краю спершу в звичайному обємі (10 стор. щодня), але по кількох днях треба було зменшувати не тільки її наклад, але й обєм, так що останні числа «Діла» мали вже тільки по 2 стор. друку. Коли і польська вулиця, і польські урядові чинники не переставали цькувати на українців і ця їх нагінка дійшла до-краю, забрав голос Митрополит Андрей, що разом з тодішнім головою УНДО і Української Парляментарної Репрезентації у Варшаві Василем Мудрим помістили в «Ділі» з 14. 9. комунікат, у якому запротестували проти польської нагінки і стверджували, що українці не стріляють з вікон до польського війська та що нема ніякого українського легіону по німецькій стороні. І хоч цю українську заяву проголосило кілька разів також львівське радіо і передала львівська польська преса («Дзєннік Польскі» і «Век Нови»), то вона ніякого успіху не мала. Зрештою вже за два дні, 17. 9., большевики повідомили через своє радіо, що червона армія перейшла того дня Збруч і Буг, щоб «визволити» західно-українські і білоруські землі. Мотивація була така, що Польща як держава перестала існувати, тому уряд СССР наказав своїй армії перейти кордони Польщі, щоб забезпечити єдинокровне українське і білоруське населення від розбитих польських військових частин. І справді того дня вдосвіта червона армія переступила кордони Польщі, а за кілька днів появились над Львовом і перші совєтські літаки, що скидали всякого роду агітаційні летючки, м. ін. з промовами, що в них українські посли у варшавському соймі протестували проти польських насильств над українським пародом. Тих самих послів большевики після зайняття Львова повиарештовували одних з перших.

Але саме на кілька годин перед тим, як червона армія перейшла Збруч і Буг, польська поліція у Львові зробила ще погром «Діла». В ночі з 16. на 17. 9. (з суботи на неділю) ввійшло до дому «Просвіти» коло 100 польських поліцаїв та агентів під проводом військового поручника (мабуть з дефензиви, т. зв. II відділу), щоб перешукати ввесь дім, бо — мовляв — з його вікон стріляють до польських вояків, а в його підвалах скрнваються якісь підозрілі елементи. (Тими «підозрілими елементами» були молоді хлопці, українські політичні вязні, що їх саме в тих днях, випустили з вязниць, і вони шукали захисту перед бомбами малими групами і в підвалах дому Просвіти, і в підвалах інших українських камениць). Та поліційна «ревізія» тягнулася від год. 8-11 і виглядала так, що поліцаї порозбивали шафи та бюрка в «Ділі» й «Просвіті», порозкидали й потоптали рукописи, поломили машини до писання і т. д. ; в друкарні повисипали з кашт всі черенки і змішали ногами та понищили лінотипи; в

бібліотеці й переплетні «Просвіти» подерли масу книжок і поперевертали з ними всі шафи так, що до тих кімнат годі було приступити; а в помешканні нереплетника Дм. Хомяка порозпорювали навіть подушки, перини і т. д. Тоді ж знищено також приготований вже склад «Діла» з датою 17 вересня — останнього числа, кілька примірників якого було вже відбитих на т. зв. щітковій відбитці, але через польський вандалізм воно взагалі не появилося.

Свій вступ на наші землі новостворена самостійна Польща започаткувала тим, що закрила «Діло», бо ж відомо, що з зайняттям Львова в листопаді 1918 р. припинено відразу появу «Діла». Тепер, в останніх днях свого панування, спромоглися поляки на те саме: знищили редакцію і друкарню зненавидженого щоденника, що стояв на сторожі національних інтересів українського народу майже 60 літ.

ПЕРШІ ЧОТИРИ ДНІ ПІД БОЛЬШЕВИКАМИ

Від 17. до 22. вересня 1939 р. — Оснування Українського Допомогового Комітету. — Вїзд до Львова червоної армії і перші большевицькі агітатори. — Українська делегація у представників нової влади. — Відвідини в домі Просвіти і наїзд на «Діло». — «Саморозвязання» УНДО.

— Нарада українських журналістів і атака на мене тов. Чеканюка — Що він почув від приявних. — Моє арештування.

Після того, як червона армія перейшла вдосвіта 17. 9. Збруч, німці обстрілювали Львів уже рідше. Проте німецькі стрільна заподіяли ще в місті багато шкоди. Так одна граната вдарила в ріг камениці Просвіти від вул. Бляхарської і знищила частину даху й муру того старого дому. Одна тяжка бомба розсадила цілковито семінарську церкву Святого Духа при вул. Коперника, де залишилась тільки вежа; друга — змела дах великого костела оо. Езуїтів та знищила сумежну Скарбову Палату. Купою румовищ стало й кількадесять інших обєкгів у місті.

20. 9. появився німецький ультимат до польської оборони міста, щоб вона його здала, бо інакше Львів буде зовсім знищений. За здачею заявилися члени міської ради і — як казали — гакож найвищі церковні достойники, але військова команда під проводом ген. Лянґнера (яке польське прізвище!) рішила німців до міста не впускати. Дозволила тільки, очевидно, в порозумінні з німецькою військовою командою, вийти з міста тим цивільним особам, що того забажають, поза лінію німецького боевого фронту. Виходити можна було двома вулицями: Жовківською і Личаківською поза їх рогачки до год. 5. пополудні. Як тільки проголошено цей дозвіл у радіо і розліплено на мурах міста, у двох означених напрямах рушили тисячі львовян з клунками й малими дітьми, щоб видістатися з обложеного міста. Ті, що вибралися Личаківською рогачкою на схід, стрінулися за німецькими лініями вже у Винниках з большевицькими танковими стежами і вернулися до Львова зараз за ними, себто по 3-4 днях.

Хто слухав тоді радія, міг почути промову Гітлера, в якій він подавав уже підсумки всієї польської кампанії, хоч Варшава ще не була скапітулювала. Він хвалив боєву вартість простого польського вояка, підкреслював нахил до ініціятиви у підстаршин та стверджував повну нездарність вищого проводу польської армії. Без уваги на те, чи ця характеристика польської армії була

вірна чи ні, її розгром німцями в такому рекордово короткому часі був чимсь безприкладним в історії. Президент д-р Кость Левицький, довголітній парляментарист і провідник українського народу Галицької Землі за часів Австрії, з яким я від 12. 9. ночував у підвалах дому Дністра при вул. Руській, а днював на його подвірї чи в партеровій залі Сокола-Батька, повторював у тих днях заєдно: Це кара Божа на Польщу — за її насильства і знущання над нашим народом.

Надійшов день 21. 9. Сенатор Володимир Децикевич, що теж, як і багато інших українців, ховався у тих днях перед обстрілом міста в домі Дністра, приніс вістку з магістрату, що поляки створили свій Допомоговий Комітет, який при помочі засобів міста мав би розвинути негайно відповідну акцію серед зубожілого польського населення. Подібний Комітет — казав він — творять жиди, тому треба би й нам створити Український Допомоговий Комітет. З місця скликано на 3. годину пополудні ширшу нараду, на яку запрошено тих українців, що жили чи пак перебували тоді у трьох великих сусідніх каменицях: Дністра, Ставропігії і Просвіти, та притягнено ще декого з мешканців недалеких домів Наукового Товариства ім. Шевченка при вул. Чарнецького. Нарада відбулася в залі Дністра, де зібралося коло 50 визначних громадян. По рефераті Децикевича і короткій дискусії рішено одноголосно оснувати такий У. Д. К. і тут же вибрано його тимчасовий провід: д-р Кость Левицький — голова, сен. В. Децикевич — заступник голови, я — секретар. Розуміється, учасники наради вірили, що Комітет зможе проявляти діяльність під большевиками, з приходом яких до Львова в найближчих днях, а радше годинах, рахувалися всі.

Коли ми вийшли з наради, почули від сторони Валів кілька крісових вистрілів, які незабаром поширились на ціле місто. Це польські вояки демонстрували кінець війни в такий спосіб, що стріляли собі «на віват». А незабаром стали ті вояки заповняти вулиці і кидати зброю, муніцію та всякі частини свого устаткування. Були такі, що йшли з похнюпленими головами, але більшість виявляла недвозначно свою радість, бо, мовляв, війна для них вже скінчилася. Такі сцени повторилися ще в більших розмірах другого дня передполуднем, декуди почалися і грабунки. В кількох місцях польські старшини пробували спинити своїх вояків перед всякого роду бешкетами, а коли це не помагало, вони з розпуки і стиду стрілялися на їх же очах та на очах збентеженого до-краю населення.

В пятницю 22. 9. між год. 1-2 пополудні проїхав у швидкому темпі від сторони Личакова головними вулицями Львова відділ червоних кіннотчиків, зберігаючи всі засоби обережности. А вже

коло год. 2. 30 почули ми сильний гук і шум моторів. Коли ми вийшли перед дім Дністра на вулицю від сторони Валів, побачили совєтські танки, що посувалися поволі вперед. На деяких з них сиділи молоді, розрадувані жидки з червоними прапорчиками, при чому деякі з них щось вигукували. Залога тих танків, озброєна в 4-дулові машинові кріси, була якась вистрашена і виглядала така перемучена, якби мала за собою бодай кілька місяців боїв і тисячі кільометрів пройденої дороги. Тим часом червона армія вїздила до Львова без одного вистрілу, бо хто ж мав ставити їй опір, коли розбита на заході польська армія здавалася сотнями тисяч в німецький полон, або пробувала меншими чи більшими групами дістатися в Румунію та Мадярщину?! Але в суботу й неділю, коли совєтські танкові з'єднання переїздили через Львів безперервно зі сходу на захід, картина була та сама: червона армія була дивно виснажена і виголоджена, до того ж вся вона мала на собі такі нужденні уніформи, що вони просто відбивали своєю вбогістю та знищенням від добірної якости уніформів, що їх носили вояки німецькі чи польські.

Ще перед вїздом і в часі вїзду до Львова червоної армії совєтські літаки розкидали над містом всякого роду пропаґандивні летючки українською мовою, в яких була сила-силенна різних обіцянок. Писалось там на всі лади про визволення українського народу з польсько-панської неволі, про допомогу в розгорненні всіх його творчих сил, про землю селянам і фабрики робітникам, про запевнення якнайбуйнішого розвитку для української культури й науки і т. д. Були і запевнення, що совєтська влада не цікавиться минулим громадян, а вимагає тільки льояльности до себе і гарантує всім свободу діяльности, недоторканість особи і працю. Були й летючки з цілими промовами послів Українського Національно-Демократичного Обєднання в польському соймі. Я сам підняв скинену летючку з промовою посла Дмитра Великановича у варшавському соймі, в якій він ілюстрував циферними даними польонізацію українського шкільництва на наших землях, і передав йому ту летючку на подвірї Дністра. Він. був, очевидно, дуже вдоволений, а хтось з гурту біля нас сказав голосно: О, тепер ви, пане после, забезпечені вже до кінця життя! Те «забезпечення» виглядало так, що Великановича, як зрештою майже всіх послів, сенаторів і взагалі діячів УНДО та інших українських політичних партій у краю, заарештували большевики дуже скоро і повивозили в глибину СССР, де майже по всіх них пропав усякий слід.

Зі Львова вийшло на захід, не чекаючи на прихід червоної армії, всього кілька визначніших українських діячів: посли В.

Мудрий і С. Скрипник, проф. Роман Смаль-Стоцький, організатор і голова Лугової Організації д-р Роман Дашкевич, редактори Іван Кедрин-Рудницький і Роман Голіян та ще може дехто. Всі інші, хоч мали добру нагоду покинути вчас Львів, залишились на місці, не прочуваючи, що їх чекає.

А по львівських вулицях вештались уже численні большевицькі агітатори в уніформах, що оповідали гурткам львовян, які збирались довкола них, чуда-дива про життя в совєтському раю: про широкі права робіників і селян, про їх добробут, про безплатне навчання у всіх школах від найнижчих до найвищих і т. п. Пускали теж такі байочки, як напр., що кожний робітник має кожної хвилини вільний доступ не тільки до кожного міністра, але і до самого Сталіна, яким може предложити особисто яку завгодно просьбу. Порядку на вулицях та в місті берегла створена на швидку руку міліція з червоними опасками на раменах, що її членами були переважно молоді українські націоналісти з ОУН, які втішалися зрештою не довго своїми крісами. бо большевики розкусили їх при помочі місцевих комуністів дуже скоро і стали замінювати їх більш надійним для себе елементом. В неділю пополудні пройшла вже містом перша маніфестація львівських комуністів, зорганізована Комуністичною Партією Західної України (КПЗУ), що її учасники в числі до 300, переважно молоді жиди, вигукували всякі оклики на честь Сталіна, совєтської влади і червоної армії та співали революційні пісні в польській мові.

Тут варто ще згадати, що на всіх львівських каменицях появилися, так сказати, за одну ніч червоні прапори. Це було зробити легко, бо сторожі домів повіддирали з дотеперішніх польських прапорів їх білу частину, і червоні прапори були готові.

В канцелярії д-ра Левицького в домі Дністра, де в перших днях збирались українські політичні діячі на наради, не замикалися двері. Сходилися туди не тільки діячі УНДО, але й інших політичних груп, між ними й д-р Осип Назарук, що мешкав зрештою за стіною. Одного разу побачив я там і проф. Кирила Студинського, що в останніх роках, як ряний радянофіл, стояв осторонь нашого національного життя. Між зібраними там і виринула думка вислати до нової влади делегацію центральних культурно-освітніх та економічногосподарських установ, що мала добитися легалізації діяльности тих установ. Така делегація в числі до 20 осіб вибралася вже в суботу 23. 9. до ген. Іванова, як першого команданта сов. залоги Львова, та до тов. Міщенка, політичного представника сов. влади, що був висланий на це становище — як казали — з Вінниці. Я відмовився якось від участи в делегації, тому «Діло» заступав присутній тоді у Львові

д-р Степан Баран; представником «Нового Часу» в делегації був ред. Зенон Пеленський. Очолював делегацію д-р Кость Левицький, якого промову, що її мав він виголосити до обох представників нової влади, одобрили всі приявні.

Як потім оповідали учасники делегації, її зустріч з представниками сов. влади пройшла гарно і гладко. І ген. Іванов, і тов. Міщенко були вдоволені та не жалували різних обіцянок, особливо останній. Ген. Іванов, що говорив по російськи, відповідаючи на промову д-ра К. Левицького, просив впливати на безпеку, спокій і порядок у місті і гарантував те саме іменем залоги. А тов. Міщенко, вже українською мовою, розбалакався ширше та обіцяв, як це і є в звичаю большевиків, українському народові всякі блага: і свободу, і землю, і вільний розвиток української культури й господарського життя, і гарячу підтримку радянської влади для всіх добрих українських починів. Запевняв теж, що совєтська влада несе українському народові не тільки визволення, але й добробут, при чому вона не звертатиме уваги на дотеперішню діяльність громадян, вимагатиме тільки від усіх повної льояльности.

Вже в своїй промові звернув був д-р К. Левицький увагу на ролю Української Католицької Церкви та її духовенства в національному відродженні західної вітки українського народу. А в розмові з Міщенком він ще раз вернувся до цієї справи і, зазначивши, що якби не праця нашої Церкви та її духовенства, то Галичина була б за минулих 600 літ уже зовсім спольщена і тов. Міщенко не мав би тут що робити, спитав його просто: А що буде тепер з Українською Католицькою Церквою і нашим духовенством? На це Міщенко, не заікнувшись, заявив, що сов. влада все те розуміє і доцінює, що конституція СССР гарантує повну свободу всім віровизнанням, і Українська Католицька Церква буде мати свободу розвитку, а її духовенство зрозуміння й підтримку сов. влади для своєї праці. Це він підкреслив особливо виразно, і д-р К. Левицький, що вернувся з делегації вповні вдоволений, просив колишнього посла Володимира Кузьмовича піти негайно до Митрополита Шептицького і повідомити його про цю заяву Міщенка, що він і виконав.

В українських колах була тоді думка добиватися дозволу на дальше видавання «Діла» з тим, що воно виходило б як загально-національний, строго безпартійний часопис, очевидно, поруч урядового, чи пак партійного офіціозу. Цю думку піднесено в часі тої розмови з Міщенком. На це він ясної відповіді не дав, сказав тільки, що в цій справі порозуміється з компетентними чинниками.

Тим часом вже в суботу 23. 9. передполуднем з'явилися в

домі Просвіти три сов. редактори в уніформах, що їх я стрінув на коридорі. Вони не представились, але сказали, що вони редактори, і питали про «Діло», його редакцію і друкарню. Я показав їм приміщення редакції, де ми вже привели все після польської «ревізії» менш-більш до порядку, а потім повів їх до друкарні, де крутилися наші складачі і де ще майже все лежало порозкидане й понищене так, як це залишила польська поліція. Мої пояснення не зробили на сов. редакторів ніякого враження: мабуть не таке вони вже в своєму житті бачили. З друкарні перейшли ми ще до знищеної теж бібліотеки філії Просвіти в задньому крилі дому, де вони питали перестрашену бібліотекарку, чи є в бібліотеці твори Маркса, Леніна і Сталіна, а на її знищення не звертали найменшої уваги. Були теж у переплетні Просвіти, але й там про наявні сліди польської «ревізії» не сказали ні слова.

В неділю пополудні приїхало до редакції «Діла» коло 40 уніформованих редакторів, між якими було й кілька жінок. Пізніше з'явився і редактор київського «Комуніста» Чеканюк, з яким я тоді не мав нагоди стрінутися, бо був у тому часі на нараді в канцелярії д-ра К. Левицького. Нові сов. редактори позаймали всі редакційні й адміністраційні кімнати та заглядали з цікавістю в кожний куток.

Цікаво було тоді обсервувати поведінку і поставу львівського населення, яке з хвилею приходу до Львова большевиків почало рівнятися не вгору, як це було завжди досі, а виразно вниз. Це виявилось особливо наглядно вже в першу неділю передполуднем: у церквах, костелах та на вулицях ви вже рідко могли побачити жінку в капелюсі — майже всі львівські пані мали на головах звичайні хустки; а багато поважних громадян ходило без краваток та в старих убраннях.

В українській еміграційній пресі доводилося читати короткі згадки про те, що по приході большевиків до Львова 1939 р. УНДО розвязалося само. Тому, що я був свідком того «розвязання», скажу, як воно виглядало. Було так, що на нараді в д-ра К. Левицького стало відомо, що з чотирьох українських легальних партій зголосили своє розвязання вже УРСП і УС ДП. (З Фронту Національної Єдности в нарадах не брав участи ніхто). Постанову про розвязання тих двох соціялістичних партій занесли ще в неділю передполуднем до будинку кол. намісництва (недавнього воєвідства), де урядувала з першого дня нова влада, представники тих партій: проф. д-р Володимир Старосольський, ред. Іван Квасниця, ред. Михайло Матчак і, можливо, ще хтось четвертий. Я сам стрінув усіх трьох вичислених, як ішов з церкви св. Юра до міста, в Єзуїтському городі і памятаю такий момент:

до д-ра Старосольського приступив по дорозі відомий жидівський судовий оборонець д-р Аксер і просив його, щоб він як соціяліст, з яким, мовляв, нова влада буде напевно рахуватися, інтервеніював у справі заарештованих цілих сотень суддів і прокураторів, що, згідно з оголошеним закликом, зголосилися до праці в судовому будинку при вул. Баторія, звідки вже не вийшли. Чи д-р Старосольський (що його большевики заарештували теж кілька місяців пізніше й вивезли у глибину СССР, де він і помер разом з дружиною) інтервеніював при цій нагоді у справі арештованих, мені не відомо. Але постава наших соціалістів вплинула на тих кількох членів УНДО, що були в канцелярії д-ра Левицького, так, що нони рішили без ніякої дискусії подати новій владі теж записку про розвязання УНДО. Тоді на невеличкому куснику паперу, мабуть видертому із звичайної нотатки, написав д-р Дмитро Левицький, що з розмислом відкинув підсунений йому фірмовий блянкет УНДО, одно коротке речення, а саме, що УНДО припиняє свою діяльність, і це речення по хвилині вагання підписав. (Мимоходом замічу, що до цього він не мав тоді формально ніякого права). Секретаря УНДО, посла Володимира Целевича, тоді на нараді не було, тому післали когось по підпис до нього. Цю заяву вручено мабуть Міщенкові в понеділок пополудні, а може щойно у вівторок. Хто її вручив, не знаю. Певне тільки одно: що ні д-р Дм. Левицький, ні В. Целевич, а якась третя особа, може й нечлен УНДО.

На понеділок 25. 9. заповів Чеканюк нараду з українськими журналістами. На ту нараду, що відбулася у великій залі Просвіти в годині 11. передполуднем, прибули майже всі українські журналісти Львова і дехто з урядовців Просвіти. Присутні говорили довго з приявним письменником Корнійчуком, а Чеканюк все ще не з'являвся. Я пригадав Корнійчукові між іншим на недавню виставу його пєси «Платон Кречет» у чеському театрі в Празі, широку рецензію якої я читав у щоденнику «Праґер Прессе». На це він сказав, що поміщена на тій самій сторінці «Праґер Прессе» його фотографія — не його, а зовсім іншої особи, бо редакція якимсь чином помішала кліші двох різних осіб. Питали ми Корнійчука і про долю деяких визначних письменників та діячів культури, між іншими про славного режисера і керманича театру «Березіль» Леся Курбаса, на що він з ледве помітним зденервуванням відповів, що Курбас виявився великим шкідником у театральному мистецтві і мусів виїхати на північ за Ленінград, де веде якийсь російський театр. Коли ж зійшла балачка на пресові відносини в СССР, на зарібки тамошніх журналістів то-що, то Корнійчук став нам малювати ті відносини в аж надто рожевому світлі. Але на те, що він оповідав, не

реагував ніхто. Взагалі ж розмову з ним вели присутні зовсім отверто і безпосередньо.

Все те змінилося, як на залі з'явився нарешті Чеканюк. Він сів при столі біля мене і з місця спитав, чи є тут редактор Німчук. Коли ж я сказав, що сиджу поруч нього, він поглянув на мене якось непривітно, але не сказав нічого. Хтось поставив ще дальший запит до Корнійчука, але за хвилину забрав слово Чеканюк і став атакувати УНДО й «Діло» за те, що вони вели акцію проти радянської влади. Говорив він різко, неприємно, при чому його бліде, й худе обличчя та його затиснені уста вказували на фанатика. Поміг Чеканюкові в його атаці один з відомих львівських журналістів, що прийшов на ту нараду вже, згідно з тодішньою модою, без краватки, і закинув теж УНДО-ню угодову політику супроти Польщі. Коли ж Чеканюк накинувся після того ще й на мене особисто, що я відповідаю, мовляв, за всю ворожу поставу «Діла» до СССР, то зрозуміла річ, що я став боронитися і вияснювати позицію «Діла» в українському національному житті продовж минулих 60 літ і зокрема в останніх чотирьох роках т. зв. нормалізації. На допомогу мені прийшли майже всі присутні, що стали пояснювати Чеканюкові навипередки всю суть відомої нормалізаційної політики проводу УНДО. Прилучився до них після свого нефортунного виступу і той журналіст, що говорив спершу про угодову політику УНДО, та почав доказувати, що метою т. зв. нормалізаційної політики було зберегти українські культурно-освітні й господарські надбання і взагалі наше національне існування в Польщі без дальших втрат.

Атмосфера ставала чимраз гарячіша, бо атака Чеканюка на УНДО й «Діло» та на мене особисто обурила всіх. Вийшло так, що присутні перейшли незамітно від оборони до наступу на Чеканюка та на політику уряду Совєтського Союзу супроти українського народу в Польщі. Посипались запити: А чому ж уряд СССР, могутньої держави, не виступив ніколи в обороні переслідуваного українського народу в Польщі? А чому не висилав ніяких нот-протестів? Збентежений Чеканюк почав тоді недоладно боронитися тим, що, мовляв, обставини не дозволяли офіційно заступитись рядянському урядові за українцями в Польщі, що цього він робити не міг, бо мав звязані руки умовою з Польщею про ненапад і т. п. Атака йшла дальше, і тоді один з журналістів, щоб вийти якось з ситуації, сказав: «Гей, люди! Та ж то вже пізня пора — 3. година минула — ходім на обід!» Обидва сов. представники негайно з того скористали і вийшли в товаристві когось з наших журналістів із залі.

Пополудні був я знову в канцелярії д-ра К. Левицького, де оповів зібраним про цю зустріч українських журналістів з двома

сов. представниками та про атаку на мене Чеканюка. Мене заспокоювали і казали не брати собі того до серця, бо Чеканюк, мовляв, непоінформований якслід у наших справах, він якийсь сліпий фанатик то-що, а інші зовсім інакші.

Того ж дня вийшло вже з друкарні «Діла» перше число большевицького щоденника у Львові п. з. «Вільна Україна» що, не зважаючи па такі важливі події в тодішньому ближчому і дальшому світі, було, як то кажуть, хемічно пипране з усяких цікавих вісток чи то місцевого чи світового значіння. Це була суха, нікому не цікава газета і такою залишилась «Вільна Україна» до кінця своєї появи, тобто до відступу чернової армії зі Львова з кінцем червня 1941 р. А мова «Вільної України» це був один жах: якийсь мертвий жаргон і дивно важкуватий стиль, що їх галицькому читачеві зрозуміти було просто понад сили. Про засмічення тієї мови численними російськими словами нема що й згадувати. Куди цікавіше виглядав польський щоденник «Червони Штандар» (Червоний Прапор), що став появлятися в друкарні «Веку Нового» при вул. Сокола і мав значно живіший зміст, не кажучи вже про добірну польську літературну мову. При цій нагоді не заівадить може зазначити, що в тому «Червоному Штандарі» працювали здебільша редактори-жиди. І що теж дуже характеристичне — самі жиди, хоч їх було тоді у Львові понад 150 000, добилися власного щоденника в жидівській мові після довгих заходів щойно на 3 місяці перед початком німецько-большевицької війни 1941 р.

Але тут хотів би я звернути увагу на зовсім іншу обставину. А саме, коли у вересні 1914 року російська царська армія зайняла Львів і до представника російської влади графа Шереметева прибула українська делегація в справі дозволу видавати дальше «Діло», то він, згідно зі старою російською засадою «не било, нет і не будет украінскаво народа», заборонив «Діло» з місця. А точно 25 років пізніше совєтська влада заборонила теж «Діло», але зате стала видавати — «Вільну Україну». І хоч під тою приманливою вивіскою нічого справді українського не було, хоч у Галичині такої нудної газети, якою була «Вільна Україна», ніхто до того часу не читав, проте багато було тоді таких українців, що зловилися на оцю большевицьку штуку і прийняли спочатку назву нового часопису поважно. Та що тут дивуватись тодішнім нашим людям, коли і нині, по всіх страшних досвідах українського народу за минулих 31 років, є ще серед нас немало таких, що довіряють большевицьким обманцям і демагогам та беруть поважно всі їх гасла й обіцянки!

У вівторок 26. 9. були знову сходини львівських журналістів, але Чеканюк більше з нами не дискутував, тільки виголосив свій

монолог, при кінці якого сказав, що хто хоче працювати у «Вільній Україні, нехай внесе про це заяву.

На тих сходинах було вже значно менше людей, бо Корнійчук заявив ще попереднього дня, що стільки журналістів, як він бачить, праці по своєму фаху не знайде, тому краще пошукати собі роботи заздалегідь у якійсь іншій ділянці. Тут сказав він правду. Бо з буйного розвитку української преси, що, не зважаючи па всі польські цензурні обмеження та всякі шикани, доходила у Львові до 80 назв, залишився один спомин. В українській мові появлявся в роках 1939-41 у Львові тільки марний 4-сторінковий щоденник «Вільна Україна», півтижневик «Комсомольська Правда» та один літературний місячник. Це все. А працю в тих часописах та н радіо знайшло всього кілька одиниць з колишніх 70-80 українських професійних журналістів Львова.

Того дня крутилися вже в кімнатах редакції «Діла», крім численних сов. редакторів, голова Сель-Робу (комунофільської партії) адвокат д-р Заяц, що вийшов саме з польської тюрми, де сидів кілька років за нелегальну комуністичну діяльність (пізніше був заарештований таки в редакції «Вільної України», до якої належав, і згинув мабуть у часі масакри вязнів, переведеної большевиками перед їх відступом зі Львова в останніх днях червня 1941 р.), письменник Ґалан і якісь молоді жиди. Біля редакційного радія сидів уже цілий гурт нових редакторів. Зі стін щезли вже портрети Мазепи і Петлюри — можливо, що їх поховали наші хлопці, що працювали в експедиції газети. Портрети головних редакторів «Діла» за всі 60 років його існування ще висіли і, здавалося, дивилися з сумом і страхом на нових господарів, немов прочуваючи, що їх теж стягнуть незабаром зі стін.

Вийшовши з неясними прочуттями чогось недоброго та з розбитим серцем коло години 2-ої з редакції, пішов я без обіду до хати (при вул. Мурарській, перезваній недавно на вул. Мончинського). Думав, що мені робити. Не минуло мабуть і пів години, як хтось легко застукав до помешкання. Коли я отворив двері, побачив трьох уніформованих мужчин, що відразу влізли до середини. Упевнившися, що це я, приступили відразу до ревізії в моїй кімнаті. Заглядали до шафи з книжками, до великого куфра, заповненого теж книжками, до валізок, під ліжко і т. д., але в загальному ревізія була досить побіжна. Не забрали нічого (поза гострим ножем, що видавався їм штилетом) і казали йти за ними. Коли ж я вийшов з ними на вулицю, побачив перед хатою особове авто, яким і завезли мене до недалекої вязниці при вул. Сапіги-Лонцького, де і за Австрії, і за Польщі урядувала у великому будинку від вул. Сапіги команда жандармерії (поліції),

а в подвір'ї була, невеличка поліційна тюрма.

Так несподівано опинився я серед перших арештованих новою владою у Львові.

В ТЮРМІ ПРИ ВУЛ. САПІГИ-ЛОНЦЬКОГО

Перше переслуханий. — Нічні гості. — Провокатор-українець. — У камері ч. 5. — Товариші недолі. — Чи бють у большевицьких вязницях? — І тут провокатор! — Ще одно переслуханий. — Як ми проводили дні і ночі. — Що розповідали новоприбулі вязні. — Новини з міста. — Перед виборами до т. зв. Всенародніх Зборів. — «Собірайтєсь с вещамі!».

Мене ввели під ескортою до великого будинку при вул. Сапіги ч. 1, де я опинився в якійсь кімнаті на першому поверсі. Там я застав уже старшого мужчину в грубому зимовому плащі, що мав жовте набрякле обличчя і видався мені звідкись ніби знайомим. Назвавши своє прізвище, я спитав його, хто він, і почув: Іван Кушнір. Виявилося, що його, довголітнього секретаря професійних організацій (робітничих юній) міста Львова і цілого краю ще з часів Австрії аж до останніх днів, забрали з хати і привезли сюди кілька хвилин переді мною. Отже арештували й Ів. Кушніра, старого українського соціял-демократичного діяча і робітничого трибуна, що промовляв на тисячах робітничих зборів, що помагав організувати і перевів успішно сотні страйків, людину таку популярну, що мабуть не було в Галичині робітника, який його не знав би. Ми не встигли ще обмінятися і двома реченнями, як нас розділили і перевели до окремих кімнат.

За короткий час з'явився до мене слідчий в уніформі, яким був капітан, що його обличчя виявляло виразно семітське походження. Він спитав, якими мовами я говорю, а коли почув між ними й російську, сказав, що добре, би ми зможемо легко порозумітися. Після того став питати і записувати мої відповіді. Спершу питав докладно і подрібно про мій родовід, цікавлячись зокрема моїм соціяльним походженням і моїми студіями. Дивно було йому, як я, син бідного селянина, міг закінчити університет, та ще й у Відні, і не міг зрозуміти того, що я від малого хлопця пробивався в житті тільки власними силами. Моє пояснення, що в нашому краю пробивалися в житті подібно, як я, тисячі бідних селянських хлопців, його мабуть не переконувало.

Далі йшли запити про дотеперішню журналістичну працю і в звязку з цим про відносини на пресовому відтинку у Львові серед українців, поляків і жидів. Тут знову здивував його факт, що українці мали у Львові понад 80 періодичних видань найрізнороднішого роду і виду, залишаючи під цим. оглядом далеко позаду не тільки галицьких жидів, але й поляків

Вкінці мій слідчий перейшов на політичні партії в Польщі та в Галичині зокрема. Коли почув, що в Польщі було перед 1. вереснем того ж 1939 р. коло 30 політичних партій, зареготався з усіх сил і заявив, що в них, в Совєтському Союзі, є тільки одна політична партія, і з тим людям добре, бо, мовляв, ніхто не виявляє охоти творити там якусь другу партію. Але тут несподівано ввійшов у кімнату інший слідчий і, підсунувши мені під ніс якийсь твір Троцького в перекладі на польську мову, де фігурувало і прізвище перекладача, спитав мене, хто є той перекладач та чи я знаю його особисто. Коли ж я заперечив якнайрішучіше одно і друге, він визвірився на мене і кричав з досадою:

— Як то, ви, львівський редактор, не знаєте тутешнього перекладача книжок Троцького?! Ви не знаєте того лайдака? А може скажете також, що ви не знаєте Розенберґа-Чорнія?

Почувши прізвище Розенберґа-Чорнія, я не відпекувався свого знайомства з ним, але заперечив, немов би мені було відомо щонебудь про його політичну діяльність. Тому, що троцькістами, як і українськими шумськістами, себто прихильниками кол. народнього комісара Шумського, зліквідованого Москвою, цікавився не тільки той слідчий у Львові, але й пізніші слідчі в Москві, скажу тут кілька слів про згаданого Розенберґа-Чорнія, за яким органи НКВД пошукували у Львові зараз після зайняття міста червоною армією.

Людвик Розенберг, знаний в українських колах під прізвищем Чорнія, це був один з білих круків серед львівських жидів: він перейнявся такими симпатіями до української культури й українських визвольних змагань, що ще молоденьким хлопцем вступив до Легіону Українських Січових Стрільців, з якими перебув найтяжчі бої. Пізніше, як знаменитий вояк-старшина київських Січових Стрільців, воював під проводом Коновальця і Мельника, а вернувшись по нашій невдачі разом з іншими до Галичини, примкнув до невеличкої групи наших інтелігентів шумськістів (бодай такі слухи про нього ходили). Того Розенберґа, що мав кількох приятелів серед львівських українців, до яких належав м. ін. і д-р О. Назарук, застала німецько-польська війна у Варшаві, куди він був виїхав безпосередньо перед її вибухом. Серед різних пригод він встиг якось по кількох днях вернутися до Львова, а коли Львів зайняла червона армія, його схопили дуже скоро большевики і він разом з редактором Степаном Рудиком та кількома іншими пропав безслідно в большевицьких нетрях[2].

Той слідчий, що займався троцькістами, забрався до іншої кімнати і мій капітан перейшов тепер до політичних партій

Галичини. З усіх партій українських, польських і жидівських цікавило його найбільше УНДО, про діяльність якого мав він дивно туманні поняття. Я побачив, що він не визнається зовсім у наших внутрішньо-партійних відносинах. Наприклад він мішав заєдпо УНДО з ОУН, чи пак утотожнював одно з другим та підсував УНДО-ню революційну діяльність і навіть організацію збройного спротиву та напади на червону армію. Це я, очевидно, рішуче заперечував, бо ситуація в краю була така, що ніяка українська політична група, тим більше УНДО, не думала тоді про якийсь виступ проти большевиків. Тут знову з'явився біля мене якийсь новий слідчим з рухами п обличчям малий і став викрикувати злісно, що, мовляв, українські націоналісти засілисн десь там до спілки з польськими військовими відділами на совєтські військові частини і вбили кількадесять червоноармійців. Це була очевидна нісенітниця і я вияснював обом слідчим, як тільки міг, що нічого подібного не могло бути, бо українські націоналісти, які двадцять років боролися проти Польщі, не могли за одну ніч змінитися так, щоб піти проти червоної армії разом з поляками, тим більше, що до такого безглуздого виступу не було з українського погляду ніякої причини.

Таке переслухання і такі розмови, між якими. були і короткі перерви, затягнулися поза північ. Вкінці капітан, не сказавши ні слова, залишив мене самого, і я став при столі куняти. Пройшли може дві години, як до тої самої кімнати ввійшов знову вже добре заспаний капітан, а за ним два міліціонери: один поляк, другий жид. Обидва вони навипередки жалувалися майже з плачем на українську міліцію, яка, мовляв, не дає ні польським ні жидівським міліціонерам спокою: вона їх переслідує, вона їх роззброює і навіть десь там їх таки тієї ночі нобила. Це — казали вони — діється тому, що українську міліцію творять самі націоналісти зпід стягу ОУН, а серед міліціянтів польських і жидівських є самі робітники-пролетарі, справжні прихильники радянської влади. Слідчий слухав спокійно, успокоював обох міліціонерів і казав, що на другий день вгляне в цю справу. Після того не з'являвся в кімнаті вже ніхто, і я просидів, мучений різними думками, до ранку.

На другий день почався мій допит десь від години 9. Капітан випитував знову про політичні партії на терені Львова, про їх програми, тактику та відношення до Польщі, Німеччини й СССР. Він і далі не давав себе переконати, що УНДО, як легальна демократична партія, для якої тероризм з природи речі зовсім чужий, не має і не може мати з ним нічого спільного. І далі говорив з удаваним чи правдивим обуренням про якісь напади українських націоналістів до спілки з польськими збройними

відділами на червоноармійські частини, за що відповідальний я і такі, як я, бо ми так виховували молоде українське покоління. Моя вина — казав він — доказана ще й тим, що я був секретарем протисовєтського комітету, який тільки для прикриття своїх справжніх цілей, а саме контрреволюційної антисовєтської акції, прибрав собі назву допомогового. Ніякі мої вияснювання, що той комітет мав на меті нести тільки допомогу найбіднішим слоям львівського населення, та що він зрештою навіть не розпочав ніякої діяльности, бо й не мав коли, не помогли нічого. Слідчий стояв непохитно на становищі, що я, член УНДО, отже ворожої до СССР політичної організації, і до того ще й секретар протисовєтського комітету.

Коло години 2. пополудні перевезли мене до невеличкої залі в партері через перехідну кімнату, в якій сидів уже в куті ославлений украноҗер і москвофіл, професор львівського університету Станіслав Ґрабський, що саме недавно помер у Варшаві. Це той наш «приятель», що помагав виробляти різні проекти «на зніщенє Русі» і заповів цинічно 1924 року, отже 25 років тому, що українська справа на теренах Польщі до 25 літ буде зліквідована остаточно й цілковито, бо всі українці будуть за той час засимільовані і почуватимуться поляками. Треба признати, що в цьому напрямі вів Ґрабський разом із своїми численними однодумцями якнайенергічнішу, хоч безуспішну, акцію аж до останніх днів. Тепер він сидів у перехідній кімнаті, опинившись в подібному положенні, як і я. Я добре бачив через відхилені двері його скорчену постать і пригадував собі, як то він того самого дня передполуднем, переслухуваний у сусідній кімнаті, боронився доброю російською мовою перед закидами слідчого, що він ворог Совєтського Союзу. Я чув, як той старий лис говорив зручно і з темпераментом про те, що він і його група були завжди за порозумінням Польщі з Росією, і наводив на цю обставину докази не тільки з новіших часів, але ще з часів старої Австро-Угорщини і першої світової війни. Він на кожний запит слідчого давав з місця рішучу й певну відповідь і не давав себе збити з пантелику, так що слідчий в кількох місцях навіть поіритувався. Тоді то почув я з уст слідчого, у відповідь на якийсь запит чи закид Грабського (що був, як відомо, автором конкордату Польщі з Римом) про політику Сов. Союзу у відношенні до Апостольської Столиці, вперше такі характеристичні слова:

— Да, Ватікан маленькое гасударство, но всьо такі гасударство, і ми должни с нім счітатьса. (Так, Ватикан мала держава, але все таки держава — і ми мусимо з ним рахуватися).

Таку саму фразу від слідчого почув я кілька місяців пізніше в

Москві.

Я хотів саме заговорити до Грабського, бо нас залишили були на хвилину без конвоїра, коли в мою кімнату введено молодого типа, який з місця вступив зі мною в балачку. Він бідкався, що попався в руки НКВД (Народного Комісаріяту Внутренніх Дел, себто тої самої страшної большевицької поліції, яка спершу називалася Чека, потім ҐПУ), і його доля, мовляв, трагічна. Коли я спитав, чому, він з розпукою в голосі став оповідати, що йому закидають співпрацю з польською розвідкою. На дальший запит, як же ж воно було насправді, мій співрозмовець, пробуючи викликати співчуття до себе, розповідав жалісливо, як то він. молодий український соціяліст, не маючи засобів до життя і потрібного життєвого досвіду, иступив до праці в польській розвідці на протибольшевицькому відтинку. Тепер, казав він, НКВД дістало списки всіх польських розвідчиків, на яких є і його прізвище, тому для нього мабуть не буде пощади.

Я думав увесь час, чи це не провокатор, підісланий до мене на те, щоб, малюючи переді мною своє трагічне положення, витягнути від мене якесь слово співчуття, а може й одобрения для його протибольшевицької роботи. Він видався мені підозрілим не тільки тому, що говорив зі мною, зовсім чужою собі людиною, надто отверто і «признався» до свого шпіонського ремесла проти большевиків, у руках яких він був, але й тому, що намагався конче розжалобити мене своєю долею і дістати якусь оцінку його праці. До того видалось мені, що нашу розмову хтось невидний обсервує. Тож коли той тип оповів мені всю свою «історію» і спитав, що я думаю про його справу та чи раджу йому признаватися до шпіонської роботи, чи від неї відпекуватися, я вже не мав найменшого сумніву, що це нікчемний большевицький провокатор — найпідліший витвір людства, яке то означення на цього типу людей вичитав я колись в одному з творів польського письменника Станіслава Жеромського. Розуміється, я не дав провокаторові ніякої поради, перервав після того розмову та обернувся до нього плечима. Незабаром провокатора від мене забрали

За якийсь час випровадили з кімнати першого проф. Ґрабського (як потім показалося, до вязниці в подвірї) і так я не обмінявся з ним ні одним словом. А потім прийшла черга на мене. Я пройшов під конвоєм коридором, потім подвірям і опинився в невеличкій кімнаті на партері недавньої польської поліційної (перехідної) тюрми. В кімнаті сиділи два енкаведисти: тимчасовий директор тюрми і хтось другий. Мені казали віддати всі речі, які я мав при собі: годинник, гаманець з грішми, олівці, дрібні записки, маленьку збірку українських добродійних марок

то-що. А потім треба було розібратися зовсім, скинути навіть сорочку, і всі мої речі зревідовано якнайдокладніше, при тому з черевиків стягнено шнурівки, але залишено краватку. Коли я знову убрався, мене попровадили невеликим коридором і сходами на другий поверх, отворили одну з келій і пхнули до середини.

Так я опинився в камері ч. 5.

Опинившись у камері, я побачив, що вона заповнена людьми вщерть. За Австрії чи за Польщі в ній було місце на 4-5 осіб, а тепер було всіх 14. Видно, що большевицька тайна поліція (НКВД) працювала інтенсивно в чужому для неї місті від першого дня і заповнювала переважно Богу духа винними арештантами всі львівські вязниці не то до останнього місця, а перевантажувала їх до неможливости так, що нещасні люди в переповнених келіях відразу просто дусилися.

Перший, кого я побачив у келії, був згаданий вже Іван Кушнір. Як уже знаиомий, я з ним привітався і зараз же представився всім приявним, що — як виявилось — були переважно людьми з високою освітою і займали в більшості високі позиції в житті.

Мабуть найінтеліґентніший з усіх був саме Іван Кушнір, що як довголітній секретар професійних організацій міста Львова знав добре цілу Галичину, мав тисячі знайомих в усіх слоях населення та дуже широкі звязки. Не вважаючи на свій поважний вік та на наявну важку недугу (був увесь жовтий і пухлина в ногах поступала щораз вище), він серед болів сипав дотепами наліво і право та оповідав живо й барвисто про різні цікаві свої виступи і пригоди. Слідчі закидали Кушніреві, що він нібито не боронив робітників перед визиском працедавців, не організував робітничих страйків, а павпаки — спинював революційний запал робітничої кляси і навіть «продавав інтереси робітників панам та капіталістам». По кожному переслуханні Кушнір приходив до камери крайнє втомлений та оповідав, що слідчі заєдно скачуть до нього за те, що він працював серед робітництва в протикомуністичному дусі. Настрій і здоровя Кушніра підупадали з дня на день. Спочатку він вірив, що його звільнять найдалі до кількох днів, бо ж — як казав —його звязки з лівими такі, що за ним повинні б інтервеніювати дуже впливові люди. Тим часом він мучився далі, а з ним і всі ми. Ноги його спухли так, що він вже вкінці не міг ходити, а проте до лікарні його не забирали. Коли я по чотирьох тижнях залишав келію, він ще в ній лежав. По повороті з московської тюрми у травні 1941 року я довідався, що Кушніра перевезли вкінці до тюремної лікарні, де він незабаром і помер. Як воно і є в звичаю большевиків, тіло померлого Кушніра

закопали невідомо де, а жінка й донька довідалися про його смерть щойно значно пізніше, і то неофіційною дорогою.

Другою цікавою постаттю в камері був директор поліції з м. Лодзі Влад. Лозінський, що втік перед німцями до Львова, де працював колись як поліційний офіцер. Це був правник, що походив з селян-латинників мабуть з Підгаєччини і говорив добре по українськи. Його сестри — як він мені оповідав — повиходили замуж за селян-українців, з якими він утримував добрі звязки. Вичитавши на мурах заклик у справі реєстрації, він, як високий поліційний старшина, зголосився до нової влади сам, при чому жінка підпровадила його аж до входових дверей так добре відомого його будинку при вул. Сапіги ч. 1. І звідти він на волю вже не вийшов. Енкаведисти закидали йому, що він прийшов до них по наказу таємної польської організації, щоб себе залеґалізувати і після того тим легше нести акцію проти нової влади. Розуміється, йому закидали теж, що він переслідував революційно настроєне робітництво у великому промисловому місті Лодзі, хоч сам він мав мабуть куди більше обтяжену гіпотеку виступами проти тамошніх німців, і саме тому опинився у Львові. Після одного переслухання Лозінський оповів мені з нетаєним обуренням, що коли його вели вже назад до камери, він зустрівся на сходах з відомим у Львові польським поліц. агентом Радонем (прізвище його називали у звязку з убивством краєвого комманданта Української Військової Організації Юліяна Головінського 30. 9. 1930 р.). Той Радонь ішов сам сходами догори і мав течку під пахою, значить: служив уже новим панам. А що він був спецом від українського підпілля, то ясно, до якого сектора запрягли його большевики. Що ж до дальшої долі Лозінського, то я довідався багато місяців пізніше, що його перевезли з львівської вязниці до Дніпропетровська. В тамошній тюрмі і застала його німецько-большевицька війна при кінці червня 1941 р. Що з ним далі сталося, не знаю.

Ієрархічно найвищу позицію в житті з нас усіх займав ген. Юл. Мальчевський, власник одного підльвівського українського села, рідний брат славного польського маляра Яцка Мальчевського, бо він був міністром військових справ до перевороту Пілсудського в 1926 р. Арештований тоді разом з іншими високими старшинами, він просидів короткий час під домашнім арештом, а потім його відпустили з повною пенсією на спочинок і він жив собі вигідно у Львові в готелі Жоржа, звідки й управляв своїм господарством, особливо ж зразково поставленим садом. Розуміється, Мальчевський виїздив часто за границю і певно куди частіше вживав у житті німецької мови, як польської, бо до кінця говорив по польськи слабо, не тільки з німецьким

наголосом, але й вимовою, його забрали до тюрми на донос когось з готелевої служби таки з готелю Жоржа враз з усім його добром, що його мав у своїй кімнаті. Тому, що жив самітньо, мабуть ніхто в тих часах за ним не інтервеніював. І ген. Мальчевському закидали, що він залишився у Львові з розмислом, щоб організувати якийсь спротив проти большевиків, що йому, розуміється, й не снилося. За ввесь час мого побуту в тюрмі разом з ним він жив в одній сорочці і хоч разом з ним забрали з готелю цілі гори білизни та всякого іншого добра, він не звернувся ні разу з проханням дати йому на зміну хоч одну сорочку, так що всякі насікомі стали жерти по кількох днях і його. А що мав уже 70 літ, то нидів на очах і мабуть не довго міг витримати таке тюремне життя, тим більше, що до того часу жив не тільки в достатках, але й у вигодах.

Оригінальну трійцю в камері творили три судді: Ганінчак, Мисловський (?) і Мінц, що всі три зголосилися добровільно, як і сотні інших, до реєстрації та до сподіваної праці в головнім судовім будинку при вул. Баторія. Звідти поперевозили всіх тих суддів до різних львівських тюрем, і так згадана трійка попала до нашої камери. Спочатку вони всі три трималися зовсім відокремлено від інших, нічого з ніким не говорили і вважали, що їх «затримали» через якесь непорозуміння та що їх кожної хвилини звільнять. Коли я прибув у камеру, вони сиділи в ній вже три дні, а проте всі три мали на собі тверді ковнірці з краватками, що їх скидали тільки вночі. А що в камері було душно, то їх ковнірці виглядали так, якби їх хто витягнув псові з зубів. Тримали вони «фасон» аж до того моменту, як почули від мене, що вже в неділю 24. 9. багато інтеліґентів-львовян поприходило до церков і костелів без ковнірців і краваток та в старих, витертих убраннях. Після того вони незамітно свої ковнірці поскидали. Цікава ще й та обставина, що суддя Мисловський (за точну передачу його прізвища не ручу) був працівником польського консуляту в Києві аж до часу його скасування, а проте й він не орієнтувався в тому, що таке совєтський режим, бо сам віддався йому в руки. А тепер усіх без вийнятку суддів нова влада виарештувала і нищила, без уваги на те, чи вони вели колинебудь які судові розправи проти комуністів, чи ні. Найбільш роззброював нас своєю наївністю суддя Мінц (мабуть жид). Суддя Ганінчак, що для карієри змінив метрику (його брат був по першій світовій війні в еміграційнім уряді ЗУНР президента Петрушевича) і став був навіть віцепрезидентом львівського апеляційного суду, не признавався до свого українського походження Він говорив заєдно по польськи, хоч деякі поляки, як ось згаданий вже Лозінський, говорили з українським

співвязнями по українськи. Всю ту трійцю перевезли одного дня мабуть до іншої львівської тюрми. Що сталося з ними дальше, мені не відомо.

Ще одну цікаву групу мали ми в камері. Це були два молоді, інтелігентні львівські робітники: українець Костюк і жид Баран. Перший, із сухітничим виглядом, був звичайним брукарем (брукував вулиці), другий кравцем. Як комуністи, сиділи вони кількома наворотами в польським тюрмах за нелегальну роботу, тому були добре обізнані з тюремним режимом і його законами. Обидвох їх заарештували большевики вже другого дня по приході червоної армії до Львова під замітом приналежности до організації троцкістів (одночасно з Костюком був арештований і його брат, що сидів теж у тій самій тюрмі, але під яким замітом, не знаю). І Костюк, і Баран були, так сказати, інструкторами в тюремних справах для всіх нас, що опинилися вперше в житті в тюремних мурах. Вони, особливо ж Баран, вичували, що нас так легко не звільнять, бо знали багато дечого про ходи й методи совєтського судівництва, оскільки взагалі ті методи судівництвом можна назвати. А все ж таки і вони, звиклі до польських порядків, не знали практик енкаведівських слідчих. Так одного дня зайшла в камері розмова про наші дотеперішні переслухування і обидва наші комуністи-троцкісти з деяким задоволенням стали «стверджувати», що, в противенстві до слідств, переводжених польською поліцією, у большевиків, мовляв, не бють і биттям нічого не вимушують. На ці їх слова піднявся з кута віцестароста з Дрогобича Кусьнєж, що попав у нашу камеру з волі перед кількома днями і може перед годиною вернувся мовчки з переслухання. Він скинув з себе штани, обернувся до обох комуністів задньою частиною тіла і сказав коротко:

— Ось вам відповідь на вашу дурну балаканину!

А що ввесь його зад був жахливо змасакрований, то ця наявна демонстрація большевицьких слідчих метод замкнула і Костюкові, і Баранові уста. Незабаром закоштували мабуть і вони таких чи подібних енкаведівських слідчих метод, бо большевицькі слідчі були спеціяльно «чулі» до всяких троцкістів і для кого як для кого, але для них не знали ніякої пощади.

З інших товаришів недолі пригадую собі ще українського студента Плювака, доброго клясичного філолога. Він попав у тюрму таким чином, що, зустрінувшись на вулиці з двома — як йому здавалося — старшинами червоної армії, розбалакався з ними і, щоб їм чимсь «заімпонувати», похвалився, що він, як студент, заробляв на своє утримання співпрацею у львівськім популярнім щоденнику «Новий Час», хоч це була чиста фантазія. При тому він запросив їх відвідати його в його помешканні та

подав їм свою хатню адресу. Ті «старшини» (це були звичайні енкаведисти) прийшли до нього в означеній годині, але не з відвідинами, а щоб забрати його до тюрми, де він мав багато часу на роздумування про те, як то не поплачує в наших часах така гарна прикмета наших батьків і дідів, як староукраїнська гостинність.

Далі згадаю ще кількох вязнів, що попали в нашу камеру дещо пізніше. Це постійно вистрашений директор львівської філії Банку Польського Альфред Бляга, господарський директор наукового закладу ім. Оссолінських у Львові Лєвак, якого, хоч це була людина старша, теж при слідстві здорово катували, господар з підльвівського Кульпаркова Масловський, що служив колись при польській поліції, молоденький студент — польський народовець, якого видав на вулиці таки його товариш — поляк, та якийсь вуличний тип (мабуть кишеньковий злодій), що вживав постійно ординарних слів. Памятаю, як його прикликав до порядку пок. І. Кушнір словами:

— Чи ти не бачиш, що тут між нами є не тільки інтелігентні, але й віруючі люди? Як же через твої уста можуть переходити такі скверні, такі богохульні слова?!

Це помогло і той розперезаний тип замовк на довший час.

Було ще в нашій камері і двох чи трьох польських поліцаїв. Одному з них вже до кількох днів побуту у вязниці присудили 5 років концентраційних таборів, бо якісь два невідомі йому робітники посвідчили йому до очей, що в часі одної робітничої демонстрації у Львові, яку поліція по наказу згори мала розігнати, він ударив їх гумовою палкою.

Щоб уже скінчити з вязнями камери ч. 5, згадаю ще також про одного провокатора. Одного вечора впустили до нас молодого хлопця в гарних чобітках, що на запит про своє прізвище назвав себе Свєжавським. Говорив він по польськи з російською вимовою, як деякі волиняки за польських часів, що нас усіх відразу насторожило. Він почав говорити з двома польськими поліцаями і з одним з них, що працював при львівській команді для особливих доручень, перешіптувався майже всю ніч. Лозінський, що мав на такі справи добре вухо, сказав мені потім, що провокатор, підслухуючи загальну розмову в камері, мав ще й інше завдання: звербувати до праці в НКВД і двох поліцаїв. Це завдання провокаторові мабуть і вдалося бодай щодо одного поліцая. Бо по викликанні з камери зараз на другий день пополудні провокатора згаданий поліцай був уже з нами не довго: за день чи за два покликали і його до праці в нових панів.

В такому то товаристві провів я майже чотири тижні. Хоч яке то було важке життя, та воно було бодай не монотонне, бо

всякого роду новини мали ми кожного дня. Через дірочки у віконці в дверях обсервували ми рух па коридорах і бачили нерідко людей з інших камер, яких провадили чи то на переслухання, чи на сторону. Час до часу прибували до нашої камери свіжі арештанти, які й приносили нам новини з міста та з ширшого світу. Автім і всі ми переживали неодно у звязку з нашими переслухуваннями і мали що собі оповідати.

По кількох днях покликали мене вдруге до переслухання. З'явився згаданий вже попередньо слідчий з малпячим обличчям, що намагався видобути з мене признання до контреволюційної діяльности, ворожої до СССР. Він всякими штучками старався просто вмовити в мене таку діяльність, яку він сам нібито й «виправдував» моїм вихованням, моїм становищем в «Ділі» як начального редактора і моїм становищем в українському громадянстві. При цьому він робився раз приємним і солодким та хотів навіть почастувати папіроскою, від якої я відмовився, то знову ставав брутальним і навіть ординарним та погрожував биттям. В одному моменті він вийшов до другої кімнати і за хвилину вернувся з цілим жмутком «Діла», на примірниках якого видніла адреса кол. посла-селянина Гриня Тершаківця з Рудеччини. Я догадувався, що адресат є вже в руках НКВД і ті числа «Діла» забрано при ревізії в його хаті. Слідчий показував мені різні, підкреслені вже червоним олівцем місця в поодиноких числах «Діла», де було щонебудь про СССР, і питав, що воно значить. Я пояснював, як міг і вмів, дотичні місця, але, розуміється, навіть не пробував його переконати, що «Діло» ставилося прихильно до комунізму та до самого СССР.

Ті числа, що лежали переді мною на столі, були з кінця серпня та з перших днів вересня 1939 року, а підкреслені червоним олівцем місця — то були переважно телеграми офіційної Польської Агенції Телеграфічної (ПАТ) та одна стаття-кореспонденція від нашого кореспондента з Варшави. Слідчий негодував особливо на одну телеграфічну вістку, в якій говорилося про виступ української повстанчої групи в Одесі, та на згадану кореспонденцію. Моє пояснення, що цю вістку подала офіційна державна агенція, за що ніяка редакція в світі не відповідає, його, очевидно, не переконало. Ще менше переконувала його моя заява, що заквестіонована ним стаття не написана в редакції, а прислана нашим кореспондентом, який мав вільну руку висловлювати свої погляди. Очевидно, зовсім випадково не було в тих числах протибольшевицької статті редакційної. Інакше я не міг би був взагалі нічого відповісти. А того дня скінчилося на тому, що слідчий відпустив мене назад до камери з тим, що мене ще покличе для вияснення деяких справ.

Але на тому й скінчилося. Бо у Львові мене більше не переслухували і своїх львівських слідчих я більше в житті не бачив.

У великій тісноті проводили ми дні і ночі та мучились один біля одного в камері. На т. зв. причі, призначеній на чотирьох, спали найстарші з мешканців камери: всі три судді та обидва наші троцкісти. З самого краю притулився ще до них І. Кушнір. Всі інші, в тому числі і я, спали покотом на долівці, при чому під голову клали капелюх, щось з білизни, оскільки хто її мав, або власний кулак. Нова тюремна влада довгі дні тим усім не турбувалася; вона була, видно, вдоволена, що всі камери переповнені. Щойно по 10-12 днях дістали ми до камери кілька сінників та мітлу і з того дня спали вже на соломі та замітали камеру бодай двічі денно. Інша річ, що насікомі, зокрема блощиці, жерли найбільше тих, що спали на деревяній причі.

Хоч харч, що його ми діставали, був недостатній, а хліб гливкий, ніхто з цього приводу не нарікав. Гірше почувались налогові курці, що, не маючи від кількох днів того наркотика в устах, переживали справжні муки і накидались жадно на кожного новоприбулого за тютюном. Десь по двох тижнях дозволено нам усім написати до своїх найближчих у справі передачі. Ми дістали дрібні кусники паперу і на прохання товаришів недолі виписав я майже кожному з них ті предмети, що їх вони бажали дістати з дому. Писав я очевидно по українськи. Ті карточки зібрав дижурний сторож і незабаром дехто з вязнів дістав до камери посилку з дому.

Як по інших тюрмах, так і тут вязнів водили двічі денно на сторону. І сталось раз так, що через помилку чи неувагу наших сторожів помішано підчас того виходу дві камери, і ми в крайнє брудних убікаціях зустріли людей з іншої камери. Тоді я встиг обмінятися кількома словами з довголітнім головою УНДО, пок. д-ром Дмитром Левицьким, з пок. Гр. Тершаківцем, що обидва погибли пізніше в большевицьких руках, та з польським соціялістичним діячем і редактором Скаляком. А наш Костюк, старий кримінальник, встиг за тих кілька хвилин біганини й метушні наших сторожів порозумітися в якійсь важній справі зі своїм братом, який сидів десь у дальшій камері на тому самому коридорі, і був з тої розмови через двері дуже вдоволений.

Тоді ж почув я, що в одній з камер перебуває 80-літній президент д-р Кость Левицький разом з посадником Львова д-ром Островським; останній напередодні зайняття Львова червоною армією видав ще за своїм підписом зазив до населення столиці краю, в якому закликав його до спокою і запевняв, що він хоче ділити з ним його долю, тому залишиться на місці. Той заклик

появився, вперше за 20 літ існування Польщі, в мовах українській і польській, при чому українська мова була навіть на першому місці. Д-р Островський додержав слова і не втік, як інші польські достойники. І попав він зараз у перших днях в руки НКВД, яке робило йому подібні закиди, як іншим визначним полякам: що він залишився у Львові з розмислом на те, щоб приготовляти повстання проти сов. влади.

За ввесь час мого побуту у львівській вязниці не мали ми ні одного хочби 10 хвилинного виходу на подвіря («прогульки») і, розуміється, всі ми позаростали, як оті розбійники з казки. Як я вже згадував, насікомі (воші і блощищі) в запущеній ще мабуть з польських часів тюрмі кусали нас немилосердно, а до того наслідком холодних і слітних днів у нас зявились тисячі-тисячі мух, яких ми не могли ніяк вибити. Все те, у звязку з наигою важкою ситуацією, не тільки боліло, але й пекло. В останніх днях замовк і Кушнір, що нидів на наших очах. Його після візити в камері якогось лікаря-жида і санітарки-жидівки, які зжахнулись, побачивши, в якому стані всі ми, забрали нарешті до тюремної лікарні, де він незабаром і помер.

В такій самій ситуації перебували й інші вязні з тюрми при вул. Сапіги-Лонцького. Через дрібні отвори у віконечку в дверях ми відкрили різних людей, переважно передових львовян, що мучились по інших камерах. Ми довідалися від перекинутого з сусідньої камери до нас студента, що там, користуючись «привілеєм», сплять поруч себе на одній причі посол Володимир Целевич і відомий у цілій Польщі фабрикант горілок Бачевський (кол. Бачес), тоді коли всі інші вязні сплять на долівці. Ми знали, що в одній з камер під нами перебував проф. Стан. Ґрабський, і там же сидів жидівський сіоністичний посол зі Львова Айзенштайн. Деякі співвязні поляки в нашій камері, не звертаючи уваги на жидівського троцкіста Барана, обурювалися голосно, що тюрма заповнена поляками й українцями, а на лікарство є, мовляв, і один чи два жиди. На такі уваги Баран, інтелігентний і широко очитаний ремісник з Жовківського передмістя Львова, не реагував, може тому, що це була правда. Від віцестарости Кусьнєжа з Дрогобича довідався я дещо про відносини в тому промисловому осередку. Я почув, що з тамошніх українських провідників большевики заарештували в першу чергу двох адвокатів (одного члена УНДО, другого з Фронту Національної Єдности) та що адв. д-р Степан Витвицький встиг своєчасно виїхати за Сян.

Господарський директор Наукового Закладу ім. Оссолінських у Львові Лєвак, про якого я вже згадував, прибув до нас з волі дещо пізніше і його скатовано вже при першому переслуханий

Йому закидали, що він помагав до втечі за кордон старшинам польської армії, чи навіть її організував. Два такі старшини, зловлені на Підкарпатті, його «всипали», і того старшого, сивого мужчину посіпаки-слідчі розтягнули на долівці поміж двома кріслами так, що голову впхали під одно крісло, а ноги під друге, після чого стягнули з нього штани і стали бити палками. Масакрували його так довго, аж він утратив притомність. Хотіли в той спосіб видобути з нього виявлення інших спільників чи цілої організації, що займалася переводженням польських старшин і підстаршин на Мадярщину. До нашої камери його привели вже попід руки, і він упав зі стогоном у кут та довго не міг промовити й слова.

Від того то Лєвака почули ми в камері деякі цікаві новини зі Львова. А саме він оповів нам дещо про поставу молоді у львівських школах у звязку з тим, що нова влада скасувала хрести, образи святих (де такі були), навчання релігії у всіх школах та заборонила спільну молитву молоді перед наукою і по науці. Лєвак оповідав, що вся молодь у гімназіях з моментом, як до кляси на першу годину входив учитель, вставала і відмовляла потихо «Отче наш», а потім сідала (до того часу ту молитву відмовляв один учень голосно, а всі потихо). Так само демонстраційно відмовляла вся молодь потихо «Богородице Діво» після закінчення останньої години. Учителі, тоді ще всі свої, розуміли добре молодь і в дусі напевно з нею солідаризувались, а підчас тої молитви стояли мовчки, як і за польських чи австрійських часів. Очевидно — всі ми раділи таким здоровим відрухом молоді і не припускали, що совєтська влада зломить той відрух так скоро своїми випробуваними за довгі роки методами: брутальною силою і провокацією.

Той же Лєвак розповідав нам також про величезну підготову большевиків до т. зв. Всенародніх Зборів, вибори до яких назначено на 22. жовтня 1939 року. Передвиборча акція йшла большевикам, як він казав, тяжко, тому вони запрягли до роботи ще в останніх днях тисячі агітаторів. Особливо зле йшло большевикам у Львові, де більшість населення не скривала своєї ворожої постави до нового режиму. Це виявилось між іншим і на великому передвиборчому вічу в салі «Сокола» II при вул. Кентшинського, де польська публіка — як він оповідав — вислухала спокійно большевицьких промовців, а на закінчення відспівала остентаційно відому роту Конопніцької «Не дами зємі, сконд наш руд», чим аранжери віча були докраю збентежені.

Від інших новоприбулих з волі дістали ми потвердження всього того, що нам оповідав Лєвак, на сто відсотків. Значить: нова влада вже своїми першими ходами і виступами, серед яких

не останню ролю грали й безглузді масові арештування, насторожила проти себе маси населення, яке спочатку займало до неї в більшості невтральну позицію. Кадри насторожених і згодом невдоволених зростали з дня на день, у міру того, як поступали різні «акції» нової влади. І вже за кілька місяців сов. влада довела до того, що мала проти себе бодай 90 відсотків населення краю. Не помогла нічого ні скажена большевицька агітація, ні нечувана до того часу в нашому краю демагогія. Всі слої населення побачили, яка пропасть існує між словами большевицьких агітаторів і ділами сов. влади, тому ніхто їм не вірив. Можна сказати сміло, що за вийнятком тих, які користали безпосередньо з «благ» нової влади (а таких було всього кілька відсотків), загал населення Галичини — українці, поляки і навіть жиди — зайняв супроти большевицької влади виразно ворожу поставу і мріяв тільки про те, як позбутися і нашого краю того зненавидженого ворога.

В пятницю 20. жовтня перед полуднем прибув до камери сторож-енкаведист і, спитавши про моє прізвище, сказав: «Собірайтєсь с вещамі!» Я став збиратися, в камері всі заметушились. Бо почувши, що мене кличуть «с вещамі», думали, що я виходжу на волю.

Тому всі товариші недолі просили мене повідомити про себе чи то їх рідню, чи когось з близьких. Дехто дивився на мене може навіть з завистю. Тимчасом того дня зачався новий етап мого тюремнидтва: мене, враз з цілою громадою інших українських вязнів, повезли аж у Москву.

ЗІ ЛЬВОВА НА ЛУБЯНКУ

Їзда в напрямі головного двірця. — Поїзд-мариво. — В клітках, як дикі звірі. — Голод і спрага. — Свербячка, чи нерви? — Кого я пізнав. — Чорним вороном через Москву. — Плач през. К. Левицького. — Ми на Лубянці.

Я попрощався з усіми мешканцями камери і за хвилину мене викликали з речами. Я зійшов по сходах на долину і мене впровадили знову до невеличкої кімнати-канцелярії, тої самої, де мене основно зревідували перед вкиненням до камери ч. 5. Тепер, у приявності двох старшин НКВД, з яких один був начальником тюрми, а другий моїм конвоїром, у мене перевів знову докладну ревізію третій енкаведист. Ще в камері сховав я заздалегідь на всякий випадок у рубцях при кишені маринарки невеличку голку і в другому місці маленьку шпильку, а в рубцях штанів дрібнесенький кусочок олівця (без деревяної оправи). При ревізії знайшли в мене два кусники правдивого олівця, що їх я врятував першим разом, але те, що я сховав у рубцях, залишилося при мені.

Комендант тюрми, передаючи конвоїрові велику жовту коперту, сказав до мене, що в ній е мої папери-документи, а також годинник. Я зрозумів, що мене перекидають до якоїсь іншої тюрми, але що мене повезуть аж у Москву, я не подумав. Комендант передав ту заляковану коперту старшині-конвоїрові і коли я по ревізії знову убрався, мене випровадили на вязничне подвіря.

На невеличкому подвірї стояло звичайне каптажне авто з широкою, некритою плятформою, на середині якої лежало велике Гумове колесо. Я видряпався на плятформу і сів на колесо. Поруч мене опинилися три молоді сторожі-енкаведисти, озброєні в кріси і револьвери, а старшина з жовтою копертою и руках, в товаристві ще одного, молодшого, сів коло шофера. Отже мене везло 6 енкаведистів.

Авто рушило з подвіря і попрямувало вулицею Льва Сапіги вгору, в сторону головного двірця. Це означало, що мене повезуть кудись дальше залізницею. По дорозі мусіли ми затриматись напроти політехніки, бо вулицю в тому місці затарасувало друге вантажне авто, заповнене пропаґандивною літературою, що її роздавали два чи три агітатори прохожим та студентам, які виходили з брами політехніки і товпились біля того авта. Наше авто було так близько того другого, що я сягнув рукою, і один з агітаторів пхнув мені газету «Червони Штандар» і ще якусь летючку в польській мові. Але один з моїх конвоїрів незамітним

рухом руки ту літературу від мене забрав.

Як тільки ми вїхали в ту людську гущу, в якій ледве чи хто зорієнтувався, що це везуть арештанта, я подумав, чи не заризикувати б і не скочити в ту юрбу. Але де запорука, що та юрба мене між собою сховає, або дозволить утекти? Риск був завеликий, тим більше, що я мав би проти себе певних шістьох озброєних енкаведистів і трьох агітаторів з другого авта, не кажучи вже про агентів, що були, можливо, серед юрби. Та за хвилину наше авто пробило собі серед людської маси дорогу і рушило далі.

Ми вїхали кількадесять кроків, як з будинку академічної гімназії вийшов мій добре знайомий учитель М. Легким кивком голови я його поздоровив, він мені так само відповів, і я був певний, що він повідомить моїх приятелів, які були одночасно і його приятелями, що він бачив, як мене вивозили. Тим часом по повороті з Москви, 19 місяців пізніше, я ствердив з сумом, що проф. М., мабуть з перебільшеного страху, не згадав про мій вивіз зі Львова нікому ні одним словом. Як швидко люди піддавалися панічному страхові, що його поширили довкола себе большевики, і як зразу ж «пристосовувались» до нових обставин!

Наше авто, не доїжджаючи до головного двірця, скрутило ліворуч поміж магазини Народньої Торгівлі, Маслосоюзу й інших торговельних фірм до розгалужених тут бічних залізничих рейок. Саме на цьому закруті минало нас вантажне авто Маслосоюзу, в якому поміж іншими робітниками побачив я і робітника-односельчанина, гарного, ідейного хлопця-сироту, що його я перед роком стягнув з села і примістив на працю у Львові. Не зважаючи на мій заріст, він мене пізнав і вклонився, на що я відповів тільки кивком голови. Він єдиний не побоявся потім оповідати про мій вивіз своїм і моїм знайомим.

Коли скінчився той бльок магазинів, наше авто спинилось. Під охороною пятьох сторожів я попрямував далі через яку десятку рейок поміж безчисленними вантажними вагонами, аж нарешті ми опинились перед якимсь дивним поїздом. Той поїзд стояв відокремлено, його вагони мали маленькі, заслонені віконця. Коли я ввійшов за своїм провідником до середини вагону, а побачив, що це вагон-тюрма, де келіями були строго відокремлені від себе, вузькі переділи-клітки. Виглядало зовсім так, якби в таких клітках мали перевозити диких, небезпечних звірів. Кожний переділ був строго ізольований двома стінами від інших, а задня стіна була без вікон. Вхід до переділу замикали грубі залізні ґрати і на них ще й важкі залізні двері. І в ґратах, і в дверях був малий отвір, через який подавали арештантам їду. Кожна така клітка, призначена на одну особу, мала здовж

поперечної стіни лавку, на якій можна було сидіти і спати. Під стелею була заґратована лямпочка. Коли залізні двері були відчинені, то до клітки доходило світло від коридора, що йшов вздовж вагону попід віконця — єдині віконця у вагоні. Ті віконця мали полотняні занавіси, що їх наша охорона відслонювала тоді, коли поїзд був поза більшими стаціями. Коротко: наш поїзд-мариво був одною з відмін т. зв. столипінок, що ними від часів царського міністра Столипіна перевозили вязнів на дальші віддалі. Большевики ці поїзди-вязниці, як і всю тюремну систему в СССР, «видосконалили», згідно з вимогами свого твердого, жорстоко-нелюдського режиму.

За своїм конвоїром я пройшов майже ввесь вагон і бачив праворуч кільканадцять заґратованих порожніх кліток. Щойно в одній з кінцевих кліток я побачив у ґратах впялеиі в мене запалі очі та заросле обличчя, і мені здавалося, що це був або кол. посол УНДО і редактор католицького тижневика «Мета» у Львові Володимир Кузьмович, або згаданий вже польський соціалістичний діяч Скаляк Бронислав (помер 1948 р. в Лондоні).

Від сусідньої клітки розсунули грубі залізні ґрати і впхали мене до середини та знову засунули ґрати, а за ними замкнули ще й залізні двері. Я опинився наче живий у могилі. Почування страшне, несамовите! Думки тиснулися роєм до голови, в якій шуміло так, що я був раз якби приголомшений, то знову ніби в гарячці. На один момент мене щось здусило в горлі і короткий, спазматичний плач потряс усією моєю істотою. А потім у страшній розпуці я став молитися. Боже, як я тоді молився! Перед очима станули мені українські бранці па турецьких галерах, такі ж нещасні, як і я, і я молився гаряче їх молитвою:

— Ісусе Христе, Що перетерпів такі страшні муки, помилуй мене!

— Мати Божа, Що так важко страждала під хрестом Свого Сина, рятуй мене, рятуй нас усіх!

Ця коротка молитва, що плила з глибини моєї душі, принесла мені деяку полекшу. Я трохи успокоївся і став наслухувати.

За якийсь час я почув рух у коридорі. Десь розсунулись залізні грати і зараз потім знову засунулись, а за ними й залізні двері. Очевидно — привезли нову жертву і вкинули до клітки. А за хвилину отворили залізні двері в моїй клітці і я дістав через ґрати світло з коридору, що продиралось несміливо через віконце з занавісами. Чід того моменту вартовий енкаведист ходив рівномірним кроком по коридорі і споглядав мовчки на кожну клітку, чи пак на її мешканця за ґратами.

Що якийсь час чув я, як поодинокі клітки відчинялися і замикалися знак, що їх заповняли дальшими вязнями.

Серед крайнього напруження нервів провів я так пятницю і суботу. Коли в суботу пополудні рух у моїм вагоні припинився зовсім, я зрозумів, що всі клітки в ньому були вже заповнені. Зате я почув, як менш-більш що півгодини важке авто заїздило безпосередньо перед наш поїзд-мариво, з чого я зробив висновок, що енкаведисти за одну добу приготовили для своїх транспортів дорогу вже безпосередньо до самого поїзду та вивантажували вязнів до вагонів просто з авта. Рух того авта чув я цілу ніч з суботи на неділю.

В неділю рано 22.10., точно в місяць після того, як червона армія ввійшла до Львова, наш поїзд рушив у дорогу. — Куди мене везуть? — мучила неспокійна думка. — І хто є інші вязні цієї тюрми на колесах? — Очевидно, везуть нас до Києва, столиці Української соціалістичної Радянської Республіки, де, можливо, зроблять проти нас, зокрема проти членів УНДО, якийсь показовий процес, щоб нас своїми так добре випробуваними методами скомпромітувати і через нас кинути тавро на ввесь український національний рух. Боже, дай мені силу все те витримати!

Ані в пятницю ані в суботу не дістав я у вагоні ніякої їди. Щойно в неділю раненько безпосередньо перед виїздом мені подали через отвір у ґратах малий хлібець і кілька грамів мілкого цукру. Старшина НКВД, що передавав хліб і цукор, казав їсти хліб потрошки, бо це все, що ми дістали на дорогу. Але куди ми їдем і на як довго передбачена наша їзда, він не сказав. Говорив він це через отвір у ґратах шепотом кожному з вязнів і наказував таким самим шепотом йому відповідати. Звертатися з чимнебудь до охорони заборонив.

Коли наш поїзд виїхав уже поза обсяг т. зв. Великого Львова, один з охорони відсунув занавісу на віконці, яке було навскіс від моїх ґрат, і я бачив, що поїзд прямує на Тернопіль. Чи знало українське населення тих місцевостей, через які наш поїзд переїздив, яке призначення того поїзду і кого він везе? Ледве. В кожнім разі було щось несамовите в тому темпі, з яким нова влада поспішилася перебудувати залізничі рейки від кордону до Львова з вузьких на широкі, і пустити ними, як думаю, перший такий страхітливий поїзд через галицько-українську територію. Бував я в різних державах світу, але не чував ніде про такі поїзди-тюрми, яким їхав оце в невідоме. На ганьбу всього світу видумала такі поїзди царська Росія, а большевицька влада не тільки не скасувала тих поїздів, а ще їх розбудувала й видосконалила.

По двох добах їзди наш поїзд спинився десь у полі, як мені здавалося, в околиці Вінниці. Там ми перестояли чомусь цілу добу і рушили поволі далі. Минули знову майже дві доби, як

поїзд спинився серед великої маси товарних вагонів. Я догадувався, що ми в Києві. Мої здогади, що наша дорога тут скінчиться та що нас затримають тут у якійсь тюрмі, не здійснилися. Постоявши серед товарних вагонів півтора доби, де нам видали вдруге по кусникові хліба та по кілька грамів цукру, поїзд рушив далі. Спершу я думав, що нас везуть може у Харків, але з веденої пошепки розмови двох членів нашої охорони я зрозумів, що остаточна ціль нашої їзди — Москва. Небагато до говорення в справі арештованих у Західній Україні мав Київ. Про все рішала тільки й виключно Москва, а київський уряд мав (і має тепер!), можна сказати, чисто декоративне значіння.

З Києва наш поїзд гнав уже дуже швидко, так що в суботу 28. 10., себто 9-ого дня, рахуючи від моменту, як мене всадили до поїзду у Львові, ми прибули під вечір на якусь товарну стадію в Москві.

Тут хочу ще згадати, що поза тим хлібом і цукром дістав я і, розуміється, всі інші вязні за всю ту 9-денну дорогу всього тричі теплу страву. Це була якась колотюха з бараболею, що її варила мабуть сама наша охорона. Видно, що бракувало також тарілок і навіть ложок, бо коли ту колотюху зїв мій сусід зправа, то мені передано від нього і немиту тарілку і ложку, а від мене сусідові зліва і т. д. Двічі денно нам передавали гарячу чи теплу воду і це був увесь наш харч і вся вода в довгій дорозі. Нічого дивного, що всіх нас мучив голод і жахлива спрага; в горлі мене так пекло, що я, щоб її заспокоїти, при виході на сторону рано і вечором не жахався вливати в себе цілими пригорщами воду з паровоза, що її спускав у потребнику. Та вода була перемішана з кусниками соломи і сажею

Та мучили мене не тільки голод і спрага, але пашіло-пекло і все тіло. Я думав, що на мене впала якась страшна короста, і дер на собі тіло до безтями. Аж коли я по купелі опинився в камері на Лубянці, моє тіло відійшло. Московські вязні пояснили мені це пашінпя тіла високою напругою чи пак грою нервів.

За всю дорогу я не міг ніяк довідатися, хто є люди, що їх везуть зі мною в одному вагоні, поза през. д-ром Костем Левицьким, який, не зважаючи на заборону, говорив завжди голосно, а раз почав за щось там справжню сварку з охороною, його я пізнав добре по голосі і характеристичнім кашлі. По голосі пізнав я і посла Володимира Целевича, який попросив раз в охорони сірника. А коли наш поїзд прибув уже в Москву і мій сусід зправа попросився до потребника, конвоїр провів його поруч моєї клітки, забувши замкнути на той час отвір у залізних дверях, як воно завжди при таких нагодах бувало. Тоді я побачив виразно заросле обличчя д-ра Дмитра Левицького, б. довголітнього голови

УНДО й Української Парляментарної Репрезентації у Варшаві в рр. 1928-1935. Так отже, не зважаючи на таку строгу охорону й ізоляцію всіх вязнів, я знав, що, крім мене, в тому самому вагоні везли ще цих трьох визначних українських національно-політичних діячів.

Починало сутеніти, як нас стали випроваджувати з вагону поодиноко з речами до чорного авта, що стояло оподалік і було зверха зовсім подібне до тих авт, якими у Львові перевозили трупів. Це був ославлений «чорний ворон». Коли прийшла черга на мене і мене привели перед те авто, я побачив, що воно має серединою вузький перехід, а по обох сторонах по 4 коробки-шафи, не більше як 70-80 пентаметрів височини і найвище піп метра ширини. Отже цим «чорним вороном» перевозили вісьмох строго ізольованих вязнів. До одної з тих коробок, малоіцо більшої як коробка па приміщення ляльки в порядній крамниці, втиснули мене з трудом з моїм клунком, а коли мені замкнули перед носом дверцята, я опинився в темноті і такій тісноті, що почув відразу, як мені бракує повітря. Я став дуситися, хотів вертати, але не міг. . Хворий на серце такої муки напевно не видержав би. Коли я так мучився і хапав повітря, я завидував тоді навіть галицькому псові: бо я нераз бачив, як у місті везли у візку зловлених на вулиці заблуканих чи безпанських псів, але над таким візком. були широкі грати, через які доходило до них і повітря, і сонце… Того всього тут не було. Людина в СССР не мала навіть тої охорони, що у нас собака.

В одному моменті я почув, як напроти мене втискали до такої коробки през. К. Левицького. Один з енкаведистів взяв його за директора цукроварні, а бодай висловив такий здогад до свого сусіда. Як през. К. Левицький влізся до тої коробки, я сам не знаю. Після того «чорний ворон» рушив з повним вантажем і мені здавалося, що він їде в безконечність. Я чув, як ми їхали містом, чув рух трамваїв і напружував усі свої сили, щоб не зімліти. Парені і і ми вїхали через якусь браму, переїхали через якийсь поріг і станули. Було ясно, що ми на якомусь подвірї. Настала гробова тишина, яку раз-у-раз переривав не то крик, не то плач през. К. Левицького:

— Люди добрі! Майте Бога в серці! Отворіть, пустіть, бо душуся, гину….

То знову:

— Отворіть, я ж гину! Боже, Боже, за що я так мучуся?! Боже мій, як мене тут не шанують, як мене поневіряють… Отворіть, пустіть!

Нарешті став бити з цілої сили руками у дверцята коробки.

І тоді охорона отворила нарешті ті дверцята і його першого

звільнили від тої муки. Третій з черги був я. Коли отворилися дверцята моєї коробки, я впав напів притомний на чобіт одного з членів нашої охорони. Мене підняли, взяли мій клунок і ввели до великого, багатоповерхового дому.

Так відбувся мій вїзд у Москву на Лубянку.

ПЕРШІ ДНІ НА ЛУБЯНЦІ

Реєстрація і відтиски пальців. — Як виглядає ревізія на Лубянці. — Перша ніч у «боксі». — В камері ч. 29. — Відтяті й ізольовані від усього світу. — Порядок у камері. — Що нам найбільше дошкулювало. — Моральні терпіння. — Найстрогіша ізоляція і чим її пояснювали мої співвязні. — Страх за долю найближчої рідні доводить людей до одчаю. — Чи Лубянка дім мертвих? — Що означає несамовитий гук моторів? — Книжка — велика розвага. — Харч у Лубянці. — Чи можна зберегтися перед цингою?

Коли мене ввели напів притомного до середини, я побачив якісь круті коридори, в яких блимали різнокольорові світелка. За хвилинку я опинився в якійсь більшій кімнаті-канцелярії, де енкаведист-писар, з великим аркушем паперу в руках, перевів мою реєстрацію. Він питав про мої особисті дані і записував мої відповіді в поодиноких рубриках того аркуша. З тих питань залишилися мені в тямці тільки численні питання про те, чи і які звязки я мав з троцкістами, яку їх літературу читав і т. д. На всі ті запити я відповідав одне: що про троцкістів взагалі нічого не знаю, і енкаведист записував у дотичних рубриках спокійно: нєт. Після того зняв відтиски моїх пальців, що як я пізніше довідався робили з кожним новоприбулим вязнем.

Звідти повели мене до недалекої вузької кімнатки без вікон, зате дуже ясно освітленої. Єдиним меблем у ній був малий столик. Там я пройшов уже втретє від часу арештування (двічі проходив у Львові) дуже строгу контролю всіх своїх речей, до сорочки і підштапців включно. Я мусів, як і у Львові, скинути все, що мав на собі, і призначений до цієї процедури енкаведист оглядав та провірював якнайдокладніше кожну частину мого убрання, білизни та взуття. Особливо докладно і «фахово» провірював він усі рубці й рубчики в убранні, плащі та білизні, а при черевиках вовтузився напевно добрих 15 хвилин. Всю ту процедуру відбував він мовчки, не спитавши і не сказавши до мене за ввесь час ні одного словечка. Очевидно, згідно з приписами, що його обовязували, він у різних місцях мого убрання і плаща (під ковніром і всюди там, де сходилися грубші рубці, або де він мав якісь підозріння) прорізував жилеткою більший чи менший отвір та шукав за чим-небудь підозрілим: дрібним кусником паперу, якимнебудь олівцем, дротиком і т. п. Маленьку голку і шпильку, що їх я сховав був у Львові в рубцях біля кишень маринарки, як теж мікроскопійний кусочок олівця, схований у рубцях штанів, він знайшов відразу. Та це ще не все.

Він з великою зручністю став відрізувати з моєї гардероби й білизни всі металеві чи скляні спинки й ґудзики і за короткий час зібрав їх повну мисочку. Після закінчення всього того обшуку, що забрав, думаю, 1. 30-2 годин часу, той же енкаведист заглядав мені ще в уста, в уха та в ніс, оглядав мене докладно в різних позах ззаду і спереду, сконтролював рукою все волосся на голові, а коли нічого підозрілого не знайшов, велів убиратися. Прикро було накидати на себе білизну й убрання без гудзиків, а штани треба було просто підтримувати руками.

Після того обшуку, що болюче вразив мою людську гідність, мене привели перед іншого типа, який спитав мене сухим голосом, чи я здоров. Я ще не отворив уст, щоб сказати, що мене палить у горлі і свербить усе тіло, як він сказав: «Нічево» — і мене певели далі.

Цим разом опинився я в купальні («бані») під тушем. Діставши кусочок мила, я вимився гарячою і зимною водою та чекав довго на свої речі, які піддано в міжчасі дезинфекції. Вкінці мені принесли всі мої речі, з яких ще бухала, пара. Я швидко убрався і мене повели знову коридорами та завели до маленької вузької кімнатки, подібної до тої, в якій я пройшов ту дивну процедуру з обшуком. Це була кімнатка також без вікон, але різнилася від попередньої тим, що попри стіну мала широку лавку, на якій лежав матерац, в куті маленький, прибитий до стіни столик. Така кімнатка має там назву «бокс», і до таких «боксів» дають т. зв. перехідних вязнів, або замикають туди і тримають по кілька днів тільки на хлібі й воді таких вязнів, що чимсь, нрогрішилися супроти порядку, установленого і затвердженого тюремним управлінням. Сюди принесли мені незабаром мищинку з якоюсь сухою кашою і, замість чаю, горнятко теплої води.

Було певно по півночі, але сон мене не брався. Мучила довго думка: Невже в оцій кімнатці, в якій важко навіть обернутися, прийдеться мені в цій тюрмі жити? І як довго може людина витримати в такій кімнатці без вікон без допливу свіжого повітря? Місяць, два, три? Пригадувалися різні описи тюремних мук-переживань у казаматах і льохах, що тягнулися не місяцями, а цілими роками, і ставало страшно. Боже, рятуй мене!

Нарешті я заснув, але мене вже вдосвіта збудив сторож-енкаведист і казав іти за собою. Ми йшли коридором, потім сходами вгору, потім знову коридором і врешті зупинитись перед якимись масивними дверми. Сторож отворив ті двері великим ключем і я ввійшов до середини тюремної камери. Перед собою побачив я пятьох мужчин, що всі впялили в мене свої очі. Самозрозуміло, що по переведеній ночі в «боксі», побачивши

перед собою людей, я відітхнув з полегшою. Буду сидіти не самітний, а з людьми!

Приступивши до них ближче, я спитав їх російською мовою, де я та чи тут сидять всуміш політичні і кримінальні («уголовиі») вязні, чи тільки політичні. У відповідь я почув, що це Лубянка та що тут сидять тільки політичні. Наша камера — почув я — має число 29. Я зараз же представився кожному з вязнів. Як звичайно в таких випадках буває, ні я їх прізвищ, ні вони мого добре не чули, тому, й не могли зорієнтуватися, якої я національности та з якої країни походжу. З нескриваною радістю побачив я кілька книжок, що лежали на столі посередині камери, і став їх з місця переглядати, а в міжчасі вів розмову з мешканцями камери, стараючись говорити можливо поправно по російськи. Як новоприбулого, вони питали мене з цікавістю, звідкіля мене привезли в Москву та якої я національности. Я сказав їм на це: Ану, вгадайте!

І ось вони пробували вгадувати, хто я такий, і називали мене то білорусином, то грузином, то вірменином, то татарином, то вкінці поляком, а ніхто з них не впав на думку, що я українець. Про те, що я зі Львова, не могло, очевидно, нікому з них і приснитись, бож Львів належав до чужої держави, а вони, нещасні запроторені, не знали до мого приходу в камеру нічогісько ні про напад Гітлера на Польщу, ні про пакт Рібентропа-Молотова, ні про поділ Польщі поміж Німеччину та СССР і зайняття всієї Західної України враз із Львовом червоною армією. Тож коли я заявив їм, що я українець, та ще й зі Львова, їх здивуванню не було меж.

Вони засипали мене всі нараз десятками різних-прерізних запитів, і я старався дати їм на них по змозі вичерпну відповідь. Я став оповідати їм все, що знав, про ті тижні й місяці, що попереджали вибух війни; я мусів переповідати їм всі промови й заяви Гітлера та відповіді на них провідних діячів у різних державах; я говорив докладно про сам початок війни і потім описував її хід можливо якнайточніше день за днем, так як вона вбилася в мою память. Далі я розповідав співвязням про все те, що я сам пережив у Львові за час від 1. до 26. 9. того ж року, себто від першого дня війни аж до дня мого арештування. Я оповідав їм широко і про німецькі налети на Львів, і про польську оборону міста, і про німецьку облогу, що замкнула була Львів з трьох сторін, і про оргії польського шовінізму, на чому терпіли найбільше українці, і вкінці про вїзд до Львова червоної армії, яку німці, згідно з заключеним пактом, пустили аж до Сяну і Буга. Оповідаючи все те, я мусів подавати на їх запити тисячі всяких подробиць, бож це були люди з іншого світу і багато справ треба

було пояснювати їм як дітям, або як мешканцям іншої планети. Так оповідав я їм про все три дні майже без перерви.

Я не всилі описати тут сьогодні, з яким величезним зацікавленням слухали мого оповідання ці нещасні, як і я, жертви большевицького режиму, і як вхлонювали в себе просто кожне моє слово. Всі вони були за мої інформації та за всі ті новини, що їх почули від мене, справді вдячні і поставились до мене від разу зі спочуттям. З мого широкого оповідання, в якому було для них стільки ревеляції, вони мене не тільки пізнали, а й відчули добре, що я попав у тюрму так само невинно, як невинно попадає туди величезна більшість підсовєтських громадян, як попали і вони. Після того я вже до кінця мого побуту в тій камері, а пізніше також в інших, оповідав своїм товаришам недолі на їх настирливі прохання багато дечого про життя й відносини в різних державах поза Совєтським Союзом, зокрема ж про життя в Австрії, Чехословаччипі, Німеччині, Польщі та на західно-українських землях. Я старався говорити завжди обєктивно і представляв відносини та людей вірно, не переборщуючи ні в один, ні в другий бік. Тому я став у камері в багатьох справах авторитетом і до моєї думки не тільки прислухувались, але її звичайно приймали всі за свою. Розуміється, про політичні відносини говорив я завжди обережно, рахуючись з тим, що в камері може бути агент НКВД, а то й провокатор.

Порядок у камері був такий: Ранком і вечором нас водили у доволі примітивну «уборную», де ми також милися. Це відбувалося завжди в іншій норі, залежно від того, коли па нашу камеру прийшла черга. Всі ми за чергою робили порядки в камері і виносили «парашу» (кібель). Щодня мали ми 20-мінутовий прохід, що його відбували на подвірї великого тюремного блоку високих домів (5-, 6-, і 7-поверхових), наче в глибокій ямі. Наше забите високими дошками подвіря містилося на ширшому подвірї між трьома стисненими височезними будинками, з яких виглядали до нас заґратовані й забиті бляхами вікна тюремних камер, і мало 4 кроки ширини та 16 кроків довжини. Зробивши яких 30 окружень, себто пересічно 1. 200 кроків, ми мусіли вертатись назад до камери. Цей прохід відбувався теж у ріжних порах дня і ночі та незалежно від погоди: раз виходили ми на те подвіря передполуднем, раз пополудні, раз пізно вечором, а нерідко і в 2. чи 3. годині по півночі. Тоді вязнів очевидно будили, але від проходу ми ніколи не відмовлялись, навіть серед найбільших морозів, бо це була єдина нагода дихнути т. зв. свіжим повітрям. В часі великого зимна вязні або ходили приспішеним кроком, або таки бігали. Тому, що за ввесь час мого побуту на Лубянці я перебував у камерах, положених доволі

низько (на 2. чи на 3. поверсі), і в нас майже завжди, як днем, так і ніччю, горіло світло, ми тільки в часі того проходу на подвірї могли оглядати себе зблизька при денному світлі. І щойно тоді ми могли добре бачити наші блідо-жовті, худі обличчя.

Поза щоденним проходом водили нас ще що 10 днів до купальні, де ми мали гарячу й холодну воду (туші). При цій нагоді зміняли нам білизну і простирала на ліжках. Ліжка в камерах були залізні, уставлені попри стіни. На ліжках лежали менше чи більше знищені матераци, так що залізні штаби ліжка вїдалися в тіло кожного з нас, і вночі зболіла частина тіла примушувала кожного вязня обертатися кілька разів на другу сторону.

Та найгірше докучало вночі те, що кожний вязень мусів підчас сну тримати руки, і вліті і взимі, зверху на накривалі. До цього було дуже важко привикнути багатьом, тим більше, що тюремна сорочка, обовязкова для всіх вязнів, мала звичайно рукави тільки до ліктів, отже обнажені руки вязня були зимовою порою всю ніч зимні як лід. Неодин з нас набрався тоді ревматизму, бо тюремна сторожа була під цим оглядом тверда і немилосердна. Як тільки такий сторож побачив через віконце (вовчки) у дверях, через яке заглядав щомінути, що хто-пебудь з вязнів спить зі схованими під накривалом руками, він негайно відчиняв з шумом і гуком важкі двері до камери та прикликав дотичного вязнн гостро до порядку. Розуміється, що тоді будилися всі вязні в камері, і вони у власному інтересі вимагали від свого товариша, нерідко дуже різко, а то й з проклонами, щоб не позбавляв їх нічного сну. Не було ради: треба було терпіти й мучитись і тримати руки серед найбільших морозів на накривалі, бо такий був припис на Лубянці!

Та всі ці наші тілесні терпіння були нічим у порівнянні з терпіннями моральними. Майже кожний вязень, з яким я говорив на Лубянці, переживав важкі моральні муки передовсім у звязку зі справою, яку проти нього вели, та з ходом слідства взагалі. Майже кожний терпів нишком, побоюючись не тільки за свою долю, але й за долю своєї рідні. Скільки ж то я наслухався там про трагічну долю жінок та дітей засуджених вязнів! Їх ситуація справді жалюгідна. І саме ця непевність та страх за долю власну, а ще більше за долю жінки й дітей, яких після засуду їх кормителя, як найближчих членів рідні репресованого, чекає життя повне злиднів та наруги, дошкулювали багатьом вязням куди більше, як терпіння фізичні. Це те, що поза СССР невідоме ніде у світі: щоб вся родина відповідала за кожного свого члена.

У звязку з цим хочу сказати вже тут хоч кілька слів про ту найстрогішу у світі ізоляцію, якою охоплені всі вязні на Лубянці.

Це така жахлива ізоляція (відокремлення) від усього зовнішнього світу, що їй навіть приблизно подібної ніде у світі не знайти. Вже першого дня свого побуту на Лубянці я з найбільшим здивуванням почув, що більшість співвязнів сидить у слідчій вязниці по 10, 15, 20 і більше місяців. Щось таке було навіть у Польщі неможливе. А пізніше я зустрівся в інших камерах Лубянки з такими вязнями, що мали за собою вже 28 і навіть 32 місяці слідчої вязниці, і ще не видно було кінця їх справи. Як я зрештою переконався на собі самому, слідчі в СССР мають завжди час і ніколи не спішаться. Їх ні трохи не обходить, скільки здоровя й нервів коштує таке проволікання та відкладання справи нещасного вязня, що є під слідством.

Неупереджений читач може вчутися хоч до деякої міри в положення такого підсовєтського вязня, що є під слідством, коли усвідомить собі бодай на хвилину, що то значить бути відірваним та відокремленим цілковито не тільки від найближчої рідні, але й від усього зовнішнього гніту. І то не впродовж тижня чи місяця, а впродовж довгих-довгих місяців, які складаються на роки! Справжні Танталеві муки переживають такі нещасні люди, що від моменту їх арештування аж до закінчення слідства і засуду (бо засудом кінчається там щонайменше 90 % справ!) не можуть подати найменшої вістки ні про себе до рідні, ані добитися якоїнебудь вістки від своїх найближчих. А так, як було на Лубянці, то всі вязні були найстрогіше ізольовані по тільки від усього зовнішнього світу, але й від всіх інших вязнів великої тюрми, поза своєю камерою. А що камери там малі (на 3-6 осіб) і люди сидять у слідстві довгими місяцями, а то й роками, то й рух у камерах мінімальний. Буває нераз півроку і довше, поки когось з вязнів заберуть з камери і на його місце прийде інший з вістками зі світу. А як це буде вязень з іншої камери, то треба чекати дальших кілька місяців на прихід якогось вязня «зі світу», щоб довідатися щонебудь про світові і внутрішньо-російські події. Але ніякий новий вязень не принесе вам вістки про вашу рідню чи ваших найближчих — і ви терпите далі нестерпні муки.

За мого довгомісячного побуту на Лубянці я бачив вязнів, що їх ця страшна ізоляція і жура за долю жінки й дітей доводили до одчаю Ті їх найближчі не сходили їм з голови, вони думали й говорили про них щодня. І самого мене мучила та ізоляція пізніше куди тяжче, як голод, холод та всякі інші прикрощі й недогоди тюремного життя.

Чому в царстві Сталіна піддають слідчих арештантів аж такій нелюдській ізоляції, що не дозволяють їм подати своїй рідні до відома навіть двох-трьох слів про місце свого побуту в тюрмі і стан свого здоровя? Чи це може відбитися на ході слідства? І чому

там мусять страждати так важко родини арештованих навіть перед їх засудом? Здається мені, що все тс робиться на те, щоб такими нелюдськими методами ще більше ослабити, а то й зломити відпорність вязня і примусити його підписати те, чого бажають його слідчі. Але чи це справді доцільний спосіб, можна сумніватися. З того, що я бачив і пережив сам на Лубянці, виходило б, що така ізоляція бажаного для слідчих суддів висліду не давала.

Цікаво пояснювали і небувало строгий режим у всіх совєтських вязницях та на Лубинці зокрема, і цю незрозуміло-строгу ізоляцію від світу, вязні в нашій камері. Вони казали, що теперішні можновладці на Кремлі сиділи колись у різних тюрмах не тільки царської Росії і пізнали добре всякі їх тайни. З царських тюрем вони вміли здобути собі не тільки звязок із зовнішнім світом, але деякі з них патронували з тих тюрем далі своїм гурткам чи організаціям, писали й передавали «на світ» революційні маніфести та видавали навіть своїм однодумцям па волі далекосяглі накази. То ж тепер, маючи владу у своїх руках, вони, як досвідчені кримінальники, побудували й розбудували всю свою тюремну систему так, щоб вязні, які попали в їх руки, не сміли навіть подумати про щось таке, що вони колись робили. Тому нинішні можновладці з Кремля ізолювали своїх вязнів якнайпильніше не тільки від зовнішнього світу та віл вязнів з інших камер, але навіть від їх найближчої рідні. І ця грізна й жорстока їх система затріюмфувала вже від Карпат по Камчатку та переходить поволі до всіх їх сателітів і грозить перекинутися на решту світу.

Управа тюрми на Лубянці пильнувала теж дуже строго свого припису, який забороняв вязням якунебудь голоснішу розмову чи то в камері, чи поза нею. Говорити треба було завжди тихо, майже шепотом. Таким притишеним голосом зверталися до вязнів енкаведівські сторожі, коли їх кудинебудь викликали, і так само тихо мусіли відповідати вязні. Так було завжди і від цього правила не було вийнятків.

Коли вязні відбували так званий прохід, то мусіли йти завжди двійками і зберігати якнайстрогішу мовчанку. Не вільно було обмінятися тоді з сусідом хочби одним словом! Так само не вільно було говорити нічого до сторожів-енкаведистів, що вели вас на переслухання і приводили потім назад до камери; так само до тих, що вели вас — завжди цілою камерою — до «бані», або рано й вечором в «уборную». Так само було і з тюремним фризієром-енкаведистом, що кожних 10 днів викликав до себе в один кут коридора поодиноко вязнів з камери і стриг нам машинкою лице так, як стрижуть звичайно дітям голову. (Боже

борони вживати бритви чи навіть жілетки! Ану ж який здесперований вязень вирвав би її йому з рук і підрізав собі, а може і йому, горло!…). Одного разу я спробував до того умундурованого, як і вся служба на Лубянці, фризієра, що мав визначно-семітське обличчя, заговорити. Він глянув на мене гнівно своїми великими очима, але не сказав ні слова.

Взагалі треба сказати, що вся охорона вязнів на Лубянці, всі ті денні й нічні дижурні, проводатори, носії, фризієри, завідателі «бані», «лавочки» і т. д. і т. д., були вишколені так, що робили враження майже манекенів. Вистане зазначити, що за час мого 19-місячного побуту в цій тюрмі ніхто з тих найнижчих помічників большевицького тюремного режиму не сказав ні до мене, ні до інших співвязнів з нашої камери поза тим, що було необхідне, ні одного зайвого слова. Це належить, очевидно, також до питомих признак того режиму, що його сторожі не сміють мати ніякого, навіть словного, контакту з вязнями.

Таким чином на Лубянці панувала завжди, як днем, так і ніччю, повна тишина. Не було чути навіть кроків дижурного сторожа, що ходив постійно по коридорі і заглядав майже щомінути у віконце (вовчки) дверей, камера за камерою. Це тому, що всі коридори були вистелені грубими хідниками, в яких губився всякий відгомін людських кроків.

Виглядало б, що Лубянка — це дім мертвих. А тимчасом там, у тому величезному блоку домів, «кипіло життя» повних 24 години на добу, і то більше вночі, як удень. Там важилась доля дальшого життя-існування, а то й саме існування, тисячів нещасних людських істот.

За час мого побуту на Лубянці цю гробову тишу пробили тільки раз голосні спазматичні вигуки, крики та плачі запроторених жінок, що займали один або два поверхи вище над нами. Ті вигуки припинилися дуже скоро. Яка була їх причина та які наслідки вони за собою потягнули для бідних жінок, ми не довідались ніколи.

А кілька разів за той час пробивав нашу мертвецьку тишу страшний, несамовитий гук моторів, що доходив до нас десь із подвіря та виводив з рівноваги всіх вязнів. Ніхто в камері про це не говорив; всі слухали того зловіщого гуку, що тягнувся інколи кільканадцять хвилин, у нервовому напруженні, але в скупченні, з найбільшою повагою. Бо всі відчували добре, що в тому моменті десь там під нами, в глибоких підвалах, відбувається екзекуція над такими ж, як і ми, людськими істотами, що жили, страждали, любили, ненавиділи і мали свої ідеали, як і ми. На основі того, як довго гуділи мотори, ми догадувалися, що так довго виконували свою страшну «працю» оті вишколені нелюди-чекісти, і в думках

обраховували, скільки то нових людських жертв пожер знову Молох т. зв. пролетарської революції. Ми думали про тих невідомих нам мучеників, що мабуть до останньої хвилини мали бодай іскорку надії, а тепер падали від кулі в потилицю з револьвера чи з нагана.

Такі моменти заставляли вязнів призадуматися глибше над істотою самого людського життя та над його вартістю. Але про це вони починали говорити щойно на другий або аж на третій день після такого зловіщого гудіння моторів. У тому часі, як мотори працювали, ніхто в камері не ворухнувся. Вязні переживали велику людську трагедію всім своїм єством. Віруючі молилися за душі помордованих, очевидно, більше в думках, як словами. А така молитва — найглибший вияв людської душі.

Великою розвагою для вязнів на Лубянці були книжки. Доставляв їх з вязничої бібліотеки до кожної камери що 10 днів окремий енкаведист бібліотекар, що залишав на кожного вязня одну книжку та одну додатково на всю камеру. Значить: коли в камері сиділо пятьох вязнів, то вони мали на 10 днів 6 книжок, коли 6 вязнів, то 7 книжок і т. д. По 10 днях заходив у камеру той сам бібліотекар, забирав без зайвої балачки книжки і залишав таку саму кількість інших. На увагу, що якась книжка була вже в камері, він брав її мовчки під паху і давав на її місце іншу.

Цікаво, що в тюремній бібліотеці Лубянки не було ніяких книжок на суспільно-політичні чи економічно-господарські теми. Не було теж нічого з ділянки марксизму-ленінізму. За ввесь час мого побуту там не бачив я ані одної книжки Маркса, Леніна, Сталіна, чи взагалі кого-небудь з теоретиків (і практиків) марксизму. Тюремна управа, як видно, не привязувала ніякої ваги до того, щоб перевиховувати слідчих вязнів, а бодай впливати на них, при помочі відповідної лектури, хоч тримала їх у себе такими довгими місяцями.

Все, що діставали вязні до рук, це було красне письменство, отже повісті, драматичні твори, оповідання і поезії. Вийняток становили тільки описи подорожей та відкрить і всякі спомини-мемуари визначних письменників, акторів, режисерів, музиків тощо. Щож до авторів, то були там заступлені (і то дуже численно!) і старі російські клясики, і нові письменники, до найновіших совєтських трубадурів включно. Було теж немало творів старих і нових письменників німецьких, французьких, англо-американських, італійських, еспанських і навіть індійських та японських, переважно в добрих російських перекладах. Попадалися теж у перекладах на російську мову твори словянських письменників, а також твори письменників зпоміж підсоветських народів: грузин, вірмен, татар, калмиків і т. д.

За час мого побуту на Лубянці прочитав я понад 200 книжок найрізнородніших авторів, менш-більш на половину російських та на половину всяких інших народів. По виході з тюрми, ще за свіжої памяти, списав я собі заголовки прочитаних тоді книжок та їх авторів і маю той список перед собою. Багато він мені насуває різних думок: і про ту розвагу, що її давали книжки, коли переносили нас кожного дня на кілька годин в інший світ — серед такого важкого положення; і про товаришів недолі, з якими я стільки перебалакав на тему прочитаних книжок та їх авторів; і про те, скільки я з тих книжок навчився, скільки довідався нового…

Серед тих книжок мав я нагоду прочитати й кілька перекладів з української мови. Не були це наші клясики чи визначні новіші письменники, а вже сучасні підсовєтські українські автори, що творили, очевидно, на замовлення. В тих їх повістях та оповіданнях, що попали в мої руки, оспівувано на всі лади всякі досягнення большевицького режиму: будову Дніпрельстану, розбудову шахт Донбасу, упромисловлення країни і т. д. В тих творах-аґітках, яких автори намагалися безуспішно зберегти літературно-мистецьку форму, впадало в око одно: їх головні персонажі були змальовані з правила як ідейні та віддані партії й урядові комуністи, з одного та завзяті вороги режиму, звичайні платні агенти чужих держав, з другого боку. Таких «творів» появляється там сила-силенна, і то в різних мовах. Але хто орієнтується в тамошніх відносинах, той ніколи не повірить, що в Совєтському Союзі працюють тисячі чужоземних агентів під постійною загрозою для власного життя — за гроші. В це можуть повірити тільки ті вихованки большевицького режиму, що не були иіколи за кордоном і не мають уявлення про життя й відносини в інших державах. Такі люди там є, про що я переконався в розмовах зі співвязнями. А саме коли якось зійшла в камері балачка на акцію чужоземних агентів у СССР після прочитання такої повісти-аґітки, один з молодших вязнів сказав цілком поважно: «Щож ми бідні винні, що чужі держави, паші ближчі і дальші сусіди, хочуть нас знищити і посилають на наші терени міліони (!) своїх шпіонів та саботажників, які не дають нам змоги розгорнути наше будівництво так, якби ми хотіли?!» Інші, старші віком вязні на ці його слова не реагували і тільки підсміхалися. Видно, що вони не вірили ні трохи в такий залив Совєтського Союзу чужоземними агентами й саботажистами. Пізніше, коли вони мене вже «розкусили» і набрали до мене довіря, я почув від декого з них правду: що це сам уряд замовляє масово такі «твори» про шкідництво й саботажі закордонних або платних чужими розвідками шпигунів і саботажистів, щоб осьтак мати

виправдання для всяких власних недоречних плянів, злочинних помилок, а то й повної нездарности.

Лишається сказати кілька слів про харч на Лубянці. Він був недостатній та одноманітний, тому багато вязнів діставало найдалі до кількох місяців цингу (шкорбут). Тоді їх підліковували, але зміни в харчах не було.

Основою того харчу був тут, як і в усьому Совєтському Союзі, чорний, дуже чорний і важко стравний хліб, що майже кожного вязня здував. На обід діставали ми ріденьку зупу («баланду») і переважно суху кашу, що навіть зголоднілій людині йшла важко через горло. Вязні називали її «дубовою». Інколи була замість каші дрібна порція гороху або сочевиці, інколи така ж порція клюсок або кілька дрібних кусників бараболі, перемішаних з кусничками буряка, огірка та 2-3 мікроскопійними кусочками оселедця. Це був рід нашої салатки, яку називали там «вєніґрет». На вечеру була теж звичайно каша, подібна, як і на обід. Не треба й казати, що порції були зовсім невистарчальні і кожний вязень нормально зїв би був удвоє, а то й утроє більше. Поза цими харчами вязні діставали рано і вечором забарвлений чимсь кипяток, званий не знати чому «чаєм», і дві кістки цукру на день. Це все. Одно мушу ствердити, що всі ті недостатні харчі подавано нам чисто і з гігієнічного погляду без закиду.

Великою полегшою для всіх вязнів-москвичів та всіх тих, що мали в депозиті тюрми якісь гроші, була т. зв. «лавочка» (крамничка), яка доставляла вязням що 10 днів деякі додаткові харчі на суму найвище 20 рублів. Там можна було дістати за кожним разом 400-грамовий білий хліб, чи не фунт цукру, 100 грамів масла, а частіше маргарини, пару оселедців і передовсім цибулю та часник, що їх вязні споживали дуже багато, щоб таким робом охоронити себе перед цингою. В «лавочці» можна було дістати теж якусь кількість папіросок та сірників, з чого найбільше користали курці, так що в дні, коли працювала та «лавочка», в камері було темно й задушливо. Можна було там замовити собі також мило, щітку до зубів, гребінець то-що.

Це був дуже торжественний день, коли до тих вязнів, що мали в тюрмі якісь здепоновані гроші, приходив енкаведист, що завідував крамничкою, і записував їх замовлення та приносив їм опісля до камери замовлений товар. Того дня попадало інколи дещо від щасливців і тим вязням, що не мали в тюрмі грошей та не могли собі замовити нічого. (На другий день не було вже в камері і сліду з тих харчів!). А цибулю і часник віддавали власники звичайно до розпорядження всіх мешканців камери.

Цікава тут ще одна обставина, а саме: як радили собі родини заарештованих москвичів, щоб довідатися, в якій тюрмі сидить їх

член. Бо в Москві тюрем багато і коли когось заарештовано чи то вдома, чи на вулиці, чи в бюрі, чи деінде, то не було так легко довідатися, до якої тюрми його забрали. В таких випадках родина заарештованого посилала якусь невеличку грошеву суму, звичайно 5-10 рублів, до всіх московських тюрем на імя заарештованого. За якийсь час приходили з пошти звороти тих грошей з різних тюрем. А котра тюрма грошей не відіслала, то це був знак для родини, що в ній сидить її член. Тоді вже родина старалася посилати йому до дотичної тюрми що-місяця якусь грошеву суму.

Зараз першого чи другого дня мого побуту на Лубянці сніввязні заповіли мені, що найдалі до півроку дістану обовязково» цингу. Один з них радив мені те, що він сам робив щодня: миючи зуби, натирати їх щіточкою аж до крови, щоб, мовляв, таким чином загартувати свої зуби і ясна. Це я і почав робити, хоч дехто з вязнів відраджував та підсміхався. Та ця маніпуляція, очевидно, мені нічого не помогла, як не помогло і те, що я кожного дня з'їдав обовязково 2-3 цибулі. Не минуло й б місяців, як одного разу в часі їди випав мені один зуб, а другий, сусідній, я витягнув легко рукою сам. В тих днях я ночував болі у кінчинах ніг та в колінах, а тіло покрилося в різних місцях, особливо на руках і ногах, дрібненькими червоними плямками, подібними до тої висипки, яку дістають діти, що заслабнуть на кір. Коли я зголосив це дижурному лекпомові (лікарському помічникові), мене викликали незабаром до дижурного лікаря, яким виявилась молода жінка. Вона оглянула мене цілого, ствердила цингу і записала якийсь лік-напиток, що його приносили мені ранком і вечором. До 10 днів червоні плямки щезли і болі уступили зовсім.

При кінці зазначу ще, що, опинившись у камері серед вязнів, я забув зовсім про свою жахливу свербячку, що мені так допікала і мучила мене всю дорогу зі Львова до Москви, її відразу наче рукою відняло.

ВЯЗНІ КАМЕРИ Ч. 29.

Два попередники: лотиш Реденс і «греческий шпіон» Шарапов. — Торгпред Тітов. — Главбух Щекін. — 26-річний Голубев — недавній слідчий на Лубянці. — Монгол Лапсан Ширап. — Нові люди.

Поінформувавши читача вже дещо про Лубянку та її порядки, пора сказати кілька слів і про мешканців камери ч. 29, з якими довелось мені провести перші місяці в цій передовій тюрмі всього Совєтського Союзу. Передовій не тільки тому, що в ній на всіх найвищих поверхах та у всіх кімнатах від вулиці урядував цілий штаб найближчих співробітників та помічників наркома Берії, але й тому, що сюди стягали таких вязнів, щодо яких з різних причин виявляла спеціяльне зацікавлення централя НКВД. Це й причина, що тут відбувалося все точно і прецизно, як у добрім годиннику. В порівнянні з іншими тюрмами в СССР, де панували бруд і нечистота, де камери були з правила переповнені і де людей жерли всякого роду насікомі, тут поза блощицями, яких ніяк не можна було викурити зі старих ліжок і матераців, було чисто. Про чистоту дбали зрештою самі вязні, що кожного дня раненько робили солідно порядки в камері, фротерували підлогу, виносили й чистили по черзі т. зв. парашу і т. д.

Заки перейду до поодиноких вязнів у моїй першій камері, згадаю про двох вязнів, що їх я вже не застав, але вони сиділи в тій самій камері аж до самого мого приходу до неї, і про них говорили в перших днях багато всі співвязні. Це були лотиш Реденс і москвич Шарапов. Про першого казали, що він був мовчаливий і загадочний. Допити мав важкі і раз вязні побачили в нього після одного переслухання свіжо закровавлену сорочку, що виставала зпід камізельки. Загальне переконання в камері було таке, що той Реденс був правдоподібно шпіоном, та що його після одного викликання з камери розстріляли таки там, на Лубянці. Що ж до другого, Шарапова, що був, як казали, талановитим інженером-винахідником, то він сидів на Лубянці кілька років перед тим і був засуджений, як грецький шпіон, на довгі роки каторжних робіт та вивезений до шахт аж на далеку Колиму. Там він перебув два роки і в 1939 р. його стягнули знову на Лубянку, де його справу переглядали наново, чого добилася різними заходами його жінка. Справа в тому, що в часах кровавої єжовщини попав Шарапов, як і сотні тисяч інших, до тюрми, і йому хотіли конче пришити якусь шпіонажу чи державну зраду. Коли його занадто вже «натискали», щоб він признався нарешті, чиїм шпіоном він є, він сказав якось відрухово, що «греческим». І

коли врадувані таким признанням слідчі питали його далі, де і кому він передавав свої інформації для Греції та що за свою службу діставав, інж. Шарапов подавав далі видуману історію: що він, мовляв, зійшовся один раз з грецьким купцем, якого прізвища не знає, в каварні, і вся заплата, яку він від нього одержав, це була заплачена ним склянка чорної кави. Слідчі записали все те дуже докладно і після такого «признання» Шарапов, як небезпечний шпіон, помандрував аж на Колиму. Щойно з дороги він встиг якось поінформувати про все свою жінку, і вона, маючи різні звязки, коли нестало вже Єжова, добилася по двох роках того, що її чоловіка привезли з Колими назад у Москву, як казалося, «для пересмотра дела». Такі випадки бували, але дуже рідко, і той Шарапов вернувся справді наче з другого світу. Це ж та Колима на найдальшому північному сході куди можна доїхати тільки впродовж кількох літніх місяців кораблем, і де, добуваючи золото та інші металі, вигинули з голоду й холоду сотні тисяч нещасних каторжників. Це та сама Колима, що про неї ті засланці співали з розпукою:

Колима, Колима, новая планета:
Двенадцать месяцев зіма, остальное лето.

Після цього вступу переходжу до товаришів недолі з камери ч. 29.

Найбільше вбився в мою память Тітов Анатоль Йосифович, що працював колись як торговельний представник СССР (торгпред) у Варшаві, а перед своїм арештуванням в такому самому характері в Сирії. Арештували його мабуть у звязку з загальною нагінкою на всіх закордонних представників, що їм майже поголовно закидали симпатії до троцкізму чи звязки з троцкістами, і, стягнувши до Москви, пришивали їм як не саботаж, то бодай якесь шкідництво. Згаданий Тітов був теж під слідством як великий шкідник і по всьому видно було, що те слідство його здорово мучило, бо він і днями і вечорами говорив нам про всякі нецікаві подробиці своєї справи, зокрема про якісь закуплені ним вагони та залізничі рейки і виголошував, як маніяк, просто цілі оборонні промови, наче перед судом. В загальному це була людина, як то кажуть, бита, інтелігентна і розкусити справжні його погляди не було легко. Був, думаю, жидом, хоч цього не можна було по ньому пізнати; жінка його була білорусинка. У слідстві він боронився дуже завзято і з того, що він нам оповідав безпосередньо перед його закінченням, виходило, що з усіх закидуваних йому спершу злочинів причеплено йому остаточно тільки т. зв. «халатиість», себто

неповажне ставлення до своїх обовязків, чи якісь дрібні занедбання. Остаточно щось слідчі мусіли йому причіпити, бо ж НКВД ніколи не помиляється».

Другим визначнішим вязнем у камері був Щекін Борис Василевич, головний книговод (главбух) великого фабричного підприємства, москвич. Заробляв він, як оповідав, незле і вів назагал достатнє життя. Давно перед арештуванням працював кілька літ як книговод у совєтсько-шведській фірмі, що постачала до СССР сірники. Тоді всім працівникам поводилось там дуже добре, бо була легша праця і иисокі платні. Все змінилось відразу на гірше і тою хвилиною, як фабрику перебрала в цілості в свої руки совєтська влада. І от у гуртку службовців згадано якось при одній нагоді, кілька літ пізніше, добрі часи співпраці зі шведами, а вже до кількох днів замкнено в тюрмі всіх учасників тої «контрреволюційної» розмови, між ними й Бориса Щекіна.

Коли і Тітов і Щекін були в силі віку й обидва доходили до сороківки, то третій вязень, Ґолубєв Володимир Петрович, мав усього 26 років. І хоча він був такий молодий, а мав уже за собою 10 років праці в НКВД! Про це оповідав він нам сам, не скриваючи того, що його ще з учнівських літ затягнуло НКВД до праці у себе. І він служив йому ще зі шкільної лавки, а в останніх роках був тут же, на Лубянці, таким самим слідчим, як ті, що тепер переслухували його і нас. Чому він утратив ласку і довіря у своїх зверхників і під яким замітом його посадили в тюрму, він нам не сказав. Натякав тільки, що йому закидають шпіонажу, до якої він, мучений і вкинений до цілком мокрого підвалу, мусів признатися. Грозила йому, як виходило з його слів, кара смерти. Але в останній фазі допитів слідчі взяли, мовляв, під увагу його заслуги для НКВД з давнішого часу та його молодий вік і поставили внесення вислати його мабуть па 15 років каторжних робіт, що він прийняв навіть з деяким вдоволенням. Того Ґолубєва вчив я, на його прохання, майже з першого дня німецької мови, очевидно, без підручника, без паперу й олівця, і перейшов з ним усе важніше з граматики та навчив його кількасот німецьких слів, що їх він досить швидко опанував Тільки в днях, коли його викликали до слідчого на допити, він був дивно розсіяний та поденервований, і тоді ніяка наука його не бралася. Не потребую додавати, що в розмовах на політичні теми з Ґолубєвом усі ми були обережні.

Дуже цікавим вязнем був монгол Лапсан Шірап, до часу свого арештування найважніша особа в т. зв. зовнішній Монголії (для світу ніби самостійній), бо секретар виконавчого комітету комуністичної партії тої далекої східної країни, його арештування було яскравим прикладом того, як большевики шанували ту

заґарантовану ними самостійність Монголії та як поводилися з людьми, що стояли там з їх ласки у проводі та їм з усіх сил вислугувались. Ломаною російською мовою, з якої знав не більше, як 200-300 слів, оповідав нам Лапсан Шірап з обуренням, що його обвинувачують, немов би він був монгольським націоналістом і, як такий, запродував інтереси монгольського народу — японцям. Коротко: від нього вимагали, щоб він признався до шпіонажі в користь Японії. І оповідав він нам ще, як енкаведисти схопили його в білий день, як посадили в літаку і, завязавши йому очі, везли довго-довго, поки не довезли до Москви. На Лубянці повели проти нього гостре слідство і він дуже терпів. До того ж тюремний харч був для нього не тільки недостатній, але й зовсім невідповідний. Як усі монголи, він їв у своїй батьківщині дуже багато баранячого мяса (навіть 2-3 кґ. денно), бо барани — це була властиво єдина пожива населення Монголії. Не дивно, що тут, на вязничному харчі, наш монгол, колись крепкий мужчина як медвідь, нидів і вянув з дня на день, став гарячкувати і вкінці його стан погіршився так, що він не міг уже навіть ходити. Тоді його від нас нарешті забрали мабуть до якоїсь тюремної лічниці (на Лубянці такої не було). Всі ми йому спочували і рахувалися з тим, що дні його життя почислені[3].

Це були ті вязні, що їх я застав у камері ч. 29. Але по виході з камери в різних часах трьох останніх прибували до нас нові люди. Звичайно бувало так, що на місце того, який вибув з камери, приходив найдалі до 24 годин інший вязень. Камера була завжди заповнена.

Першим новоприбулим, і то з волі, був сільський парубчак Ґріша зпід Москви, що доїздив з села щодня на працю до столиці. Він попався в руки НКВД як спекулянт золотом (Після його арештування знайдено при ревізії в домі його батька на селі, з яким він жив більший кусок золота і 5 годинників). Ґрішу привели до нашої камери в перших днях січня 1940 р. і він оповів нам силу-силенну всяких новин: про приїзд до Москви Гітлера в гості до Сталіна, про велике віче з участю обох диктаторів у якійсь великій залі Москви, де тоді вибухла підложена бомба, що вбила сотні людей, але не заподіяла найменшої шкоди ні Гітлерові, ні Сталінові, і багато дечого іншого Від того Ґріші почули ми вперше про війну з Фінляндією, але, як малоінтелігентний, він міг нам сказати про неї дуже мало. По кількох днях Ґрішу від нас забрали, а ми ще довго потім розбирали на всі боки питання: був Гітлер у Москві, чи ні? Ясно, що в звязку з цим ми снували всякі комбінації та думали про всякі можливості щодо дальшого розвитку політичних і воєнних подій. Остаточно всю правду про тодішні і пізніші часи почув я аж

по виході з Лубянки.

Другим новиком був у нас старший вже селянин Барбашов Іван, що працював як сторож («дворнік») у великій московській пекарні ім. Сталіна, де було до 600 робітників, що працювали там на три зміни. Згадана пекарня випікала хліб також для війська. І ось виявилося, що вояки на фінському фронті дістали хліб перемішаний зі склом, а той хліб походив з пекарні ім. Сталіна. І пішла вся енкаведівська машина в рух. Прийшло негайно до масових арештувань і серед адміністрації пекарні, і серед її робітників. Чи пекарня випікала для армії справді хліб зі склом, себто, чи діяли там якісь небезпечні саботажисти, чи ні, пе знаю. Але, заарештувавши таку масу людей, НКВД вийшло напевно на своє: бо при цій нагоді викрито всякі зловживання не тільки серед провідних органів пекарні, але й більші та менші систематичні крадежі на шкоду пекарні серед робітництва. Тоді ж виявилося також, що під прізвищем Івана Барбашова. сторожа пекарні, окривається колишній небезпечний куркуль, власник 8 десятин поля, пари коней, двох коров і тузина дітей, що, як «ворог народу» та «експлоататор чужої праці», був засланий на примусову працю до карного табору, звідки якимсь чудом утік аж до Москви, де знайшов захист і працю у згаданій пекарні. Та що ж: «всевідуче» НКВД знайшло Барбашова й там та впакувало аж до камери ч. 29. на Лубянці. Скільки років каторжних робіт дали йому за втечу з табору та за затаєння свого куркульського походження, а мабуть і свого батьківського прізвища, ми не довідались. А кілько таких і подібних «ворогів народу» викрито й покарано тоді ссрел персоналу пекарні ім. Сталіна?

На увагу заслуговує також вязень Ґагуаг Акакій Павлович[4], що його привезли в Москву з Кавказу подібним поїздом, як мене зі Львова. Це був грузин, секретар одного з обкомів (обласних комітетів) партії, отже «шишка» доволі висока. Як правовірний марксист, він допомагав у 1924 р. російським большевикам здусити національне повстання грузин, підняті грузинськими патріотами під проводом популярних тоді соціял-демократичних діячів. Після жорстокого здавлення того повстання займав Ґагуаг високі пости в країні, а тепер попався в лабети НКВД, що після довшого вязнення на батьківщині стягнуло його аж на Лубянку, де його обвинувачували у прихильності до «буржуазного націоналізму». Не помагали ні його запевнення усні, ні його «заявлєнія» на письмі, що він і далі «вірний заповітам партії Леніна-Сталіна». Бо в Грузії, подібно як в Україні, нема тепер місця для рідної інтелігенції і під видом інтернаціоналізму йде страшна русифікація, про що наслухався я пізніше багато від сиіввязнів-грузин. А Ґагуаг як-не-як любив безмежно свою Грузію і

на саму згадку про її великих поетів та інших діячів культури діставав румянці, а його очі набирали дивного блиску. Як же ж могла Москва терпіти такого в Грузії?!

Були ще в тій самій камері два татари. Один з них, Ґізатулін, жив у Москві, де був гардеробщиком в одному з театрів і попався в руки поліції мабуть за спекуляцію золотом. (Тих спекулянтів золотом слідчі підозрівали з правила в шпіонажі і старались видусити з них признання, що знайдене у них золото вони дістали зза кордону за свою шпіонську роботу). Другий татарин, інж. Ісмаїл, людина дуже інтелігентна, працював у Донбасі, де — як мені оповідав — мав багато знайомих і навіть приятелів серед інженерів-українців. Йому закидали не тільки симпатії до татарського націоналізму, але навіть якісь саботажі. Я став учити його також по німецьки, але по несповна двох тижнях його від нас забрали. Тому, що він не почувався до ніякої вини і до нічого не признавався, його перевезли мабуть до т.зв. Ліфортової тюрми теж у Москві, де, як говорено загально, вязнів мучено всякими тортурами доти, поки вони не підписали того, чого бажали собі слідчі. — «Прощай, друже!» були останні слова інж. Ісмаїла до мене, коли його в другій половині листопада 1939 р. викликали одного пополудня з камери з речами.

Вкінці згадаю і про жида Давидова Зельма-Ароновича, лікаря, що попав у нашу камеру з більшого провінціонального міста, мабуть Саратова. Закидали йому теж націоналізм і якесь шкідництво. Той Давидов, як людина, був мало симпатичний, та цим не можна пояснити собі просто ворожого ставлення до нього всіх вязнів, яке видно було при всяких нагодах кожного дня. Діяло тут безперечно расове упередження, чи таки ненависть до жидів, хоч большевицька влада за такі прояви карала дуже строго. На прикладі згаданого Давидова та на відношенні вязнів до інших арештованих жидів я переконався наглядно, що в царстві Сталіна процвітає широко не тільки російський шовінізм, який викликує з природи речей подібні відрухи серед усіх поневолених народів у Совєтському Союзі, але навіть расове упередження та зокрема ненависть до жидів.

Про ці справи матиму ще нагоду поговорити ширше в дальших розділах моїх споминів.

ПЕРШІ ПЕРЕСЛУХУВАННЯ

НКВД — страшна машина. — Як ведуть до слідчого на Лубянці. — Контрольний пункт. — Мій перший слідчий і що його найбільше цікавило. — Що я пережив при повороті до камери. — Дальші переслухування і деякі цікаві моменти. — Д-р Юліян Олесницький теж на Лубянці. — Моя втрата.

Вже в перших днях мого побуту на Лубянці, прислухуючись розмовам вязнів у камері, я зрозумів, що при допитах, які мене чекають, не треба боятися та не звертати уваги на те. коли слідчий буде запевняти, що НКВД знає все і на все має докази. Бо НКВД рідко якінебудь докази має і щойно у слідстві старається всякими штуками видобути з вязня признання до якоїсь вини. Далі я вичув, що в СССР не треба взагалі нічому вірити, бо там ніхто й ніколи правди не говорить: в СССР, казали мені, панує така забріханість, і то однаково у верхах та в низах, що ніхто й ніколи не може сказати, де кінчається правда і де зачинається брехня. Вкінці я почув, що хто попався в руки НКВД, той не може рахувати на нікого й на ніщо. Кожний вязень у слідстві борониться, як може і вміє, але коли НКВД забажає, то й найневинніша людина прийме на себе вину за всякі злочини, навіть такі, які їй ніколи й не снилися, і підпише все, що їй подиктує енкаведист-слідчий. Такі поняття, як право, справедливість, не кажучи вже про гуманність, у словнику большевицьких слідчих не існують.

Бо ж вони, оті слідчі, ніякі правники і ніяких правничих наук ніколи не вчилися. Це насамперед добрі й випробувані партійці, яких вибирають і стягають на вишкіл з усіх усюдів, даючи їм змогу попрактикувати кілька місяців під рукою та під доглядом вже вправлених старших слідчих. Після того кажуть їм вести слідство самим і вони зачинають плавати та «заслуговуватися» перед своїм вищим начальством. І за якийсь час одні з тих молодих слідчих авансують вище, здобувають карієру, високу платню й різні нагороди та відзнаки, а інші — що буває теж не рідко — на чомусь «посовгнуться» і ломлять собі карк та гинуть так само в концентраційних таборах чи в підвалах тюрем, як ті нещасні вязні, їх недавні жертви, що їх вони своїми слідчими методами примусили признатися до якогось злочину. Бо НКВД — то страшна машина, і методи його праці важко збагнути навіть людям, що живуть під його постійною опікою вже понад тридцять літ. А що ж казати про людей, що жили поза безпосереднім засягом страшної влади НКВД і попали, як ось я, в його руки?!

Всі ті інформації, що їх я встиг зібрати від співвязнів, не були

для мене зовсім нові, бо про слідчі методи НКВД я чигав неодно вже передтим, а дещо чув таки від осіб, що мали щастя вийти живими з його рук. Але тут я почув неодно вже безпосередньо від таких людей, що мали довгі місяці слідства за собою і вже дещо перейшли. Тому їх оповідань я слухав дуже уважно і те, що я почув від них, мав незабаром нагоду провірити на собі.

1. листопада 1939 р. прибув у камеру ч. 29. сторож-чекіст і спитав притишеним голосом: «Хто тут на букву Н?» Я виступив і назвав своє прізвище. Тоді він далі: «Ваші ініціяли?» Я відповів: І. К., себто Іван Кузьмич. (В СССР, подібно, як то було і в царській Росії, кожна людина має не тільки прізвище й імя, але обовязково ще й додаток по батькові: Іванович Павлович, Степанович — з наголосом на третім складі ззаду). Нкаведист, поглянувши на карточку, сказав: «Собірайтєсь на допрос!» і вийшов. Не було що збиратись, я тільки поправив на собі маринарку (блюзку) і за хвилину мене викликали з камери. Зараз за дверми казали мені скласти руки взад і два сильні сторожі-чекісти вхопили мене з обох сторін за рамена та стали вести цілим лябіринтом коридорів до слідчого. Той похід, коли людину ведуть два чекісти лриспішеним кроком серел могильної тиші великого будинку, виглядає досить дивно і навіть несамовито. Попереду перед вами спалахують щораз-то якісь контрольні світла-лямпи, що очевидно сигналізують таким робом наближення арештанта. Не зважаючи на це, на кожному закруті коридору один з поводатарів вас залишає і підбігає 2-3 кроки наперед та дивиться, чи дальша дорога вільна, і щойно потім вас ведуть далі. По дорозі прийшлось нам їхати віндою кілька поверхів вгору, а потім знову похід коридорами. В одному місці треба було перейти контрольний пункт, де дижурний при маленькому столику по середині коридору вписував з карточки, що її мав один з поводатарів, моє імя та прізвище і докладний час до великої книги і сказав це мені підписати. З поворотом від слідчого до камери та сама процедура, при чому той дижурний по дорозі вписував знову точно час мого повороту (годину з мінутами), що я мусів теж підписати.

Нарешті ми спинились перед дверми мабуть на 8. поверсі і мої поводатарі постукали та ввели мене до середини і зараз вийшли. Я опинився в невеличкому, ясно освіченому кабінеті. На масивному столі приладдя до писання і якісь папери, за столом у широкому кріслі молодий пристойний мужчина в цивільному темному убранні, літ коло 30. В кімнаті одно вікно, на стінах розвішечі мапи, над ними портрети вождів. Праворуч від слідчого стоїть на столі телефон. Перед столом звичайне деревяне крісло. Позатим ніяких меблів у кімнаті нема.

Слідчий спитав мене про прізвище і, показуючи па крісло, велить сідати. Потім щось пише, а далі починає стягати з мене т. зв. генералії, себто докладні дані про все моє життя, починаючи від народження аж до приходу совєтської влади до Львова і мого арештувавші. Питає поволі, з подробицями, не спішиться. При нагоді розпитує багато про Львів і зокрема про його міжнаціональні відносини. З наявним зацікавленням слухає про вересневі бої за Львів між німцями й поляками та про його облогу німцями аж до приходу червоної армії. А про німецькі налети на місто мусів я оповідати йому якнайдокладніше, при чому ілюстрував своє оповідання різними даними. Коли ж я став описувати йому один сильний налет, що захопив мене на львівському ринку, де від напору повітря (після розриву бомби біля костела Єзуїтів) я впав так сильно до бруку, що стовк тоді коліно, він спитав, чи коліно вже загоїлося. Я показав йому коліно, що по упливі б тижнів мало ще на собі велику червону смугу.

Підчас мого оповідання задзвонив дзвінок телефону і слідчий взяв за слухавку. Я почув, як він сказав: «Здесь Сігов» і так я довідався про його прізвище. (Чи воно було правдиве, не знаю).

По короткій телефонічній розмові слідчий розпитував мене далі про всякі подробиці, звязані з облогою Львова й німецькими налетами, і я оповідав ще довго про тодішні важкі переживання львівського населення, яке склало в тих днях стільки жертв майна і крови. Було ясно, що все те цікавило в даний момент слідчого куди більше, як моя справа. Нарешті по яких трьох годинах, не скінчивши моїх ґенералій, Сіґов узяв за слухавку і сказав: «Заберіть арештованого!» За хвилину з'явилися знову два поводатарі, взяли мене за рамена, як і передше, і тими самими коридорами й віндою доставили назад до камери, при чому перед самими дверми один з них мене легко зревідував, чи, бува, не взяв я з собою чого зі стола слідчого. Це роблено при повороті зі слідства з кожним вязнем.

Але по дорозі на одному закруті коридору пережив я одну дивовижну подію, характеристичну спеціяльно для тюремного режиму па Лубянці, який подбав не тільки про те, щоб вязень у слідстві був завжди і в кожній ситуації цілковито ізольований від зовнішнього світу, але також про те, щоб він не мав ніколи змоги не то стрінутися з якимнебудь іншим вязнем, але навіть когонебудь побачити. Було так, що коли мене вели назад у камеру, мої сторожі спинили мене на кінці одного коридору й один з них глянув за ріг, а другий гримав мене далі міцно за рамя. Видно, що дальша дорога не була вільна, бо за потисненням невидного гудзика у стіні вона передімною розсунулась і я

побачив перед собою у стіні наче шафу. Мене запхали швидко в ту темну шафу, І стіна за мною засунулася. Я став наслухувати І почув приглушені людські кроки. Значить: когось провадили тим самим коридором на слідство. А за хвилинку стіна знову розсунулась, я виступив на коридор і мене повели вже без пригод дальше. Пізніше переживав я таку «хованку» у стіні ще нераз, але це вже не робило на мене ніякого враження. Зазначу ще, що такі місця для сховання вязня були розміщені в різних місцях коридорів Лубянки, але вони були так замасковані, що, дивлячись на ту стіну, ви ніяк не пізнали б її призначення, тим паче, що й того ґудзика, за потисненням якого стіна розсувається і засувається, якось не було видно.

По тій першій візиті у слідчого Сіґова стали мене покликати до нього частіше в різних порах дня і ночі. Він далі збирав та списував мої ґенералії і далі цікавився відносинами у Львові. Я оповідав йому про гостру міжнаціональну боротьбу у Львові, про переворот 1918 р. та про здійснення українцями права самовизначення у Львові і в цілому краю. Розповідаючи йому про тодішні бої за Львів між українцями й поляками, змалював я йому й погром жидів, що його перевели поляки після уступлення українських військ зі Львова 22. 11. 1918 р., свідком чого є масові жидівські могили на Янівському цвинтарі. Оповідав я широко і про гірку долю українського народу в Польщі, яка намагалася зрештою всіми силами сполыцити не тільки українців, але й усі інші народи: білорусинів, жидів, німців та литовців, що творили понад 40% загалу населення в польській державі.

Що ж до мого слідства, то воно не пішло з Сіґовим дальше того, що було у Львові.

Автім він дуже мало орієнтувався в міжнаціональних, а іце менше в партійно-політичних відносинах нашого краю, і тут мабуть була причина того, що він мене так багато про ті відносини розпитував. За ввесь час він тільки раз підняв на мене голос. Це було тоді, коли я не хотів без попереднього прочитання підписати одної сторінки зізнань, що їх він зі мною списав. Але він швидко опанувався і, хоч кудись спішився, дав мені ту сторінку спокійно прочитати, після чого я її підписав.

З переслухань у Сіґова пригадую собі ще деякі цікаві моменти, про які тут розповім.

Коли мене привели перший раз до нього, то я, нестрижений і небритий від 6 тижнів, мусів виглядати мабуть страхітливо. А як мене покликали «на допрос» другий раз, мені вже обстригли машинкою не тільки голову, але й лице. І вийшло таке, що Сіґов мене не пізнав. Він довго мені приглядався і питався голосно, чи це я, чи не я. Але найкомічніша сцена зайшла за третім чи

четвертим моїм переслуханням у нього, коли я застав його вперше не в цивільному убранні, а в гарній, новій уніформі. Він видався мені тоді зовсім іншою особою, якимсь новим слідчим, і я став говорити до нього по українськи, хоч до того часу говорив з ним по російськи. Сігов сильно сміявся, коли справа вияснилась і я сказав йому, що уніформа зробила його в моїх очах іншим слідчим.

Другий момент був такий: Одного разу Сігов спитав мене, де були в краю повітові організації УНДО. Я відповів, що у всіх повітових містах, і на його питання, в яких, я став їх вичислити, починаючи з заходу, від Ярослава й Перемишля. Це було йому задовго, він нетерпеливився і вкінці потягнув мене до мапи Польщі на стіні та просив переходити ті міста на мапі. Я знову почав із заходу, цим разом від Сянока, Самбора, і поїхав пальцем на північ. Тоді знетерпеливлений слідчий спитав: «А в Станиславові була повітова організація УНДО?» Коли ж я сказав: «Розуміється, що була», він захотів знати, хто був її головою. Я заявив, що в Станиславові в останніх часах зайшли в повітовім комітеті УНДО особові зміни, в їх числі й голови, але прізвища нововибраного голови я не знаю. Вже зовсім знетерпеливлений Сігов відкрив тоді карти: «А адвоката Юліяна Олесницького знаєте?» Я відповів, що особисто його майже не знаю, чому він дуже дивувався, і просив подати хоч найзагальнішу його характеристику. Після того я старався відповідати на дальші запити Сіґова про д-ра Юліяна Олесницького так, щоб йому нічим найменшим не пошкодити. Очевидно, було ясно, що Юл. Олесницький є тут, на Лубянці, і слідчий Сіґов такими нібито незамітними ходами здалека хотів дійти зі мною до його особи і дістати про нього якісь інформації. Відкривши таким робом Юл. Олесницького на Лубянці і знаючи вже про привезення туди разом зі мною през. д-ра Костя Левицького, д-ра Дмитра Левицького і посла Володимира Целевича, я утвердився ще більше в тому переконанні, що там перебувало тоді багато людей з верхівки УНДО.

Вкінці пригадую собі, як той мій перший слідчий на Лубянці витягнув одного разу з шуфляди забрані у мене при ревізії у Львові дрібні записки і збірку українських добродійних марок, яку я мав дуже добре скомплетовану. Він став переглядати ті записки та вимагав пояснень. Але в записках не було нічого цікавого, і мого слідчого заінтересувала куди більше збірка українських добродійних марок. Сігов почав переходити зі мною кожну марку зокрема та хотів знати якнайбільше про кожну з них. Так мені прийшлося дати йому цілу доповідь про марки т. зв. Боєвого Фонду Української Національно-Демократичної Партії з

часів перед першою світовою війною, про марки Радикальної Партії з того ж часу і далі Рідної Школи, Ремісничої Бурси, Спортового Товариства «Україна», Пласту й інших організацій. Потім прийшла ціла низка марок Українського Легіону (Українських Січових Стрільців) з часу першої світової війни, як теж марки з портретами Шевченка, Франка, Драгоманова й інших українських діячів; накінець марки, що появилися були вже за часів нашої приналежности до Польщі. А що в тих марках була зображена, можна сказати, вся історія Західної України, то Сіґов слухав історії тих марок та пояснень до них з великим зацікавленням. По докладному перегляді він зібрав знову обережно, наче який філятеліст, всі марки, посортував їх і вложив разом з моїми записками назад до шуфляди. Тої збірки українських добродійних марок мені при звільненні з вязниці, на жаль, не віддали. Сумніваюся, чи є який українець у світі, що мав би тепер повну збірку українських добродійних марок від найдавніших часів аж по нинішні дні. Тому моя філятелістична збірка, що залишилася на Лубянці, є невиджалуваною втратою.

СВЯТИЙ ВЕЧІР НА ЛУБЯНЦІ

Де у важких хвилинах шукає рятунку людина? — З розмов на релігійні теми. — Чому в СССР скасували статистику з 1937 року? — Які цілі має організація комсомолу? — З трагедії одної учительки. — За що судили т. зв. «євангелистів». — Передсвяточні настрої. — В дні 6. січня 1940 р. — Святий Вечір у камері ч. 29.

Зима 1939-40 року була гостра. В холоді проводили вязні Лубянки дні і ночі, холодно й важко було на душі. Мучили всякі думки. Чорна розпука опановувала все єство неодного вязня.

А в камері ч. 29? Як до нашої камери із заґратованим і майже повністю зашальованим бляхою вікном не доходив ніколи хочби найменший промінчик сонця, так і ми, здавалося, не мали майже ніякого промінчика надії на визволення. Страшна ізоляція, без ніякої вістки з рідного краю чи зі світу, та всякі страхітливі оповідання співвязнів про такі недавні ще часи Єжовщини робили своє.

В таких важких хвилинах людина шукає мимоволі якоїсь потіхи, помочі, її думки звертаються за рятунком до Вищої, Надприродної Сили, до Абсолюту, до Бога. Чи кожна людина в нещасті шукає рятунку для себе у Надприродної Сили, у Бога? Про це важко мені сказати напевно. Але з того досвіду, що його я набув на Лубянці, виходило б, що навіть т. зв. атеїсти, навіть явні безбожники, виховані в такому дусі довголітньою пропагандою большевицької партії, в деяких хвилинах «заломлювалися». Бо, чуючи безпомічність та майже безвиглядність свого положення, вони шукали — може неясно і не вповні свідомо — якоїсь опори, якогось рятунку кінець кінців там само, де й люди віруючі — у Бога-Творця. Це можна було помітити доволі виразно особливо в тих днях, що попереджали найбільше свято християнського світу — Різдво Спасителя.

Властиво на чисто релігійні теми говорили ми в камері мало. Але з усього було видно, що моїх товаришів недолі ці справи живо цікавили, бо вони розпитували мене багато про релігійні й віроісповідні відносини на західноукраїнських землях, у Польщі та в інших державах Европи. Цікавила їх особливо роля й впливи у світі Апостольської Столиці, про що міг я їм оповісти неодно таке, чого вони до того часу не знали. Я помічав виразно, що серед вязнів нашої камери нема й тіні якоїсь ненависти до католицького Риму та до Голови Католицької Церкви, хоч таку ненависть впоювала в них совєтська влада від першого дня свого кривавого панування.

А вже найменше говорили ми про положення Церкви в СССР. Я почув тільки (що не було для мене зрештою ніякою тайною), що всі церковні організації і всі віровизнання в СССР розгромлені цілковито, і влада толерує ще до якогось часу тільки кілька православних церков у Москві та по 1-2 церкви по більших містах. До тих церков з'їздяться на такі свята, як Різдво чи Великдень, тисячі вірних навіть з глибокої провінції, а в такій напр. Москві від людського натовпу біля тих кількох церков припиняється тоді всякий рух, навіть трамвайний, також на сумежних вулицях. В такі свята стає безрадна навіть міліція. А прикладом цинічно-ворожого ставлення влади до Церкви й духовенства був факт, про який я чув дещо пізніше від кількох співвязнів: що в одній з камер Лубянки тримають на наругу трьох «служителів культів» одночасно: священика православного, католицького і жидівського рабіна, над якими постійно збиткуються.

Зате я багато наслухався про перепис населення СССР в 1937 р., що, всупереч бажанням уряду, виявив величезну більшість серед населення людей віруючих. Коли пороблено остаточні обчислення і ця немила для безбожницького уряду правда вийшла наверх, урядові чинники при помочі НКВД порадили собі таким добре випробуваним засобом, що усунули тисячі статистичних урядовців, від найвищих починаючи, з їх становищ та позасуджували їх за «фальшування статистики». Після того вища влада сама «перевидала» таке зіставлення цифр, яке їй було потрібне, і ті цифри оголосила друком. Вийшов новий скандал і щоб себе тими «виправленими» цифрами ще більше не компромітувати, два роки пізніше, в 1939 р., опубліковану статистику цілком скасовано. Отже замість оголосити правдиву статистику, влада покарала невинних урядовців. А коли потім показалося, що це не помагає, бо цифри наново виявляли, що в СССР є ще таки десятки міліонів релігійних людей, тоді перестали видавати статистику взагалі. Чи можливі такі парадоксальні відносини в якійнебудь іншій державі світу?

Немало цікавого почув я також про організацію т. зв. комсомолу (комуністичного союзу молоді), що є відповідником кол. німецької організації «Гітлерюґенд». На комсомол найбільше нарікали вязні, що мали в ньому своїх дітей, бо комсомол виховує своїх членів послідовно і строго в безбожницькому дусі. Якщо член комсомолу зайде до церкви і про це дізнаються в його організації, то його негайно викидають з організації і карієра такого молодого чоловіка — пропала. Взагалі ж комсомол, якого прибудівкою є т. зв. піоніри (діти в молодшому віці) має дві головні цілі: всесторонню підготову совєтської молоді до воєнного вишколу і боротьбу з релігією, а в дальшому: дати

комуністичній партії кадри нових надійних членів.)

З розмови з одним молодшим вязнем вбилося мені з того часу в тямку його оповідання про те, як то його мати, учителька в сільській школі, мусіла, як і всі інші учителі, ходити по селі від хати до хати і збирати від людей «добровільні підписи» під збірну записку-прохання, щоб скасувати Богослужения в місцевій церкві і перемінити її на клюб. Оповідав він це нишком тільки мені і переживав іце по роках біль та муку своєї матері, яка, сама віруюча людина, била з розпуки головою до одвірка, а мусіла йти в село і переконувати людей, що «Бога нема, то не треба в селі й церкви…»

Від вязня, що прибув до нас з т. зв. малої внутрішньої тюрми НКВД в Москві, довідались ми, що він сидів там якийсь час у камері разом з групою т. зв. «євангелистів». Це були — як він казав — люди звичайні, але глибоко віруючі (всіх їх було 6). Вони сходилися в хаті одного з них і читали та пояснювали собі біблію. Не довго це тривало, бо на донос когось зі сусідів їх усіх заарештували і посадили в тюрму, де вони поводились дуже гідно. Розуміється, як у всьому, так і тут НКВД старалося всякими засобами «вмовити» в них, що вони сходилися не в релігійних, а в політичних цілях: мовляв, вони під притокою читання біблії збиралися на те, щоб виробити змову проти уряду. Отже з найневнніших у світі людей зроблено небезпечних протидержавних злочинців і всіх їх, як виходило з оповідання нашого інформатора, засуджено па високі кари. Бо коли їх уже заарештовано, то треба було й засудити. Адже «НКВД ніколи не помиляється»…

Серед постійних допитів і великої непевности щодо дальшої долі кожного з нас, у тривожно-нервовому настрою проходили наші дні і ночі. Особливо ж ночі, ті довгі, зимові ночі! Бо ж мало хто з вязнів може спати спокійно вночі, і до рідкостей належить така ніч, в якій не викликали б когось з камери на переслухання. А тоді будиться обовязково вся камера. Той же, кого кличуть «на допрос», здригається, бо не знає, що прийдеться йому пережити в часі того допиту.

Так поволі зближався кінець такого вагітного в події 1939 року. Вязні москвичі оповідали широко, як то большевицька влада святкує величаво кожного року день 1. січня, які то виставно прибрані й освітлені ялинки уставляють на різних площах і скверах Москви, і які гучні балі й забави відбуваються там вночі з 31. грудня на 1. січня. А потиху шептали до вуха, що все це робиться з тою метою, щоб не то притьмити, а таки зовсім убити серед населення саму згадку про недалекі Різдвяні Свята, святковані колись, за царських часів, небувало торжественно. Але

все те, казали вязні, небагато помагає, бо величезна більшість населення, прийшовши 6. січня з важкої праці до хати, все таки засідає до традиційної, хоч звичайно дуже скромної, різдвяної вечері. І таке відбувається на всіх просторах розлогого Совєтського Союзу.

Тут мушу пригадати, що в часі, про який тут мова, неділя, як день відпочинку, була вже в СССР давно скасована. Щоб населення не мало змоги піти в неділю до церкви і забуло взагалі, що це святочний день, проголошено там у цілій державі кожний пятий день днем відпочинку. Це був т. зв. вихідний день, у якому населення було вільне від праці по установах, фабриках, діти від шкільної науки і т. д. Зате в таких вихідних днях людей притягали масово до «добровільної» праці при направі доріг і мостів, при насаджуванні дерев, при будові народніх домів, робітничих клюбів, спортових площ то-що. В камері ми пильно рахували дні та їх числа, щоб не випустити з памяті порядкових днів кожного тижня й місяця, отже й неділі. І так дійшли ми до дня 6. січня 1940 року, себто до Святого Вечора по старому стилю.

Дивний то був день у камері ч. 29. Всі вязні знали чудово, що це зближається Святий Вечір, найбільш памятний день у році, але ніхто про це навіть не натякнув хочби півсловечком. Того дня вязні говорили дуже мало, а коли хто що й сказав, то ще тихше, як звичайно, всі були якісь дивно добрі й ласкаві. І напевно кожний з нас був думками, всією своєю істотою, при своїх найближчих та переживав у душі може й неодин чудовий свят-вечірній спомин, коли то (дехто ще рік тому!) сидів чи то з дорогою дружиною і діточками, чи зі своїми рідними батьками, чи з близькими при одному столі, ділився з ними просфорою, і всі вони складали собі взаємно святочні побажання. В тому дні сидів я в камері в кутку на ліжку, переходив у голові всі знані мені колядки і переспівував у душі всі відомі мені їх строфи, з різдвяним тропарем включно. Нагадував я собі теж різні Святі Вечори в моєму житті, почавши від дитинства: і проведені ще разом з моїми батьками (ті були найкращі, ніколи незабутні!), і відбуті підчас та після першої світової війни на чужині, і святковані потім знову на батьківщині.

Коли ж настав вечір, то в камері запанувала гробова мовчанка. Довго-довго не порушив ніхто святкової тиші. Обличчя всіх були скуплені, поважні. Здавалося, всі ми відчували, що не тільки поза мурами нашої вязниці настав Святий Вечір, але що він настав і серед нас, у наших душах. В чиїхсь очах заблищали сльози, але тільки на мить, на секунду, і так, щоб їх ніхто не побачив. Дійсність була все ж така, що не вільно було дати

пізнати по собі аж такого зворушення. Адже ж і в нашій камері «всевідуче» НКВД могло мати свого заушника, який пильно рапортує йому не тільки про розмови, але й про настрої серед примусових мешканців камери.

Я боявся дуже за себе того вечора. Боявся, що нерви не витримають, що на спомин дорогих мені осіб, які десь там не всилі засісти до святої вечері від сліз, вибухну плачем і я. Боявся, що в мене трісне з жалю серце. Та в пригоді став молодий вязень-москвич, згаданий вже в цих спогадах Володимир Ґолубєв, що його я у вільних хвилинах учив німецької мови. Не знаю, чи він вчувся також у той дивний настрій того вечора, чи була тут якась інша причина, досить, що він повторяв за мною пильно й уважно німецькі слова й речення не годину, як то звичайно бувало, але аж до перевтоми. Нашу лекцію перервав щойно наказ до камери: «Ложісь спать!»

З дивним спокоєм поклався я, як і мої товариші недолі, спати. Після короткої молитви, відмовленої тихцем під покривалом, я зідхнув до Новонародженого, щоб подав мені свою помічну руку, і, перетомлений довгою лекцією, негайно заснув. А що тої ночі не викликали з камери нікого «на допрос», то всі ми спали в ту ніч куди спокійніше, як у всіх попередніх днях.

Так проминув нам у камері ч. 29 на Лубянці Святий Вечір памятного 6. січня 1940 року.

ДАЛЬШІ ПЕРЕСЛУХУВАННЯ

У слідчого з обличчям дипльомата. — Хто підтримував фінансово «Діло». — Чого домагався слідчий-галичанин? — «Ти там говорив досить — говори ж тут!» — Не помогли ні солодкі слова ні погрози! — Що хотів знати слідчий Євтєхов? — «Яка у вас стаття»?

По десятьох роках, які минули від часу моїх перших переслухувань на Лубянці, мені важко відтворити нині їх повний образ, тим більше, що вони відбувалися спершу доволі часто і було їх немало. Тому передам тут тільки найважніші моменти моїх переслухувань, що вбилися мені в память.

В однім з попередніх розділів я вже писав про те, як широко допитував мене мій перший слідчий Сіґов про міжнаціональні відносини в нашому краю, зокрема ж у Львові. На тих його допитах властиво і скінчилися мої переслухування у нього, хоч питав він мене багато, і я мусів за кожним разом розповідати йому якнайширше про українсько-польську боротьбу у краю та про поставу жидів — третьої національности на наших землях під Польщею. Помітивши, що доля жидівської національности в Польщі та зокрема на західно-українських землях цікавила Сіґова спеціяльно, я подавав йому на кожному переслуханні щось цікаве і для нього невідоме з ділянки українсько-польсько-жидівських відносин на наших землях і малював сильними фарбами, зрештою згідно з правдою, важке положення українців та жидів — у противенстві до упривілейованої польської державної нації. А позатим моє слідство з Сіґовим не посунулось ні на крок далі того, що було у Львові.

Одного разу — було це десь по двох-трьох тижнях мого побуту на Лубянці — мене покликали знову «на допрос». Та цим разом мої поводатарі привели мене не до Сіґова, а до якогось іншого, куди старшого віком і, думаю, також ранґою, слідчого. Цього слідчого я після того не побачив більше ніколи. Був він у цивільному убранні, дуже поважний, літ коло 50 або й більше, мав сиве, густе волосся й обличчя та маніри дипльомата. Провіривши мої дані і поставивши кілька запитів, у яких не було нічого особливого, він спитав мене потім, чи я маю щось до своїх львівських зізнань додати або від них відняти, чи признаю їх так, як вони написані. На це я сказав, що у Львові я в дійсності ніяких зізнань не склав, бо до ніякої вини не почуваюсь.

— Як то? — спитав здивований слідчий.

— Я працював у редакції «Діла», що було органом Видавничої Спілки тої самої назви, якої членами були визначні громадяни в

числі до 100 осіб. Хоч «Діло» стояло на позиціях Українського Національно -Демократичного Обєднання, та партійним часописом воно ніколи не було, поминаючи той факт, що само УНДО не було поправді партією в європейському розумінні, а радше охопленим у відповідні рямки широким національним рухом. УНДО мало завжди поза «Ділом» свої власні пресові органи («Свобода», «Національна Політика»). Та мало того. Спираючись на підтримку більшости членів Видавничої Спілки і своїх читачів, «Діло» мало відвагу протиставитися в останніх роках досить рішуче політиці офіційного проводу УНДО, що повів т. зв. нормалізаційний курс у відношенні до польського уряду, і той курс поборювало в цілій низці статтей. Сам же я активно в політику взагалі не встрявав, бо за важкою працею в редакції щоденника не мав на це й фізичної можливости.

— Що ви, що ви? — перервав слідчий. — Та ж «Діло», як і вся ваша преса там — то були по суті польські агентурні видання…

— Як агентурні? — спалахнув я, бо не міг опануватись. Те «Діло», що за 60 літ своєї праці зазнало стільки переслідувань та конфіскат від польських цензорів (також за Австрії!), було агентурним часописом? То агентурний часопис підпадає на 300 чисел у році 250 разів конфіскаті польської державної цензури, яка завдавала йому такі дошкульні матеріяльні втрати? То агентурний часопис і його друкарню громили кожної осени польські студенти, з'їхавшись по феріях на студії до Львова і розпочинаючи цим свій шкільний рік? То агентурний часопис — — —

— Ви не нервуйтесь! Це все була польська комедія, роблена для замилення очей. Дитяча забавка. А ви скажіть нам спокійно: Скільки тисяч субвенції діставало «Діло» від польського уряду?… Бо ж якусь фінансову підтримку «Діло» мусіло мати.

Почувши це, я в першій хвилині занімів. Всього я міг сподіватися, але не такої нісенітниці, та й не такої образи. Подумавши, я відповів так:

— Тими, хто підтримував фінансово «Діло», були й ви, був Совєтський Союз. Бо Видавнича Спілка «Діла» мала власну велику друкарню, де складалося і друкувалося не тільки «Діло», але й багато інших українських часописів та журналів, без уваги на їх політичні напрямки. Друкарня Вид. Спілки, як кожна інша друкарня у Львові, була торговельним підприємством, обрахованим на дохід, і приймала кожну таку роботу, яка могла принести прихід. І ось у друкарні «Діла» друкувалася між іншими часописами якийсь час також тижнева газета «Воля Народа» під редакцією Косми Пелехатого і Кирила Вальницького, що була попередником пізнішого комунофільського «Сель-Роба». А

публичною тайною у Львові було, що ту «Волю Народа» фінансував совєтський консулят. Отже через друкарню Вид. Спілки йшли на підтримку «Діла» гроші ваші, а не польські, яких «Діло» не потребувало. Автім «Діло» від першого дня своєї появи аж до останніх днів стояло у проводі боротьби українського народу проти Польщі, яка старалася нас і наші землі за всяку ціну спольщити…

— Е, яка там була та ваша боротьба проти Польщі — сказав слідчий, очевидно заскочений моєю відповіддю.

— «Діло» було речником тих демократичних сил українського народу, що боролися з польською навалою легальними засобами. Були теж у нас інші сили, що на польські насильства відповідали терористичною акцією. Ні «Діло», ні УНДО, що гуртувало у своїх рядах переважно людей зрілих, старших, вже хочби по складу свого членства в терористичній акції не могло брати участи.

По такій моїй заяві слідчий не сказав уже нічого, може тому, що в кімнату ввійшов молодий, дуже пристойний старшина-енкаведист, убраний в першоклясну уніформу, наче просто зпід голки. Старший слідчий за хвилину вийшов, а молодий звернувся до мене з запитом, хто я, і, почувши моє прізвище, почав українською мовою з найвиразнішим галицьким наголосом:

— А, то ви — Німчук! Довго ми тут па вас чекали, багато про вас чували, і нарешті дочекалися гостити вас у себе. А знаєте, де ви опинилися?

По хвилині:

— Ви там досить написалися і наговорилися проти нас. Тепер говоріть нам тут і не смійте скривати нічого, бо НКВД знає все і перед ним не скриється ніщо! Ми знаємо все і знайдемо своїх ворогів усюди: на землі, на морі, в повітрі і навіть 6 метрів під землею… Ну — говори братчику, чого мовчиш? Говори — ти там нас не жалував! Говори ж тепер тут!

На заміт, що я проти большевиків не вів ніякої акції і не говорив нічого, бо все життя працював тільки на протипольському відтинку боротьби, він перервав гостро:

— Не плети дурниць! Який там протипольський відтинок боротьби? Знаємо ми добре ту вашу протипольську боротьбу! А от — і він знову перейшов на «ви» — ви скажіть нам, кого то УНДО посилало від себе до нас як звязкового, і хто приїздив з подібною місією з Києва чи Харкова до Львова?

Почувши це, я оторопів, але старався не дати пізнати по собі нічим найменшим, що ці запити зробили на мене якесь враження. Я сказав по змозі якнайспокійніше, що хоч я стояв від практичної політики завжди здалека і в конспіративні справи не був втаємничуваний, то все таки не можу повірити, щоб УНДО

висилало когось у Совєтську Україну. Про щось подібне я не чув ніколи й нічого. Так само не чув ніколи нічого про те, щоб хтось з українців з Києва, з Харкова чи з іншого міста приїздив з якоюсь справою до УНДО у Львові.

Після того молодий енкаведист-галичанин став до мене присікатися і вимагати якнайнастирливіше і якнайрішучіше прізвищ тих людей, що їх — як він казав — висилало УНДО в Совєтську Україну, і тих, що звідти приїздили до Львова. Не помагали ніякі мої запевнювання, що того ніколи не було, і даремно він настоює, щоб я подав прізвища таких людей. Він вдесяте і всоте вимагав від мене одного — прізвищ таких людей і вживав до того подвійної тактики: раз просив, обіцяючи, що совєтська влада вміє оцінити такі прислуги, а зараз потім грозив. Грозив він усяко, між іншим і тим, що мене пішлють у Лефортовську тюрму, і там я буду співати інакше.

(Лефортовська тюрма — це знана в цілому СССР тюрма в Москві, де примушують вязнів тортурами до зізнань). Грозив теж підвалами на Лубянці, кажучи:

— Ви хіба не здаєте собі справи, де ви. Тут були вже не такі, а вкінці до всього призналися. А ви, злісний ворог, таки мовчите! Як вкинемо вас до підвалу — скажете все!

Вкінці, не добившись таки нічого, радив, щоб я ще надумався і пригадав собі конче прізвища тих звязкових та подав їх найближчим разом, як мене викличуть.

У кімнату увійшов знову той старший слідчий з виглядом дипльомата, що залишав мене двома чи трьома наворотами самого з моїм енкаведистом-галичанином, що мучив мене своїми допитами та вимагав неможливого. Тоді молодий галичанин спитав:

—А скажіть, вам певно приємно, що ви стрінули тут, на Лубянці, свого земляка?! — і показав на себе.

Я відповів якось машинально, що так, що мені приємно, бо можу говорити по українськи, що він прийняв якимсь несамовитим кінським реготом і — перейшов з місця на російську мову. Він далі ще може пів години, а може й довше, клептав мені російською мовою всю ту вивчену напамять енкаведівську фразеологію: що НКВД все знає, що перед ним ніщо не скриється, що воно всесильне, та що я мушу сказати все, що знаю, зокрема ж подати прізвища звязкових між УНДО і Совєтською Україною.

Було вже добре по півночі, як мене привели назад у камеру. Хоч я не зазнав ніяких фізичних тортур, то ці переслухування й розмови з слідчим-земляком пішли мені на нерви так, що я не міг уже заснути до ранку.

Таких допитів у того землячка, якого прізвища не міг я ніяк

довідатися, мав я ще кілька. За кожним разом він мене мучив і виснажував нервово до-краю, а вислід того всього був один і той самий: я не подав бажаних йому прізвищ, хоч мій слідчий вичерпав, здається, все своє красномовство в киданні ласкавих слів та обіцянок — з одного і всякого роду погроз — з другого боку. А не подав я тих прізвищ не з якогось особливого геройства, а просто тому, що я й сьогодні не знаю, чи такі люди-звязкові взагалі існували.

Після того мене залишили були на якийсь час у спокою і викликали «на допрос» щойно по кількох тижнях. Цим разом я попав до слідчого невеличкого росту, що його прізвище було Євтєхов. Він причіпився до мене, що я подав йому характеристику останнього посадника міста Львова д-ра Островського, про побут якого у львівській тюрмі при вул. Сапіги-Лонцького (в одній камері з през. Костем Левицьким) я згадував уже в одному перших розділів цих споминів. Було ясно, що й д-р Островський тут. Коли я заявив, що особисто д-ра Островського зовсім не знаю Євтєхов не міг вийти з дива:

— Як то може бути, щоб редактор «Діла» та не знав президента міста Львова!? Ніколи в це не повірю! І ніхто вам не повірить!

Коли ж я сказав, що між нами не тільки не було нічого спільного, але що ми стояли від себе дуже далеко, бо Островський належав до правлячої польської верхівки у Львові, а ми, «Діло», поборювали ту верхівку і вели послідовно опозиційну політику супроти польськоі влади, Євтєхов сказав глибокоумно:

— Як то ви стояли від себе дуже далеко? То так далеко у Львові з Ринку ч. 10 (де в домі Просвіти містилася редакція «Діла») до ратуша в ринку? Кілько ж то кроків віддалі вас ділило?

Я заявив, що не в кроках діло, а в національно-політичній площині, бо ж ми належали до двох окремих, ворожих собі світів. На це Євтєхов:

— Не крутіть, але признавайтесь мені тут зараз, що ви знаєте про посадника Островського. І подайте точно тут на папері (що його мені він підсунув), на які теми він писав у вашому «Ділі» та евентуально якого псевдоніму він уживав.

Такі слова мене просто роззброїли. Хотілося сміятись до очей слідчому, але треба було над собою панувати. Я тільки заявив спокійно, що у нас таке не практикувалося, щоб поляк писав в українському часописі, хочби й під псевдонімом, чи українець у часописі польським. Тим більше не міг писати в «Ділі» президент міста Островський, де українці й поляки жили наче на вулкані. І як міг би він писати у ворожім до нього та до польської управи м. Львова «Ділі»?

Не знаю, чи я цими аргументами переконав Євтєхова. Кінець-кінців він вдоволився загальною характеристикою не д-ра Островського як посадника, а характеристикою політики польської шовіністичної управи Львова супроти українського та жидівського населення міста, що була, можна сміло сказати, завжди ворожа. Та політика мала заєдно на оці одно: вести послідовно польонізацію непольськогг населення та будувати за магістратські фонди такі польські станиці, як костели, захоронки, захисти, «Доми Людові», сокільські доми і т. д. Характеризуючи ту ворожу політику польської управи Львова спеціяльно супроти українців, я покликався м. ін. на голосну свого часу заяву провідника польських соціялістів Гната Дашинського, який ствердив, що всі польські культурні й цивілізаційні досягнення у Львові та в цілому нашому краю треба завдячувати грошам українських податників.

Був я ще раз, вже останній, на переслуханні у Сіґова, в якого застав якогось невідомого мені слідчого, що до нашої розмови мішався мало. Сіґов питав мене про якісь зовсім несуттєві справи, а нараз звернувся до мене з таким запитом:

— А скажіть мені, яка у вас стаття? (Себто який параграф карного закону, на основі якого мене арештували і тримали у слідстві?).

Коли я відповів: не знаю, він поставив своє питання трохи інакше:

— Яку статтю дали вам у Львові? Чейже якусь статтю у Львові вам мусіли дати («прєдявити»)?

На це я сказав, що за час мого 4-тижневого побуту у львівській тюрмі мені ніякої статті не «предявили» і так без статті вислали в Москву. І в Москві ніякої статті, себто якогось конкретного обвинувачення, мені досі не подали. Почувши цю мою заяву, обидва слідчі перекинулись очима. Я бачив на їх обличчях виразне здивування. Видно, що такі випадки були на Лубянці рідкістю.

Пізніше чув я подібні запити від чергових слідчих ще кілька разів. І вичитував у їх очах завжди здивування, що мають під слідством вязня без статті. Таким вязнем без статті залишився я до кінця мого побуту на Лубянці.

В КАМЕРІ Ч. 14.

Як живуть робітники в московській пекарні ім. Сталіна. — Чи можна в совєтській тюрмі вести голодівку? — Дещо про абхазців та їх долю. — Діти на Лубянці. — Русотяпи не переводяться і в тюрмі. — За кілька метрів житлової площі! — Зустріч з троцькістом. — Нарешті свідомий українець!

При кінці березня 1940 р. перекинули мене з камери ч. 29 до камери ч. 14, в якій я перебув до 1. липня того ж року. В цій камері пізнав я кількох цікавих вязнів і про них скажу тепер кілька слів.

Найбільше вбився мені в память високий рослий бльондин Ґолишев Іван Фйодорич, молодий робітник з великої московської пекарні ім. Сталіна, що то з неї попав був для червоної армії на фінському фронті хліб зі склом. Той Г'олишев походив з одного села під Москвою, був жонатий, відбув військову службу і перебув щасливо фінську кампанію. Робітники згаданої пекарні в числі до 600 жили (також жонаті з родинами) у старих бараках поруч пекарні і працювали на три зміни, бо праця йшла там повних 24 години на добу. Умовини життя тих робітників у переповнених докраю бараках були жахливі: кожний з них мав право користуватися ліжком чи радше причою, що були розташовані попід стіни двома поверхами, тільки 8 годин, не більше. По упливі 8 годин мусів робітник вставати і робити місце тому, що приходив з праці; по дальших 8 годинах повторювалося знову те саме — і так у безконечність. Розуміється, що в таких умовинах годі було думати про зберігання хочби найпримітивніших санітарно-гігієнічних засад, тому не диво, що в кожному бараку випари людського тіла, гнилизна з різних харчових відпадків і всякий бруд мішалися з собою так, що хто ввійшов до бараку з вулиці, попадав не то в найбруднішу у світі лазню, не то в якесь царство зачумлених, і мав єдине бажання: якнайшвидше звідти видістатися.

Про те, що мешканці тих бараків терпіли багато від різних насікомих, передовсім ночами від блощиць, не треба й згадувати. І так мучилось там до 600 робітників. А що — як сказано — в тих бараках жило й багато родин, які старалися захопити для себе бодай якийсь куток, що їм не завжди вдавалося, то все їх родинне життя, отже й найінтимніші сцени, проходили на очах інших співмешканців. На цьому терпіла — та ще й як! — прилюдна мораль, процвітало. безстидство і явна розпуста. Та це нікого ні з начальства пекарні ні з органів влади не боліло, і ніхто на це не реагував, хоч такий стан тягнувся цілими роками.

І цікаве явище. Коли Ґолишев оповідав у камері про життя й відносини в тих бараках, що були складовою частиною пекарні ім. Сталіна і підлягали її начальству, то це не робило на інших вязнів найменшого вражіння. На мій запит, як то так спокійно вони це сприймають, я почув від них, що по інших фабриках і заводах робітники живуть ще гірше, бо нерідко по дві родини з численними дітьми в нужденній, тісній, вогкій кімнаті, або й у землянці. Тут же як не як, а пекарня ім. Сталіна, в якій робітники були, мовляв, упривілейовані…

Той пекарняний робітник Голишев звернув на себе загальну увагу одним вичином: це був єдиний вязень за ввесь час мого побуту на Лубянці, що пробував прискорити слідство у своїй справі голодівкою. Властиво, не голодівкою, а неприймованням харчів, бо такий засіб оборони вязня в «державі робітників і селян» як голодівка, вважається діянням проти держави, контреволюцією. Тому, коли Ґолишев не міг добитися ніяк переслухання у прокурора, до якого багато разів просився, і приступив до голодівки, не приймаючи харчів, він на всі запити членів тюремної управи, які всяко хотіли або зломити його поставу, або видобути з нього заяву, що він приступив до голодівки, відповідав виразно одно: Я не управляю голодівки, я стримуюсь від їди до часу, поки мене не покличуть до прокурора. І так Ґолишев не приймав харчів повних 4 доби, але до прокурора його таки не покликали. Вся камера слідкувала з великим зацікавленням, що з цього вийде. Вкінці пятого дня, коли ніякі намови й переконування членів тюремної управи і покликаного до помочі лікарського помічника нічого не помогли, забрали обезсиленого Ґолишева з камери на ношах і за якої півгодини принесли назад на ношах. Показалося, що на ньому провели процедуру штучного накормлення. Коли Ґолишев прийшов трохи до себе, оповів нам докладно про всю ту процедуру, проти якої він боронився, як міг, домагаючись одного — допущення до прокурора. Не поміг ніякий спротив: його звязали і таки штучно нагодували. Все відбулося серед таких обставин, що він, не добившись таки переслухання у прокурора, де думав доказати свою повну невинність і непричасність до того скла у хлібі з їх пекарні, не продовжив уже більше голодівки і відраджував потім кожному братися за цей засіб оборони своїх прав на Лубянці.

Другий цікавий вязень, що перебував короткий час у камері ч. 14, був молоденький, всього 15-річний красунь Лакоба з Грузії, з войовничого гірського племени абхазців. Його батько був провідником всіх абхазців, що їх нараховувано тоді коло 250. 000, і поклав величезні заслуги для закріплення совєтської влади в Грузії. Як тому, що поміг червоній владі покорити гордих

абхазців, батькові молодого Лакоби ставили ще за життя памятники і він займав у краю найвищі почесті. З ним приятелював сам Берія, який гостював нераз у їх домі. Але прийшли часи кровавої єжовщини, і Лакобу заарештували та незабаром і розстріляли, як «потворного націоналіста» і «злющого ворога народу». Розуміється, що памятники його зрівняно з землею. Та вірні абхазці стали сходитися на могилу Лакоби з усіх усюдів наче на прощу. І тоді совєтська влада викопала його трупа та спрятала так, що й найбистріше абхазське око не могло побачити, де його поділи. А разом з тим заарештовано і всю рідню Лакоби: його дружину-лікарку і двоє дітей, нашого красуня і його молодшу сестричку. Спершу сиділи вони в Грузії, а згодом дітей перевезено Чорним Морем в Україну, де молодого Лакобу приміщено в дитячому садку в містечку Літині коло Вінниці, а сестру десь також у тій околиці. Там молодий абхазець перебував більше року і навчився трохи по українськи та деклямував мені між іншим Франкових «Каменярів». Оповідав він мені багато про тамошні чудові сади і про те, як то він разом з іншими підлітками з садка закрадався до замкненого римо-кат. костела в Літині, вилазив по повалених сходах як кіт на хори і пробував грати на органі. Що сталося з його мамою, хлопчина не вмів сказати. Останній раз бачив її ще в тюрмі в Грузії, коли її виведено з камери на тюремне подвіря, але не міг їй дати навіть знаку про себе. І скільки разів той хлопчина згадував свою маму, стільки разів прикушував уста, щоб не заплакати.

До нашої камери прибув Лакоба десь з кінцем місяця квітня або у травні. Привезли його просто з Літина. Чому його забрали з тамошнього дитячого садка аж до Москви, він не вмів сказати. Можна було тільки догадуватися, що Лакоба сказав там щось необережно про долю свого батька або своєї матері, і це завело цього неповнолітнього хлопця аж на Лубянку. Додати б іще, що хлопчина був сильно виголоджений і з'їдав усі пригорілі шкірки хліба, яких не могли розжвякати деякі беззубі вязні, та вилизував усі миски, хоч — правду сказати — в них нічого не залишалося. По кількох тижнях молодого Лакобу від нас забрали, але куди і на яке — ніхто з нас не знав[5].

Коли пишу про цього малолітнього абхазця, то може не від речі буде згадати тут про цілу групу малолітніх, що десь у тому часі або недавно передтим сиділи в одній з камер Лубянки, як про це оповідав у нашій камері хтось з новоприбулих вязнів. Був це в комплеті редакційний комітет стінної газетки в одній з московських десятирічок, найкращі учні в клясі, між ними й син одного з високопоставлених совєтських достойників. Посадили тих молодих хлопців за те, що в титульній сторінці одного числа

газетки помістили вони звізду, але не 5-раменну совєтську, а 6-раменну жидівську (сіоністичну). Алюзія була як-не-як дуже прозора. І хоч це була на око дрібна подія, то вона стала голосною в цілій Москві з хвилиною, як НКВД заарештувало всіх причасних до справи юнаків і посадило їх на Лубянці. Найбільше шуму з цього приводу наробили таки шкільні товариші заарештованих, що тихцем, від вуха до вуха, рознесли справу по всіх усюдах — на превелике невдоволення НКВД, що не вміло її затушувати. Саме з уваги на шум довкола тієї події, як теж мабуть з уваги на причасність до неї сина одного з тодішніх большевицьких верховодів, справа закінчилася для заарештованих юнаків, коли брати під увагу підсовєтські відносини, досить легко: вони дістали мабуть усього по 6 місяців вязниці, яку вибули у слідчій тюрмі. А що з тими молодими хлопцями зробили потім, наш інформатор не вмів сказати.

Вже понад два роки сидів у слідстві вязень нашої камери Овсяннікoв, людина старша, з нездоровим виглядом обличчя, до часу арештування підполковник міліції в Москві. Сидів під закидом «звязків з міжнародньою буржуазією», бо у нього знайшли якийсь там лист зза кордону, і таку статтю (параграф карного закону) хотіли йому приписати, проти чого він завзято боронився. Овсяннікoв говорив з нами небагато, але з усього видно було, що він ісповідував «старі начала», а раз ужив на означення українського народу навіть слова «малоросси», чого я за ввесь час мого побуту на Лубянці ніколи більше не чув ні від вязнів, ні від слідчих. Іншим разом він мав відвагу сказати голосно, що за царських часів українці не зазнавали ніяких переслідувань, на що я відповів цілою доповіддю, навівши багато переконливих аргументів проти його тези. Вся камера признала тоді, що мої докази «розторощили Овсяннікова», після чого він сів пригноблений та похнюплений і більше зі мною в дискусію не заходив.

Іншим типом вязня був зрусифікований поляк Цибульський, що його доставили на Лубянку вже вдруге. Першим разом його засудили були на кілька літ примусових робіт, що їх він відбув аж десь під Владивостоком. Коли ж він, відбувши свої роки, повернувся до Москви, то застав у своїм помешканні — єдиній кімнаті важко хвору маму і молодшого брата, що в міжчасі оженився. Мати незабаром померла і брат, а ще більше братова, стали налягати, щоб він якнайшвидше опорожнив ту кімнату, яку вони бажали мати тільки для себе. А що в Москві можна одержати кімнату хіба за величезні гроші, то Цибульський був безрадний. І от одного дня його заарештувало НКВД і привезло знову на Лубянку, цим разом як підозрілого у звязках з Японією, себто як

«японського шпіона». Цибульський з великим болем запевняв нас, що такий донос зробила на нього до НКВД — не без відома брата — його братова, яка ненавиділа його як інтруза і хотіла за всяку ціну позбутися з кімнати. Подібних історій, де боротьба за кімнату стала для одної зі сторін лиховісною, було тоді в Москві — як оповідали інші співвязні — багато. Так то за тих кілька метрів житлової площі найближча рідня віддала Цибульського знову в лабети НКВД, з яких він ще так недавно встиг звільнитися.

Подібну мешканеву історію оповідав нам і вязень Ногилевський, що жив довгі роки в Москві і попав у нашу камеру дещо пізніше. Це був очевидно спекулянт (торгував мабуть золотом), до того ще й зводник молодих дівчат, з яких одна його й видала. А що у Ногилевського знайшли при ревізії кілька кусників золота, то слідство проти нього ведено в тому напрямі, що він шпіон якоїсь сусідньої держави, яка платила йому, мовляв, за інформації золотом. У шпіонажі в користь чужих держав підозрівають у Сов. Союзі всіх таких спекулянтів, яких не бракує зрештою в ніякій державі. Той Ногилевський називав себе українцем, але своє українство він окреслив раз так: «Я українець, але хто мені скаже, що я не русский, то бю в морду». З цим типом вязні майже не говорили, бо в камері сиділи майже самі інтелігенти. По тижневі чи двох Ногилевського від нас забрали.

Був ще в нашій камері коротко жид Таїс Михайло Юрієвич, що його привезли на Лубянку з іншої московської тюрми (мабуть з Таганки), де його тримали довго в одиночці.

Цей Таїс бував колись, як багато інших його одновірців, у закордонній командировці (м. ін. у Німеччині), і з того часу мав на собі гарне убрання, прекрасну білизну, черевики і т. д. Коли настав інший «курс», його відкликали до Москви й арештували як троцькіста та тримали довго в ізоляції. Там він мусів дещо пережити, хоч про це він говорив мало. Він тільки заєдно бідкався, що йому пришивають всі можливі гріхи та злочини проти совєтської влади. З його розмови виходило, що він чувся б щасливим, якби уникнув смертної кари.

Вкінці згадаю і про свідомого українця Васькевича, справжнього велетня-силача, що його привезли до Москви аж десь з полярних околиць, далеко на півночі від Мурманська. Там він працював у господарському відділі російської Академії Наук, яка мала в тих околицях свої досвідні стації та вирощувала, як він оповідав, спеціяльні роди пшениці, огірки і навіть помідори. В тих районах повстали за кілька літ два нові великі міста, і жилось там Васькевичеві несогірше, бо мав він і власне мале господарство, і навіть годував свиню. Але й там відкрило його око НКВД і під

замітом контрреволюційної акції чи навіть «приналежности до петлюрівщини в рр. 1918-20» стягнуло на Лубяпку, де його стали допитувати про діяльність його і його братів ще зперед 20 і більше років. З Васькевичем був я, на жаль, недовго, тому й не міг довідатися докладніше про його справу.

Інші вязні, що перебували в тому часі зі мною в камері ч. 14, не зазначились якось нічим замітним, хоч прізвища таких з них, як Рикунов, Ліпін, Павлов, Яковлев, збереглися в моїй памяті до нинішнього дня.

ВІД ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ ДО НАЦІОНАЛІЗМУ Й ІМПЕРІЯЛІЗМУ

Не тільки антисемітизм, але й ворожа постава до всіх неросійських національних рухів. — Як процвітає російський націоналізм і великодержавний імперіялізм. — «І нащо їм здались оті різні мови?» — Непотрібна й українська школа! — «Пушкін неперевершгний геній світу». — Що ще не подобалось російським шовіністам. — Кілька слів про долю жидів у СССР. — Чого собі бажає більшість підсовєтських громадян.

В попередніх розділах згадував я вже при кількох нагодах про те, що за совєтської влади не припинився зовсім антисемітизм серед широких кол населення СССР. Про це я мав нагоду переконатися нераз, бачучи неприхильну поставу загалу вязнів до вязнів жидів. Про це свідчило теж заарештуваиня цілої групи молодих школярів у Москві, що у видаваній ними стінній газетці помістили на заголовній сторінці замість 5-раменної совєтської звізди — 6-раменну звізду жидівську. Про це переконався я особливо наглядно вже по повороті з Лубянки до Львова у травні 1941 р. Стрінувшися з моїми давніми жидівськими знайомими, я почув від них, що жиди у Львові, хоч творили в тому часі третину його населення, добилися по довгих заходах всього 3-ох шкіл для своїх дітей, тоді як українських і польських шкіл було в місті кількадесять; а газету в жидівській мові (в т. зв. жаргоні) дістали вони всього на два чи на три місяці перед відступом червоної армії зі Львова з кінцем червня 1941 р. Отже наявність антисемітизму в російських масах, і навіть у совєтській верхівці, була очевидна. Той антисемітизм не ослаб аж до наших днів, і цього ніхто заперечити не всилі.

Але поруч антисемітизму процвітає в царстві Сталіна з неменшою силою також нескривана нехіть, а то й явна ворожість до всіх національних не-російських рухів, з чим зовсім не скриваються представники пануючої російської нації, як інтелігенти, так і звичайні робітники чи колгоспники. За довгі місяці свого побуту на Лубянці наговорився я з вязнями і почув також від слідчих немало цікавого на ці теми, і коли ще все таки вичував у них деякий респект перед великим українським народом, то супроти інших, таких численних менших народів у СССР пробивалось у багатьох з моїх співрозмовців або явне призирство й погорда, або бодай легковаження і нехіть.

Російський націоналізм і великодержавний імперіялізм часто розпирали їх так, що по недовгому часі мені стало зовсім ясно, що

серед таких загально пануючих тенденцій і настроїв властиво не було й нема там місця на ніякі власні змагання та на питомі культурні цінності інших, неросійських народів. З ославленого «інтернаціоналізму», що ним у початках російської революції большевицькі агітатори так сильно туманили і своїх і чужих, не залишилось по-правді нічого. За ввесь час мого побуту на Лубянці я почув тільки раз від одного слідчого такі дивні слова: «Не забувайте, що ми також інтернаціоналісти!» Але, сказавши це «також», він сам зніяковів і опустив очі, бо почував, що сказав явну неправду.

На те, як безшабашно й розперезано проявляв себе російський націоналізм серед вязнів, я міг би навести багато прикладів. Поминаю спроби декого з них (на диво, навіть таких, що ніколи в Україні не були та нашої мови не знали) робити собі насмішки з української мови в роді «самопер попер», або й деяких вульгарностей. Такі спроби ломив я в зародку, при чому ті типи, що підходили до мене з такими чи іншими явно провокаційними зачіпками або запитами, діставали звичайно таку відправу, що їм на другий раз відхочувалось зачинати розмову на ці теми.

Але кілько то я наслухався на Лубянці розмов, висновки яких зводилися до таких питань: І нащо то людям здалися оті різні мови тих різних народів у Совєтськім Союзі? І куди вони з ними заїдуть? І пощо то, мовляв, учити дітей по школах отих різних мов, коли жадна з них не дорівнює ні багатством слів і форм, ні красою і величчю, ні талантами письменників і літературною продукцією великій мові великого російського народу?!

Це говорилося ніби про мови менших, дрібніших народів, але кожний з розмовців мав безперечно на думці в першу чергу українську мову. Взагалі всі мови народів Совєтського Союзу, за вийнятком одної російської мови, були, на думку тих людців, чимсь нижчим, біднішим, слабше розвиненим і — непотрібним. Будуччину мала перед собою тільки і єдино російська мова. Всі інші треба було терпіти до якогось часу, і то більше в домашнім вжитку.

Коли я спитав одного разу вязня, що походив з міста Казані, столиці татарської республіки, якою мовою викладають у тамошньому т. зв. татарському університеті, то він відповів просто й без обиняків: А якою ж мали б викладати? Очевидно, що російською. Вистане, що там викладають і татарську мову як предмет. А потім додав: А ви може гадаєте, що в Україні воно інакше? І там, і в кожній іншій національній республіці викладають у високих школах майже всі предмети російською мовою, бо тільки повне знання й опанування російської мови у всіх її нюансах може забезпечити абсольвентам високих шкіл

можливість найти потрібну працю за своїм фахом у цілім розлогім Совєтськім Союзі — від моря Балтійського і Чорного по Владивосток. І тільки з тою мовою вони будуть почуватися всюди добре. І закінчив фразою, що її я вже чув кілька разів:

— І нащо їм здались оті різні мови? Вистане вповні, коли навчаться читати й писати в матерній мові у початковій школі!

Те саме висловив вязень Зєлєнков, який був директором велетенського совхозу (совєтського господарства) на Сибірі, що повстало зі злуки багатьох більших та менших приватних господарств і розтягалось на цілі десятки кілометрів. Він оповідав одного разу, що в совхозі під його наглядом і проводом працювали цілі сотні людей з України і співали нераз гарні українські пісні. Коли ж я спитав його, чи мають ті люди для своїх дітей українську школу, він сказав, як видно було, з глибоким переконанням:

— А нащо ж їм на Сибірі такої школи, коли вони серед моря русских людей? Що ж їм там поможе українська мова?

А коли я пригадав, що в Сибірі були колись українські школи для українського населення, то у відповідь почув:

— Е, то ще було за того клятого націоналіста Скрипника, що то хотів розбити і поділити всю Росію!

Подібну оцінку «клятого націоналіста» Скрипника, що то хотів, мовляв, розбити всю Росію, чув я також з уст інших співвязнів, хоч загально відома річ, як багато зробив саме той Скрипник для винищення українських національних сил у перших роках революції та які заслуги поклав для закріплення совєтської влади в Україні.

Про те, що майже всі москалі пережерті російським великодержавним націоналізмом, нема що й говорити. Це можна було не тільки відчувати, але й бачити цілком виразно при різних нагодах. А при тому вони переважно люди тверді, позбавлені сентименту і часто навіть звичайного людського милосердя та привикли думати зовсім іншими категоріями щодо простору, вартости гроша і навіть людського життя, як люди Заходу. Мені видались вони вродженими імперіялістами. Сказав мені раз один вязень поляк, що до 1918 року був російським підданим: Знаєте, не пізнаю тепер тих людей і не можу їх зрозуміти. Де ділись ті гарні людські прикмети, що їх вони колись мали? Боже, Боже, що той большевизм встиг з ними зробити за такий розмірно недовгий час! (Пізніше, при зустрічі з німцями, говорили нераз те саме наші люди на адресу німців, яких теж не пізнавали, побачивши серед них стільки бестій у людській подобі…).

Коли я тепер читаю всякі ревеляції про те, що в Росії відкрили чи поробили масу винаходів давним-давно перед тим, заки вони

появились на Заході, то не дуже дивуюсь: на Лубянці я наслухався і від вязнів, і від слідчих багато про «велич русского генія», про «непереможну русску армію», про геніяльних російських поетів та письменників і т. д. В камерах, в яких я перебував, доводилось почути в широких дискусіях навіть з уст професорів університету, що, мовляв, Пушкін — це неперевершений геній світу, і щойно за ним ідуть Шекспір, Данте, Ґете… Мої докази, що противились таким твердженням, дуже не подобались деяким російським шовіністам. Підтримку діставав я звичайно від вязнів зпоміж нацменів (національних меншин), отже від грузин, татар і навіть жидів.

А вже зовсім не подобались таким російським патріотам докази на те, що російський елемент росте постійно, від століть, коштом всіх тих національностей, що попали в різних часах під владу Росії, що і е найкращим доказом натиску того елементу на них і проводженої ним систематично русифікації «інородців». ГІамятаю добре, як заболіло декого з тих шовіністів, коли я в часі одної дискусії стверджував на основі даних найновішого перепису населення СССР, що росіяни зросли від часів першого, ще царського перепису населення (1897 р.) у відношенні до українців приблизно з 2 третих до 3 четвертих, себто, що коли в 1897 р. па одного українця припадали два русскі, то тепер припадає їх вже трьох. А коли почули від мене, що всіх українців живе на світі коло 45 міліонів, то сказали просто, що це «така собі націоналістична статистика», зроблена в пропагандивних цілях… Важко було перекопувати їх, що ця статистика базується па солідних і певних даних та зроблена теж солідними й безпристрасними науковцями.

При нагоді своїх переслухувань запримітив я ще у Львові, що на моїх слідчих робило деяке враження, коли я казав їм, що я ще в студентських часах переклав на українську мову і містив в українській пресі твори Івана Рукавішнікова, Всеволода Ґаршина та інших російських письменників. Цю обставину використовував я і в Москві, щоб доказати, що в мене не було ненависти до російського народу і його літератури. Подаю цей факт, як дуже характеристичний для ментальности слідчих НКВД, які є головною силою й опорою комуністичного режиму в СССР, що виступає в широкому світі так часто під маскою «інтернаціоналізму».

Почав я цей розділ від жидів і доводиться його кінчити жидами. А саме недавно (кінець 1949 р.) читав я в репортажі американського кореспондента Йосифа Нюмена в «Ню Йорк Геральд Трибюн» про те, що восени 1948 р. відбулася в Москві недозволена публична демонстрація. На жидівський новий рік

зібралися жиди перед московською синагогою, щоб привітати членів посольства держави Ізраїль під проводом п-і Ґолди Маєрсон. І вона, і інші члени ізраїльської місії були здивовані величезною масою жидів, що прибули для їх привітання. Жінки й чоловіки серед несамовитого плачу благали: Ми все життя чекали на вас. До Ізраїля! Завтра поїдемо до Єрусалиму… Порядкові з великим трудом провели членів до середини синагоги. А після богослужения прийшло до нових маніфестацій на вулиці. Сотки жидів товаришили делегації Ізраїля до готелю «Метрополь», де вона затрималась.

В кілька тижнів пізніше, в дні свята поєднання (Йомкіпур), маніфестації повторилися знову. А після того почалися репресії, бо володарі Кремля побачили в них не то нельояльність супроти СССР, а просто державну зраду.

Насамперед арештовано групу жидів як організаторів тих «демонстрацій», а після того пішли арешти «в ширших розмірах». Разом з тим замкнено дві друкарні з жидівськими черенками в Москві, де виходив жидівський часопис та літературні твори в жидівській мові. Зліквідовано теж бюра протифашистівського жидівського комітету, бо, мовляв, він виконав своє завдання в часі війни, але сьогодні його толерувати не можна, бо він є осередком, що давав змогу жидам контактуватися з закордоном. А потім ізольовано цілковито російських жидів від дипльоматичного представництва держави Ізраїль, як це зрештою зроблено давно з усіми дипльоматичними представниками в Москві. Вкінці почалась на всіх теренах Совєтського Союзу пресова нагінка на жидівських письменників, учених, музиків, режисерів і т. д. під притокою, що вони «безвітчизняні космополітичні бастарди», при чому що найбільш характеристичне — їх попередні жидівські прізвища уміщувано поруч прийнятих ними прізвищ російських, щоб їх ще більше компромітувати. Таким робом поведено урядову пропаганду, яка ще більше скріпила такі питомі росіянам протижидівські настрої і почування.

Тут аж проситься згадати, що жиди в своїй масі дійшли по різних сумних досвідах до того, що зненавиділи большевизм і не хотіли бути під його владою. Це показалося найкраще при відвороті червоної армії з наших земель у червні-липні-серпні-вересні 1941 року.

Тоді не тільки на західно-українських землях, але й на землях за Збручем залишилися сотні тисяч жидів, чекаючи на німців, хоч знали, яким «приятелем» їх е Гітлер та його режим. Псе ж таки думали, що заживуть кращим життям, як під совєтською владою. Перерахувалися, як зрештою не вони одні у світі, бо німці зліквідували їх всіх поголовно.

При кінці скажу ще кілька слів про свої розмови з вязнем-жидом, що втік був з Біробіджану і попався теж на Лубянку. Біробіджан — це ніби жидівська держава в СССР, а радше автономний край, що його утворено у глибині Сибіру ще в 1924 р. Це країна багниста, тисячі кілометрів віддалена від більших культурних центрів, з населенням до 100 тисяч душ, при чому жиди становили там всього 25%. Життєві умовини в Біробіджані дуже важкі, тому жиди, що з початку повірили в свою жидівську республіку Біробіджан і до неї горнулися, стали з часом масово звідти втікати, бо не хотіли працювати там по 12 і більше годин по фабриках і колгоспах. До того влада переводила там одну «чистку» за другою, при чому всі жиди-основники «держави Біробіджан» були зліквідовані або засуджені на довгі роки примусової праці в концентраційних таборах, як небезпечні «троцькісти». По закінченні недавньої війни совєтська влада виселила до Біробіджану — як про це писала совєтська преса багато жидів зі своїх європейських теренів, а головно з України. Але нема ніякого сумніву, що всі ті жиди, якби тільки могли, покинули б дуже радо свою «жидівську державу» і дали б багато за тс, щоб могти вийти не тільки з Біробіджану, а взагалі за межі Совєтського Союзу.

Автім такі бажання мають не тільки підсоветські жиди. При нагоді одної дискусії почув я ще в перших місяцях мого увязнення думку від співвязнів, яка мене тоді просто приголомшила: Коли б так Совєтський Союз — казали вони отворив свої границі, то вже до кількох днів його територію покинула б більшість його населення… Так солодко живеться всім народам під сонцем Сталінської конституції!

В КАМЕРІ Ч. 13

Інженер-винахідник Мясоедов. — Вязень, що виправдував усі ходи совєтського режиму. — Колишній кочегар інженером. — Чого хотіли від лікаря польської армії Табідзе. — Що оповідав редактор «Ленінградської Правди». — Як дістався на Лубянку сільський хлопчина з Холмщини Михайло Бабенчук. — Які новини приніс він запротореним. — Дещо про те, як живе робітник у державі «пролетарській», і як у державі «буржуазній».

Точно 1-го липня 1940 р. дістав я від дижурного сторожа наказ зібрати свої речі. Коли я вийшов з ними з камери ч. 14 на коридор, мене пхнули зараз же в сусідню камеру ч. 13. В цій камері побув я недовго, всього 2 і пів місяця, і за той час пізнав знову кількох цікавих людей, що про них розповім ширше в цьому розділі споминів.

З цих вязнів замітний був передовсім інженер-винахідник Мясоедов, що, хоч зовсім зрусифікований, почував свою приналежність до народу мордва. (Мордва, мордвини — це східно-фінське племя, згадуване ще в наших літописах. По статистиці з 1926 р. було всіх мордвин 1, 340. 000 і живуть вони над середущою Волгою. Діляться на кілька племен, з яких каратаї отатарились, а герюхани обмосковились). Мясоедов був під слідством уже довгі місяці; за що, ми в камері не знали. Одного разу, вернувшись зі слідства, заповів він, що дістане дозвіл писати тут, у тюрмі, наукову працю. І справді вже з найближчого дня його стали викликати в означених годинах до «боксу», де він діставав чорнило й напір і писав свою працю. Перед поворотом до камери він мусів віддати картки записані й чисті, з яких мусів докладно вирахуватися, після чого у нього переводили докладну ревізію щоб, бува, не забрав зі собою до камери кусника білого паперу.

Другим вязнем, що його я запамятав, був згаданий вже мною в попереднім розділі директор величезного совхозу на Сибірі Зєлєнков. Це була людина мало привітна і, що найцікавіше, сліпо віддана режимові. З усіх вязнів, що з ними прийшлось мені зустрітись у різних камерах Лубянки, він був мабуть єдиний, що старався виправдати все, що на адресу совєтського режиму падало з уст нещасних запроторених. Памятаю добре, що коли одного разу пішла в камері балачка про те, скільки людей перебувало тоді в концентраційних таборах СССР, і вязні подавали цифру каторжан від 8 до 12 міліонів, то Зєлєнков уперто твердив, що цифра засуджених на примусову працю в

таборах сягає найвище 3 міліонів.

Звертав ще на себе увагу вязень Попов Василь Іванович, колишній кочегар, а тепер інженер, що закінчив свої студії в так званім роб-факу (робітничім факультеті). Колись він плавав безжурно кораблем як кочегар по Волзі і чувся коли не щасливим, то все таки назагал вдоволеним. Але звернули на нього увагу партійці і вислали вчитися до робфаку, по закінченні якого Попов став інженером. Та не довго тішився Попов своїм новим становищем інженера. йому причіпили латку якогось «шкідництва» чи чогось подібного і, не зважаючи на. безсумнівне пролетарське походження, посадили на Лубянці. Ще один доказ, що ні «пролетарське походження», ні вірна й віддана праця для режиму не є ніякою забезиекою перед усякими незбагненими «ходами» НКВД.

В камері ч. 13. застав я теж лікаря-підполковника польської армії Табідзе, що попав після розвалу Польщі у вересні 1939 р. в руки червоної армії десь на Волині разом зі своїм молоденьким сином, поручником чи підпоручиком польської армії. Вони обидва були спершу в котромусь із совєтських таборів для польських полонених старшин і звідти забрали, розлучивши з сином, Табідзе-батька на Лубянку. Причина була мабуть та, що Табідзе був уроженцем Грузії і, оженившись у 1918 р. з полькою, замешкав у Польщі, прийняв польське громадянство та став військовим лікарем. Як можна було здогадуватися, Табідзе переслухували менше про відносини в польській армії, зате багато про грузинську еміграцію в Польщі та її організації, чим НКВД сильно цікавилось.

В цій же камері пізнав я ще молодого високого грузина Мочеворіяні, що любив палко свій нарід, як зрештою всі грузини, та виявляв не тільки високу національну свідомість, але й національну гордість. За що запроторили його на Лубянку, ми в камері не знали.

Але найцікавішим вязнем у камері ч. 13. був колишній редактор «Ленінградської Правди» Левітт (?), високоінтелігентний жид, що побув з нами всього кілька тижнів, після чого його кудись забрали. Привезли його до нас з ленінградської тюрми, де він просидів уже довгі-довгі місяці. Хоч був ще досить молодий (мав тоді 37 років), виглядав бодай на 50, тим більше, що носив довжезну бороду. На превелике згіршення Зєлєнкова, він розповідав нам усім досить отверто і сміливо різні пікантні історії з підсоветського життя, зокрема про те, що діялося в Ленінграді після вбивства Кірова в 1934 р. Не скривав і того, що після стільки всяких «чисток» виарештовано тоді ж у Ленінграді ще тисячі невинних людей, а десятки, а то й сотні

тисяч вивезено звідти далеко на схід або на північ. Так совєтська влада використала це таємниче убивство, щоб розправитись не тільки зі своїми противниками, але й із т. зв. «потенціяльними ворогами», в їх числі навіть з тими, що служили колись у панів (колишні лакеї, покоївки і т. д.). Факт виарештування в Ленінграді після убивства Кірова кількох сотень тисяч його мешканців впродовж кількох місяців підтверджували пізніше й інші вязні.

Той Левітт (?), що мав такий гострий язик і мужність говорити про внутрішні відносини в СССР, зокрема ж про методи слідства НКВД, не звертав зовсім уваги на оригінальну приповідку, поширену тоді в цілому СССР: Язик це найбільший ворог людини, а мовчанка це перша умова життя взагалі. Це коштувало його, здається, дорого, бо мав серед вязнів камери ч. 13. не тільки найвищий тюремний стаж (сидів у слідстві понад 30 місяців), але й вертався майже по кожному переслуханні то з обірваними ґудзиками, то навіть з покритими синяками ногами… Такі методи слідства застосовував до нього на Лубянці — характеристична річ! якийсь слідчий жид, на побої якого Левітт (?) жалувався перед нами кількома наворотами.

Що закидали йому слідчі, ми не знали. Виглядало, що звязок з троцькістами, але щось певне про це годі сказати, бо Левітт (?), що любив так багато говорити і не рахувався зі словами, про свою справу мовчав як заклятий.

Для мене особисто наймилішим вязнем у камері ч. 13. був сільський хлопчина Михайло Бабенчук, син Стефана, що прибув до нас по різних пригодах безпосередньо з волі, і то з тсрену німецької окупації. Як Бабенчук оповідав, походив він з українсько-польського села на Холмщині, що було віддалене 40 км. від тодішньої границі над Бугом, яка відмежовувала терени, що ними поділилися недавно обидва окупанти: Німеччина і СССР. Батьки Бабенчука належали до найбідніших у селі: мали всього 1 морг землі і хату, тому він був примушений ходити на заробітки до багатших господарів, як денний робітник. Таких бідняків, як він, було в селі більше. І от коли німці стали набирати на працю до Німеччини чимраз більше сільських хлопців та дівчат із зайнятих ними теренів на Сході, прийшла черга й на село, в якому жив Бабенчук. Хлопці не дуже то мали охоту їхати на працю до німця, тим більше, що про великі можливості для праці й заробітків у Совєтському Союзі ходили в селі фантастичні чутки ще з часів польських, а тепер такі чутки ще скріпились. Тоді то молоді хлопці порадились і рішили вислати найрозумнішого з них, Михайла Бабенчука, на звідпи на Схід за Буг. Він мав там розглянутись і провірити заробіткові можливості та з тим до

кількох тижнів вернутись назад у село. Якщо ті можливості — казав він — були б відповідали його товаришам-односельчанам, тоді на працю до Сов. Союзу мало їх вибратись кількадесять.

Не прочуваючи нічого злого, йибрався Бабенчук в дорогу. До кордону прийшов легко і пройшов Буг у білий день без труду. Та як тільки опинився по другому боці, виросли перед ним наче зпід землі прикордонні енкаведисти («поґранічнікі») і, схопивши, повели до своєї команди. Вже там його серед штовханців і побоїв докладно зревідували, а не знайшовши нічого підозрілого, передали в інші руки — до тюрми в недалекому містечку. Там Бабенчук стрінувся вперше з десятками вязнів-жидів, що пробували видістатися з Сов. Союзу на другий бік Буга, під німця, і попали в руки прикордонної большевицької сторожі. У тій тюрмі взяли Бабенчука під гострі допити, бо хотіли видобути з нього конче, що він висланий німцями на розвідку, себто німецький шпіон. З цією метою його не тільки якнайдокладніше зревідували, послуговуючись при цьому різними вирафінованими побоями, але навіть попідтинали в різних місцях його убрання та віддерли теж підметки (золі) й обцаси від черевиків, чи, бува, не сховав він там якихсь важних записок. Коли Бабенчук про все те оповідав, він гірко плакав. Не добившись від Бабенчука нічого, вислали його по кількох днях з тюрми, переповненої жидівськими втікачами з «раю», далі в глибину краю. Поки Бабенчука привезли до Москви, він був ще по дорозі два тижні в одній великій тюрмі в більшому повітовому місті, де теж більшість вязнів становили жиди, що пробували втікати до Гітлера. Звідти перевезли Бабенчука, як небезпечного шпіона, аж у Москву на Лубянку, де його взяли добре в обертаси і де, очевидно, швидко переконалися, що цей сільський хлопчина не може бути ніяким шпіоном, бо до такої праці не має ніяких даних. Але що в Сов. Союзі найменша кара за нелегальний перехід границі 3 роки концентраційного табору, і від цього правила нема вийнятків, то Бабенчук поїхав щонайменше на 3 роки (коли не на довше) на далеку Північ до концентраційного табору. Знаю про це напевно, бо я встиг з ним умовитися, що хто з нас вийде скоріше з Лубянки, той повідомить при першій нагоді на вказану адресу про те, що такий то, з яким він стрічався в Москві, «живий і здоровий». З найбільшим вдоволенням стверджую, що той сільський хлопчина дотримав своєї обіцянки і з одного табору за Мурманськом подав на вказану мною адресу вістку про мене, про що я довідався щойно по виході з Лубянки.

Зустрічі з М. Бабенчуком на Лубянці завдячував я та інші вязні деякі новини зі світу. Небагато він знав про воєнно-стратегічну ситуацію того часу, та все ж вмів нам сказати дещо

такого, що нам, цілковито ізольованим від світу, було новиною. З того, що ми від нього почули, виробили ми собі теж думку про те, як поводяться німці з населенням на Холмщині. Ми почули про дозвіл на українські товариства, церкви, школи, з чого українське населення Холміцини почало користати в широких розмірах. При тому Бабенчук, що називав себе поляком (походив, як казав, з мішаної родини: батько — поляк, мати і сестра українки), оповідав мені й неодно цікаве про деякі тодішні події в Галичині. Він чув наприклад, що большевики масово виарештовували не тільки українських інтелігентів, але й колишніх членів Лугової Організації та свідомих селян і робітників. Оповідав теж, що до них на Холмщину дійшла була вістка про те, що коли большевики забирали зі св. Юра якогось високого церковного достойника і вже вивезли були його на дворець, то там збіглися, мовляв, тисячі народу, головно жінок, і счинили такий вереск, що НКВД уступило і відставило того достойника назад до дому. Підсовєтські вязні, що слухали цього оповідання Бабенчука, заявили з місця, що це неможливе. Вони запевняли, що навіть якби така маса народу збіглася, то це не помогло б нічого, бо НКВД в таких ситуаціях ніколи не уступає. По повороті з Лубянки я ствердив у розмовах з людьми, що такої сцени, як нам змалював її Бабенчук, на ніякому двірці у Львові не було.

Побут М. Бабенчука в камері ч. 13. приніс нам теж деякі інші цікаві хвилини. Наприклад дехто з вязнів пробував жалувати його, батрака, що мусів працювати на чужого глитая тільки за харч і одного золотого денно, як він сам про це розповідав. І виглядало, що Бабенчукові треба було з цього приводу спочувати. Коли ж у дальшій розмові виявилося, що за убрання, яке Бабенчук мав на собі і яке так попідрізували енкаведисти при ревізії, він заплатив був 18 п. зол., за черевики 5 зол., за сорочку 1 зол. і за капелюх 1 зол., то вийшло, що працюючи один місяць у «глитая» (без неділь і свят), Бабенчук не тільки добре прогодувався (бо це лежало в інтересі самого роботодавця), але й заробив ще стільки, що вбран себе від стін до голови! Почувши це, вязш стали підраховувати заробітки підсовєтських робітників та свої власні, коли ще були на волі, і вкінці мусіли признати, що щоб вбрати себе так (зрештою скромно), як був убраним Бабенчук, пересічний підсовєтський робітник мусів би працювати, постійно недоїдаючи, найменше півтора року… До такого висновку дійшли вязпі нашої камери після розмови з цим простим, звичайним сільським хлопцем, який роззброював усіх своєю щирістю та правдомовністю. Не треба й казати, скільки це дало їм усім до думання та до порівнянь про заробітну платню і життєві відносини взагалі в обох сусідніх держаках: т. зв. робітничо-

селянській і буржуазно-капіталістичній.

МОЇ НОВІ СЛІДЧІ

Росіянин Зайцев і українець Кудря. — Про Львів, як націоналістичний вулкан, і Союз Українок. — Хто був найвизначнішим українцем у Львові? — Думки про можливість звільнення. — Що я переходив у своїй голові. — Що я почув від слідчого Кудрі і який був мій тодішній настрій? — Одно оповідання — совєтська агітка. — Минають знову дні за днями, тижні за тижнями…

Десь при кінці лютого або в початках березня 1940 р. викликали мене «на допрос» і привели перед нових слідчих. Було їх двох: старший роками і ранґою, доброї туші — бльондин і молодий, худорлявий — брюнет. Згодом я довідався, що старший — це росіянин Зайцев, а молодший — українець Кудря.

На самому вступі той старший казав мені розказати дещо про Львів, як націоналістичний вулкан, і політичні відносини в ньому в останніх роках. Я став оповідати дуже загально про те, як панівна штучна польська більшість верховодила у Львові та як при такій владі почувались українці і жиди. Своє оповідання я ілюстрував даними про шкільництво, культурно-освітнє й господарське життя, при чому покликався на колишній вислів соціялістичного посла Дашинського, що вся польська культура на Сході, зокрема у Східній Галичині, збудована за гроші українських податників.

Моє оповідання, як видно було, цікавило Зайцева, бо він, ходячи по кімнаті, переривав його кілька разів і ставив різні додаткові питання та вимагав пояснень. Другий слідчий, той молодший, що сидів оподалік при столі, увесь час мовчав і ніби щось записував. Аж по довгому-довгому часі він підняв голову і спитав чистою українською мовою з виразно галицькою вимовою:

— А діячок Союзу Українок знаєте? Чи той Союз був політичною організацією? —Я відповів, що знаю багато діячок Союзу Українок особисто, і став оповідати, як то польська влада, побачивши сильний розріст і розмах праці Союзу Українок у цілому краю, пішла наступом на цю жіночу організацію, очолювану п. Міленою Рудницькою[6] і п. Галею Шепарович[7], та вкінці її розвязала. Але провідниці Союзу Українок, передбачаючи його розвязання, підготовили заздалегідь статути нової жіночої організації як політичної партії під назвою «Дружина Княгині Ольги» і завдяки цьому, так сказати, за одну ніч на місце розвязаних філій і кружків Союзу Українок покликали до життя в цілому краю Дружини Кн. Ольги. Ті дружини застала вже всюди червона армія, коли ввійшла до нашого краю в другій половині

вересня 1939 р.

Після того той молодший слідчий почав мені ставити далі українською мовою різні подрібні питання, які старшого мабуть не дуже цікавили, бо по якомусь часі він вийшов з кімнати і лишив нас самих на довший час. Питав мене молодший слідчий між іншим про кількох львівських українських журналістів лівого напрямку, яких очевидно мусів знати. При згадці про Володимира Темницького, колишнього міністра закордонних справ УНР, спитав про його брата Мілька (Омеляна). Коли ж почув, що він помер давно в Одесі, здивувався і прийняв цю вістку з наявним сумом. Далі розпитував про Товариство письменників і журналістів ім. Івана Франка у Львові та про чільніших його членів. Але найбільше допитувався він про двох молодих українських діячів з Богородчанщини, з чого я зробив висновок, що він сам походить з того повіту. (Від покійного журналіста Володимира Дзіся і Степана Федака, що мали, як арештовані, теж того самого слідчого, хоч і в інших, далеких від себе тюрмах, і вийшли на волю, як і я, чував я за німецьких часів у Львові, що Кудря був чистої крови полтавець).

Повернувся до кімнати старший слідчий і допити перейшли на російську мову. Той старший питав мене, хто, на мою думку, найвизначніший і найпопулярніший серед українців у Львові. Я відповів без вагання, що Митрополит Андрей Шептицький. На запит, чому, я пояснив, що Митрополит в очах всього українського народу на західно-українських землях — це великий меценат, царський вязень-мученик і твердий оборонець не тільки церковно-релігійних, але й національних прав українського народу. Він мав мужність виступити з рішучим протестом навіть проти польського уряду за масове нищення з його наказу православних церков на Холмщині в 1938 р. На запит про інших визначних українців у Львові я назвав ще през. Костя Левицького, д-ра Маріяна Панчишина, проф. Кирила Студинського, проф. Василя Сімовича та кількох інших.

Мене відпустили до камери з тим, що на другий день мене ще покличуть. Другого дня переслухували мене знову обидва нові слідчі, при чому старший з них, Зайцев, виходив кілька разів з кімнати, залишаючи мене з молодшим. З розмови з ним я вичув, що моя справа не стоїть найгірше, тим більше, що ні попереднього ні того дня ні один ні другий не зробили мені ніякого конкретного закиду. З різних запитів їх обох я догадувався, що вони прибули в Москву саме зі Львова, де зібрали певно всякі дані про мене та інших львовян-українців, що сиділи тоді на Лубянці. Коли ж па запит Зайцева, до яких товариств я належав, я сказав, що між іншими товариствами я від

довгих літ був членом Львівського Бояна, він заявив без обиняків, що дуже добре пригадує собі мене з виступів того хору у Львові. Отже виходило, що як Кудря, так і Зайцев, члени НКВД, перебували польських часів у Львові і збирали потрібні їм інформації на місці.

Коли мене відпустили до камери, я став думати багато про можливість свого звільнення, або бодай так званої вільної зсилки. Не мав я до цього ніяких конкретних даних, але по допитах у тих двох днях я вичував інстинктовно, що обидва згадані слідчі не мають проти мене ніяких певних даних та що вони приїхали в Москву зі Львова з якоюсь означеною метою як супроти інших львовян, так і супроти мене. Як потопаючий хапається стебелинки, так і я з кількох натяків моїх нових слідчих, в яких я не добачав ніякої ворожнечі до себе, міркував собі, що моє визволення може й недалеке. Таке леліяв я в своїй душі ще й тому, що обидва слідчі розпитували мене багато і самі говорили про професора Кирила Студинського і д-ра Маріяна Панчишина, моїх добрих знайомих зі Львова (перший з них був моїм професором у львівському університеті), що тепер були членами (депутатами) Верховної Ради СССР і, як я догадувався, інтервеніювали в моїй справі.

Як у такому положенні буває, я став переходити в голові деякі свої протибольшевицькі виступи у Львові і продумував, як мені боронитись на той випадок, коли мої нові слідчі такі виступи мені пригадають. Колись була голосна моя полеміка з редактором радянофільської «Праці» (потім «Сили») Романом Сказинським (розстріляним 1934 р.), який виступив був проти моєї негативної оцінки на сторінках «Діла» фільми «Тарас Шевченко», що її заходом відомого консуля Лагічинського виставляли не тільки у Львові, але й у всьому краю десь при кінці 20-их років. Я написав тоді згідно з правдою, що Шевченко, якого креував у фільмі артист Бучма, виходить там не як національний поет, пророк і геній, а як якийсь бунтар-фанатик, що дуже заболіло всіх львівських радянофілів і совєтський консулят зокрема. Не маючи річевих аргументів, Сказинський написав у «Праці» мабуть після порозуміння з сов. консулятом, що моя оцінка тієї фільми несправедлива й однобічна, бо, мовляв, з мене промовляє ненависник Радянського Союзу та «петлюрівський письмака». А коли він при цьому покликався ще й на «буйний розвиток» української літературної продукції в СССР за останні роки, то я в дуже основній відповіді представив на основі даних Української Книжкової Палати в Харкові той «буйний розвиток» у правдивому світлі і так переконливо, що Сказинський мусів замовкнути, бо не мав на це що відповісти. Пам'ятаю, що вже тоді всі основні праці в

УССР виходили в російській мові, а всякий хлам і комуністичні пропаґандивні брошурки в українській мові. Тут пригадаю, що згаданий Роман Сказинський виїхав на Радянську Україну приблизно в тому самому часі, що й родина Крушельницьких, а може дещо раніше, щоб — як говорилося — «помагати в будівництві української радянської держави». Після убивства Кірова розстріляли в Києві і Сказинського і двох синів Антона Крушельницького разом з 34-ма іншими українськими письменниками й діячами. Старого ж Антона Крушельницького, як і відомого галицького соціялістичного теоретика Юліяна Бачинського, засудили тоді по 10 літ кожного, після чого по них пропав усякий слід. Коли ж большевики, міркував я собі, розстріляли таких сліпих і відданих собі радянофілів, як Сказинського та Івана й Тараса Крушельницьких, то чого міг очікувати я, що того ж Сказинського розторощив у «Ділі» за його ідолопоклонство перед «українською радянською творчістю» в кіновому мистецтві, літературі й науці?!

Я пригадував собі теж, як напередодні виїзду зі Львова письменника і педагога Антона Крушельницького, що вчив мене колись української мови у станиславівській гімназії, я стрінув його і намовляв востаннє не виїздити. Не дав себе переконати, казав, що вже запізно. І поїхав по смерть собі, своїй дружині і своїм дітям… Пригадував я собі теж деякі свої протибольшевицькі статті в «Ділі», зокрема підписану повним імям і прізвищем статтю в 60-ліття уродим Сергія Єфремова, засудженого недавно перед тим у процесі Спілки Визволення України, і на душі ставало моторошно. Рахував я тільки на Божу поміч і на те, що це було давніше та що в останніх роках таких статтей у «Ділі» я не писав (були до того окремі референти і кореспонденти). То ж, може, думав я, мої слідчі не будуть порпатися в старих річниках «Діла» і таких статтей не викриють.

Серед таких думок і всяких комбінацій минали дні за днями, а мене, всупереч усім сподіванням, більше до моїх слідчих не викликали. Щастя, що в камері мали ми книжки з тюремної бібліотеки, а від нового року діставали на переміну також то шашки (варцаби), то доміно, бо інакше можна було хіба збожеволіти.

Аж десь по двох місяцях покликали мене знову «на допрос» і привели перед тих самих слідчих. Памятаю, що в тому часі я дістав був уже цингу (шкорбут) і мене підліковували. Слідчі не ставили мені ніяких істотних питань, поза тим, що вязало мене з парохом церкви св. Варвари у Відні о. д-ром Мироном Горникевичем і кількома іншими віденськими українцями. Не трудно було переконати їх, що це були мої давні знайомі з часу

моїх студій у Відні по першій світовій війні — і більш нічого.

На другий день покликали мене до них ще раз. За порадою співвязнів я рішив попробувати, чи при помочі моїх слідчих, зокрема Кудрі, не вдалося б збільшити свій пайок хліба. Коли Зайцев залишив мене на якийсь час самого з Кудрею, я звернувся до нього з проханням, чи він не поміг би мені в тому, щоб мені збільшили хоч на 150-200 грамів щоденний пайок хліба, бо з недоїдання я дістав цингу і мені вже випали 2 зуби. Почувши це моє прохання, Кудря глянув на мене, як мені здавалося, спочутливим оком і сказав:

— Ну, це не так легко і це не наша справа. Та перед вами, може вже в недалекому часі, щось куди важніше, як збільшення пайка хліба в тюрмі….

Почувши це, я зрозумів, що слідчий не міг мені ясніше сказати, що справа мого звільнення — на добрій дорозі.

Сьогодні мені важко описаги свій душевний настрій після повороту від слідчих назад до камери. Я представляв собі, що мене викличуть як не в найближчих днях, то напевно в найближчих тижнях і, повідомивши про звільнення, дозволять вернутись до Львова. З такими думками я рано будився, ними жив увесь день і з ними клався спати. Кілька днів не бралось навіть читання книжок.

І так минали знову дні за днями, тижні за тижнями, а мене ні разу не викликували ні до моїх нових слідчих, ні до інших. Нарешті одного дня, коли минули знову слизько два місяці, мене привели ще раз перед Зайцева і Кудрю. Зайцев спитав мене «Как себя чувствуете», доставив якийсь дрібний запит і по кількох хвилинах вийшов. Тоді Кудря вийняв з шухляди стола невеличку книжечку, що — як виявилось — була збіркою оповідань нібито з життя Тараса Шевченка. Він спинився на одному з них і став голосно читати. Це було оповідання про те, як то Шевченко стрінув у своєму житті одного бідного жида, як з ним заприязнився і якими другами вони були собі до кінця життя. Це була найзвичайніша большевицька агітка, що їх совєтські письменники пишуть на замовлення масово. Прочитавши це «оповідання», Кудря глянув на мене допитливо і спитав, як воно мені подобалось. Я витримав його погляд і сказав спокійно, з переконанням у голосі:

— Дуже цікаве і гарно написане. Але про таку подію в житті Шевченка я не читав досі ніде.

Кудря глянув на мене знову допитливо і відпустив мене назад до камери, не сказавши ні слова. Більше в житті ні Кудрі, ні Зайцева я не бачив.

В ДОВГИХ, СІРИХ МІСЯЦЯХ

Коли в камері абсолютно нічого не діється.

— Чого хотів від мене слідчий-буковинець? — Що я писав у своїх «заявлєніях» і яка була процедура їх писання. — Країна, в якій нема гіередавнення кари. — «Радше сто невинних засудити, як звільнити одного винного». — Що таке збірна відповідальність. — Жорстокі кари за «аварії». — Кілька слів про страхіття Єжовщини. — Від молдавана аж до фина всі благоденствують…

І знову почалися довгі, сірі, невеселі дні, подібні один до одного, як дві каплини води. В нашій камері абсолютно нічого не діялось і не було ніяких новин зі світу від довгих місяців: ніхто з мешканців камери не відходив, і ніхто не з'являвся на його місце, то звідки ми могли мати якінебудь новини?

Дуже рідко, пересічно раз на 6 тижнів, викликали мене до невідомих мені слідчих на «допрос», які, поставивши кілька питань, що не мали звичайно нічого спільного з моєю справою, відпускали мене назад до камери. Одним з тих слідчих був якийсь буковинець, що я пізнав виразно по його вимові, з сухим, безкровним, безобличним лицем. Він питав мене, чи я знаю шевця Завадку з Богданівки (передмістя Львова). Коли я заперечив, він сказав з досадою в голосі:

— Та певно. Ви знали тільки великих панів: Костя Левицького, Дмитра Левицького, Целевича та їм подібних.

На це я замітив, що вичислених ним громадян дійсно добре знаю, а на Богданівку ніколи не заходив, то й нікого звідти не знаю.

Позатим писав я регулярно що 10 днів так звані «заявлєнія». Десь з кінцем грудня 1939 р., в часі, коли наша камера була на т. зв. «проґулці», прибито у нас на дверях камери приписи, в яких були точно подані обовязки вязнів, що були під слідством, та їх права. Небагато було там тих «прав», та й ті з'явилися в приписах — як думали вязні москвичі — як наслідок того, що СССР зайняв тоді нові краї, де вязні, зокрема політичні, мали куди кращі права, як вязні в СССР. Щоб хоч до деякої міри показати СССР культурною країною, тюремна управа розвісила несподівано для всіх вязнів згадані вже приписи, а незабаром потім ми почали діставати до камер на зміну то варцаби, то доміно, то навіть шахи. А між тими правами було й таке, що вязень може подавати «заявлєнія» (прохання) на письмі до старшого прокурора, до генерального прокурора, до помічника наркома (нар. комісара, себто міністра), до самого наркома, до голови Верховної Ради

СССР і навіть до генерального прокурора й голови уряду своєї національної республіки. І от після того, як мої слідчі Зайцев і Кудря вже більше не показувались, і моя справа застрягла на якійсь мертвій точці, я став писати оті саме «заявлєнія».

Процедура писання їх була така: Раз на 10 днів можна було зголосити в дижурного сторожа-енкаведиста, що ви хочете писати «заявлєніє». За якийсь час вас викликали, вели до «боксу», давали чорнило, перо і маленький кусочок білого паперу (величини листівки), після чого вас замикали на 10-15 хвилин. Коли ви написали своє «заявлєніє», ви стукали. Приходив знову дижурний, забирав записаний вами папірець і писальні прибори, а інший дижурний відводив вас назад до камери. І я, і більшість співвязнів нашої камери писали ті «заявлєнія» регулярно що 10 днів, стараючись дати на дрібнім кусничку паперу якнайбільше змісту і виказати свою невинність. І вони, і я писали по черзі від найнижчих до найвищих інстанцій, а коли вже перейшли всіх достойників, вичислених у приписах, починали знову від початку від найнижчих і йшли далі вгору. Чи ті наші «заявлєнія» доходили до адресатів, особливо до тих вищих, вязні сумнівалися, мабуть не без рації.

Щодо моїх «заявленій», то я думаю, що їх з Лубянки нікуди далі не висилано. хоч писав я їх до всіх можливих інстанцій. А писав я всі ті «заявлєнія» згідно з духом своєї оборони від перших днів мого арештування: що я, уроджений тоді й тоді, редактор українського національного щоденника «Діло» у Львові, арештований 26. IX. 1939 р., сиджу вже стільки то місяців під слідством, і то без ніякої статті (параграфу); не почуваю за собою ніякої вини супроти Советського Союзу, бо вся моя діяльність проходила у Львові, що належав до Польщі, і зверталася виключно проти панської Польщі; тому прошу переглянути швидко мою справу і видати можливо якнайскоріше справедливе рішення. Таких «заявленій» написав я, думаю, понад 30. Їх мали в кожнім разі в руках мої слідчі, бо я чув від них кілька разів такі слова:

— Що ви там так пишете і пишете?

На це я відповідав їм те саме, що писав у «заявленіях»: що не почуваю себе винним, бо жив поза територією СССР, і, коли діяв політично, то проти Польщі, а не проти СССР. При тому деяким слідчим я зважувався сказати отверто: Польща, якби міряти їх совєтською міркою, мала право арештувати мене сто разів, а того не зробила. А ви прийшли до нашого краю як «визвольники» з польсько-панської неволі та вже четвертого дня позбавили мене волі і тримаєте такі довгі місяці без ніякої моєї вини… Чуючи це, одні з них мовчали, а інші пробували відповісти щось у роді того:

— Почекайте ще, будьте терпеливі. В Совєтськім Союзі не арештують нікого без причини. А коли ви, як запевняєте, невинні, то вам кривди не зроблять.

Такі трафаретні заяви декого з суддів не заспокоювали мене ні трохи, тим більше, що про мою справу всі гейби забули і ніщо не вказувало на те, щоб її хтось мав рушити з місця.

В тих довгих-предовгих місяцях було багато нагод пізнати з розмов зі співвязнями життя-буття підсовєтських людей та народів і почути неодно таке, що — як то кажуть — не міститься в людських головах. Тоді я почув між іншим багато про те, що в СССР нема властиво передавнення кари, що, як відомо, заґарантоване відповідними законами в усіх державах світу. Тому в СССР карають людину з усією строгістю навіть за щось таке, що вона зробила незгідно з його законами 25 чи 30 років тому. Так само не має значення, де ви допустилися злочину чи проступку проти законів СССР: на його території, чи в якійнебудь державі світу. Цим і пояснювали мені, чому НКВД арештує в зайнятих червоною армією нових країнах з місця десятки й сотні тисяч різних категорій людей (офіцерів і підофіцерів, поліцаїв, суддів і прокураторів, членів політичних партій і взагалі провідних людей), які з погляду совєтських законів є «ворогами народу» і небезпечними «контрреволюціонерами», що їх треба знищити. В цій справі — казали вони — існує спеціяльна таємна інструкція міністра внутрішніх справ і головного шефа НКВД Берії, в якій наведено 19 родів таких «злочинців», що їх НКВД мусить унешкідливити можливо якнайшвидше всюди там, куди сягнула совєтська влада. (Цю таємну інструкцію обговорив ширше д-р Степан Баран в окремій статті, помішеній у тижневику «Християнський Шлях» (ч. 19 за 1946 рік), що виходив під моєю редакцією в Міттенвальді, Німеччина.)

Далі я наслухався немало про ту страшну засаду большевицького правосуддя у практиці, яка каже: Радше сто невинних засудити, як пустити па волю одного винного. У звязку з цією засадою почув я і такий дотеп: В напрямі до кордону втікає що-сили перепуджений заяць. Недалеко кордону зустрічає його кінь і питає: — Ти чого такий перестрашений і куди втікаєш? На це заяць каже: — Як то, а ти не чув нічого про те, що вийшов розпорядок, щоб підкували всіх верблюдів? На це кінь знову: — То чого ж ти втікаєш? Та ти ж не верблюд! Тоді заяць: — Говори, здоров! А як зловлять та підкують, то тоді доказуй, що ти — не верблюд.

Але найбільше почув я на Лубянці про т. зв. збірну відповідальність членів родини, коли зпоміж неї когось заарештують. Всі вязні, що сиділи зі мною в різних камерах,

журилися не тільки ходом слідства у своїй справі, але не менше й долею тих членів своєї рідні, які залишились на волі. Неодному з них думка про рідних, зокрема про жінку і дітей, відбирала сон. Та відповідальність членів родини розтягалася в двох, а властиво в трьох напрямах: 1) коли хтось з її членів належав до категорії репресованих, себто був заарештований; 2) коли родина мала якогось свого члена за кордоном, і про це довідалася влада; 3) коли сама совєтська влада висилала когось за кордон, байдуже, з якою метою: як свого політичного, торговельного або військового представника, чи найзвичайнішого службовця або добре вишколеного аґента-шпигуна. Всі ті люди, залишивши свої родини чи когось з найближчих на місці, де вони жили, відповідали своєю поведінкою за їх долю. Сотні тисяч таких. родин, що мали якогось репресованого члена або когось з близьких за кордоном, потерпіли за це втратою волі, або навіть життя.

А скільки я наслухався тоді про те, як то совєтська влада карає жорстоко за т. зв. «аварії» (катастрофальні випадки)! І яке це було далеке від того, що я знав про цю справу в інших державах! Наприклад скоїлась на якійсь лінії залізнича катастрофа, чи катастрофа корабельна на Дніпрі, Волзі або іншій ріці. В такому випадку НКВД дошукувалося з правила якогось зорганізованого «саботажу» і при кожній такій нагоді заарештовувало десятки причасних і непричасних до справи людей. Винні в «аварії» мусіли знайтися! І при відомих слідчих методах справа кінчалася майже завжди засудом більшого чи меншого числа «винних» на довгі роки каторжних робіт, а нерідко й кількома смертними присудами. Особливо широко оповідали вязні про одну таку ще свіжу залізничу катастрофу, після якої суд засудив на смерть кількох членів залізничного персоналу як «злісних саботажистів» і присуд на них виконано. А за короткий час виявилось без найменшого сумніву, що ті люди не мали ніякого відношення до катастрофи і їх розстріляно зовсім невинно. В цьому випадку не була наражена на дальші репресії бодай родина невинно розстріляних. В багатьох інших подібних історіях, де згинуло невинно теж немало людей, не було й такої «сатисфакції».

Взагалі ж треба сказати, що жорстокий режим, получений завжди з терором, і вся та диявольська система запанували всевладно на всіх безмежних просторах Совєтського Союзу і під їх обухом страждають всі народи СССР. Справді: від молдавана аж до фина всі благоденствують… Але з розмов з вязнями різних національностей і різного соціяльного походження я виробив собі погляд, що розмірно найслабший терор застосовує НКВД ггаки в

самій Москві. Це тому, бо там перебувають всі закордонні місії і представництва чужих держав, які, хоч як їм утруднено якийнебудь контакт з населенням, все таки могли б довідатись дещо про розміри урядових репресій у Москві і подати відповідні звіти до своїх держав. Інша справа — далеко від Москви, особливо в країнах з інородним населенням: там НКВД у своїх акціях не знає ніякого стриму, ніякого гамульця та не оглядається на ніщо і «працює» постійно на пострах всього населення.

В тих довгих місяцях наслухався я теж немало про всі страхітти т. зв. Єжовщини, що лютувала в рр. 1936-38 на всіх просторах СССР і забрала кілька міліонів людських жертв. До нашої камери прибув один вязень, що сидів передше в іншій камері Лубянки разом з одним колишнім секретарем Єжова; той секретар оповідав, що на основі його записок за два роки урядування Єжова розстріляно 75-80. 000 осіб, а близько 3 міліони людей запроторено до вязниць і концентраційних таборів. І такий страшний злочин супроти всіх народів СССР закінчився кінець-кінців ліквідацією одного тільки Єжова. А відповідальній за те пекло на землі всій злочинній кліці під проводом Сталіна не впав і волос з голови. Чи можливе щонебудь хочби приблизно подібне в якійсь іншій державі світу?

Автім навіть у тих часах, коли я сидів на Лубянці і проклятої памяти Єжовщину згадувано вже тільки як якусь несамовиту мару, я чував від слідчих кількома наворотами про 3 міліони шпигунів і диверсантів, яких, мовляв, могутня армія НКВД мусіла зліквідувати на території СССР. Що це таке, і що то за влада, що мусить ліквідувати 3 міліони шпигунів і диверсантів? І хто з нормально думаючих людей повірить, що на території СССР було 3 міліони шпигунів і диверсантів, а не власних нещасних громадян, які чомусь не подобались органам НКВД і тому прийшлося їх зліквідувати?! І ще одна справа: яку силу представляє там само НКВД, і скільки міліонів озброєних до зубів у всі роди зброї членів воно має, коли мусить боротися з міліонами власних громадян, які поважились виявити чимнебудь своє невдоволення, або взагалі не подобались органам влади.

В тодішніх розмовах з вязнями розбирали ми нераз питання, який відсоток людей сидить у вязнидях і концентраційних таборах СССР, а який в інших європейських державах. І виходило таке, що навіть у Польщі сиділо в найтяжчих роках найвище 100. 000 осіб у вязницях, себто 0. 3% загалу населення, тоді коли в СССР було постійно 10-12, а то й більше міліонів засуджених людей, себто 6-8% населення. А коли нещасні запроторені почули від мене, що в такій наприклад Швеції повіває густо-часто навіть на тюрмах у великих містах білий прапор — знак, що там під ту

пору нема ніодного вязня, їх здивуванню не було кінця. Щойно тоді вони усвідомлювали собі вповні всю свою трагічну долю особисту і таку ж трагічну долю всіх народів, що примушені жити під страшним ярмом червоних деспотів з Кремля.

Скільки то разів доводилось мені чути і читати такі фрази: «Сила і насильство — це засоби буржуазії». Коли ж засобами буржуазії є сила і насильство, то як у такому разі назвати ті засоби, що їх уживає супроти всіх підчинених собі народів уже понад 30 років уповні безкарно совєтська влада?

В АТМОСФЕРІ ПСИХІЧНОГО НАТИСКУ І ЗНЕВІРИ

Як довго вязень під слідством, він позбавлений всякого звязку зі світом. — Чому з тюремних камер забрали накривки зі сплювачок. — В атмосфері своєрідної забобонности і страху перед… снами. — Оповідання про невдалий переворот маршала Тухачевського та його трагічні наслідки. — Чому зліквідували всеукраїнського старосту Петровського. — Що думають в СССР про Америку. — Ще про страх перед шпигунами і диверсантами. — За що зліквідували філятелістів і канадійських українців-комуністів. — Листування в СССР та в інших державах світу. — «Доброго шпіона. ніколи не розстріляють».

Коли арештований позбавлений всякого захисту і підтримки, він чується вповні самотнім і безпомічним. Він знає, що за нього не тільки ніхто не заступиться, але що більше: його відцураються, як «ворога народу», навіть найближчі — батьки, жінка, діти. Це загальна атмосфера, що в ній перебувають арештовані в СССР. Коли ж до цього додати психічний натиск, що в ньому перебувають вязні під впливом цілої системи допитів, то можна собі уявити, як важко приходиться їм переносити всі муки довгомісячного слідства.

В подібній атмосфері був і я, особливо, коли побачив, що зі сподіваного в короткому часі звільнення або бодай вільної зсилки не вийшло нічого. Тоді то опанувала мене така зневіра, що я став уважати свою ситуацію майже безнадійною. Сидячи вже понад 10 місяців у слідстві, я чувся покинутим і полишеним самому собі. Мені здавалося, що про мене забули всі. До того пекла туга за своїми найближчими, за Рідним Краєм. І тоді то я рішив використати момент, коли прийде на контролю («абход») нашої камери хтось з вищого тюремного начальства, звичайно один із заступників директора тюрми, що відбувалася майже що-місяця, та попросити, щоб дозволили мені написати до своєї рідні тільки одно коротке речення: що я живий і здоровий. Така нагода небавком прийшла, коли обхід камер переводив сам директор Лубянки Міронов. Я виступив з ряду і в приписаній формі виложив своє прохання. Міронов відповів коротко: «Цього зробити не можна, як довго вязень під слідством. Зрештою, зверніться в цій справі до свого слідчого». А «свого» слідчого я вже не мав давно…

До того в тих тяжких днях зайшла одна дрібна, але

характеристична подія, що навела на всіх нас багато невеселих думок. Одного вечора ми почули на звичайно дуже тихих, наче вимерлих коридорах якусь голосну метушню, біганину і чийсь ніби зойк, ніби стогін. За хвилину все втихло, а ще за якийсь час ми почули, як наші сторожі почали відчиняти в нашім найближчім сусідстві одну камеру за другою і потім їх знову замикати. З притишеним віддихом ми чекали, що буде далі. Незабаром прийшла черга і на нашу камеру, до якої ввійшов дижурний енкаведист, взяв бляшане накривало зі сплювачки, що стояла в куті камери зараз біля дверей, і, не сказавши — як то було зрештою в їх звичаю — ні слова, вийшов спокійно з камери, замкнувши її очевидно знову на ключ. Для всіх нас справа була ясна: хтось із вязнів в одній з наших сусідніх камер використав хвилеву неувагу дижурного енкаведиста, стягнув незамітно для інших вязнів «бляшане накривало зі сплювачки і підрізав собі ним правдоподібно жили на руках. Це й викликало ту метушню та біганину по коридорі, яку ми зачули і в нашій камері. А після того тюремне начальство доручило дижурним постягати негайно всі ті небезпечні накривки зі сплювачок по камерах, щоб, бува, подібна історія не повторилася в якійсь іншій камері.

В такій атмосфері, в якій ми жили такі довгі місяці, витворилась серед вязнів своєрідна забобонність і страх перед… деякими снами. Вязні хапались теж поквапно за кожну чутку, принесену Бог зна ким і як у камеру, чи просто таки видуману, і пояснювали собі її на свій лад, що звичайно був такий далекий від справжньої дійсности, як наше життя в тюрмі від життя на волі. І я мав тоді дивні сни, що не давали потім довго спокою та наводили чорні думки… А раз приснилось мені, що, йдучи зі св. Юра у сторону львівської політехніки, я стрінув по дорозі добре знайому мені старшу жінку-львовянку, яка на моє привітання, не спиняючись, сказала коротко: «Скопляка взяли також», після чого я зараз збудився. Коли ж я багато місяців пізніше вернувся до Львова, мені сказали, що НКВД заарештувало менш-більш у тому часі, коли я мав такий дивний сон, не тільки довголітнього голову Союзу Українських Купців і Промисловців у Львові, заслуженого й меткого громадянина Яр. Скопляка, але й брата його дружини, Олька Левицького, що в останніх кількох роках перед війною був головою Спортового Товариства «Україна» і вів його в тяжких польських часах справді від успіху до успіху. За обома цими арештованими вставлялися в органів НКВД робітники з фабрики пасти «Зоря», що її вони вели з тяжким трудом обидва разом і працювали в ній теж фізично. Та це нічого не помогло, а робітники дістали пораду не мішатися до справи, яка, мовляв, до них не належить. По обох цих українських громадянах, як і по

багатьох інших, що їх заарештувало в нашому краю НКВД в рр. 1939-41, пропав усякий слід.

В тих часах наслухався я багато про невдалу спробу перевороту маршала М. Тухачевского, що його розкрило НКВД, так сказати, пять хвилин перед дванадцятою, після чого по наказу Сталіна зліквідовано не тільки багато маршалів і генералів, але й тисячі вищих старшин. Було щось несамовите — як оповідали вязні — в тій ліквідації вищих військових у цілому СССР. За короткий час дійшло до того, що не тільки окремі полки, але й цілі дивізії опинилися без всіх вищих старшин, так що старшини найвищої ранґи, яких ощаджено, були сотники (капітани). От як би тоді — казали вязні — почав був хтось із сусідів СССР наступ на його територію, то був би застав усю червону армію цілковито обезголовлену, здезорганізовану, позбавлену всякого проводу. І населення у величезній масі було б привітало кожного наїздника, що приніс би був йому визволення з кошмарної дійсности. Але про це тоді, очевидно, ніхто в Европі ні ноза нею не думав.

Коли ми вже при спробі перевороту марш. Тухачевського, то може не від речі буде подати тут деякі звязані з ним подробиці, які, як мені здається, в ширшому світі не відомі, бо не були мабуть ніде оголошені. Я почув, що в хвилині, коли Тухачевського мали арештувати, він хотів поповнити самогубство, але до цього не допустили. Потім справу тої великої змови розбирала вища військова рада під проводом Ворошилова. Вона винесла свій присуд, визнавши Тухачевського і сімох інших вищих командирів червоної армії винними державної зради. Це було 4. червня 1937 р., а 11. червня Тухачевський і товариші станули перед трибуналом у складі: голови вищого суду Ульріха, Бліхера, Будьонного, Дубенка, Алксніса, Старова, Бєлова, Каширіна, Шапочнікова та Ґорячова. Прокурором був Вишинський. Цей трибунал засудив підсудних: Тухачевського, Фельдмана, Корка, Уборевича, Якора, Фрімакова, Фідемана та Путну на розстріл.

На другий день, 12. червня, НКВД окружило щільно Лубянську площу. До воріт вязниці, де вишикувався відділ НКВД, підїхав «чорний ворон». Кожного із засуджених, що виходили з «чорного ворона», супроводили два озброєні чекісти. В год. 10,30 передполуднем приїхав до вязниці маршал Бліхер. В 11. год. засуджених вивели з бічних дверей на подвіря вязниді. Їм звязали ззаду руки і поставили на вимальованій крейдою лінії, 5 метрів від стіни. Загули мотори. Маршал Бліхер вийняв з кишені білу хустинку і підніс її вгору. На цей знак чекісти, що стояли позаду засуджених, витягнули свої револьвери і прицілилися в потилиці засуджених. Бліхер махнув хустинкою і в тому ж моменті пролунало 8 пострілів. За хвилину замовкли мотори. На асфальті

Лубянського подвіря лежало вісім трупів. Бліхер сів у свій автомобіль і поїхав до Сталіна зі звітом. За півгодини з Лубянки виїхали 2 вантажні автомобілі і завернули на Ленінградську дорогу. Десь там при дорозі, в невідомій могилі, спочиває маршал Тухачевський і сім його товаришів.

Я чув теж від вязнів оповідання про те, як то втаємничений у пляни Тухачевського командант київської воєнної округи Якір безпосередньо перед початком заплянованого повстання був присутній на засіданні представників київських організацій, що радили в справі першотравневого свята, яке мало відбутися другого дня. Він чекав, сидячи пізно вніч за президіяльним столом, з мінути на мінуту на телефонічну вістку з Москви і нетерпеливився до-краю та споглядав часто на годинник, коли несподівано перед ним станув тип у цивільному убранні. Якір думав може, що це представник змовників, і вийшов з ним до другої кімнати. А там чекали вже інші представники НКВД, що по короткій драматичній розмові «попросили» Якора до авта і повезли просто до централі НКВД.

Оповідали теж цікаву історію про причину усунення і зліквідування старого комуніста і «друга та соратника» Сталіна, довголітнього всеукраїнського старости Петровського. Казали, що обидва його сини, вищі військові в червоній армії, були теж вмішані у пляни Тухачевського. Старший з них мав саме тої пропамятної ночі, на яку був визначений високими змовниками початок перевороту, команду над вартою у Кремлі і саме він мав виконати найтяжче завдання: зробити переворот у самому Кремлі та заарештувати Сталіна і всіх, що там з ним були. Викриття тої змови, що, здавалося, була приготовлена якнайкраще та якнайбільш конспіративно, вирішило і долю всіх трьох Петровських: спершу розстріляно двох молодих старшин, а їх батька незабаром стягнено з його високого посту і теж зліквідовано, невідомо де.

Так то НКВД — казали вязні — зуміло продістатися між найбільших спеців конспірації, у висліді чого не тільки всі вони, але й десятки тисяч інших високих військових старшин мусіли заплатити своїми головами. Але щойно по невдалій другій світовій війні виявилося, що то не була заслуга НКВД, а помогли викрити цю велику змову проти Сталіна та його режиму чеські головачі Тома Масарик і Бенеш. Як тепер уже відомо, осередком, куди збігалися всі нитки то змови, була Прага. І от, діставши матеріяли про ту змову, чеські провідники, щоб приподобатися Сталінові та з'єднати його ласку для своєї держави і для себе, передали їх йому на те, щоб міг знищити тисячі високих військовиків. Як відплатився за це Сталін Чехословаччині і

Бенешові особисто (Масарик помер після розкриття змови Тухачевського ще 1938 р.), знає ввесь світ.

У звязку з тим невдатним переворотом Тухачевського. були серед вязнів балачки і про те, яка з держав могла б нанести смертельний удар Совєтському Союзові. Доцінюючи якслід воєнну силу і великого організаційного духа як Німеччини, так і Японії, вязні все ж не були переконані в тому, що ці держави могли б собі дати раду з воєнною силою СССР, що про неї вони вже тоді, в літі 1940 р., були високої думки. Єдина сила, яка, на їх погляд, могла б упоратися з Совєтським Союзом, це Америка. Вона і величезним людським матеріялом, і невичерпаними господарськими й матеріяльними засобами, і великою технічною перевагою змогла б не тільки ставити з успіхом чоло червоній армії, але її розторощити, тим більше, що Америка на випадок воєнного конфлікту з СССР могла б рахувати на симпатії значної частини підсовєтського населення. Взагалі громадяни СССР у своїй масі мають багато подиву для Америки й американців та для американського духа свободи, що я стверджував неоднократно в розмовах зі співвязнями. Деякі з них, хоч старалися говорити про ці справи можливо найобережніше, не могли таки закрити своїх симпатій та — своїх надій на Америку.

Вже в попередніх розділах писав я про те, яка то манія, а радше який то страх панує в СССР перед шпигунами чужих держав. Кількома наворотами чув я і від слідчих, і від співвязнів про міліони заарештований на терені СССР шпигунів і диверсантів. Та в цьому нічого дивного, коли в цій «найщасливішій під сонцем країні» підозрівають у шпигунстві кожного, хто напише кілька слів до когось за кордон, або дістане звідтіля найневиннішого листа. Під притокою шпіонажі в користь чужих держав зліквідовано там, як я чував, навіть тисячі Богу духа винних філятелістів, що обмінювались колись, як це прийнято в цілому світі, марками з такими ж філятелістами в інших державах. Що це правда, видно найкраще з того, що в усіх культурних державах світу існують численні філятелістичні організації і клюби, добре розбудовані філятелістичні видавництва, багаті крамниці і міліони збирачів марок. А в цілому Совєтському Союзі виходив колись один-єдиний місячник у Москві під заг. «Советский Колекционер», та й той мусів припинити своє існування. А скільки людей, зокрема молоді, може займатися там такою невинною і корисною роботою, як збирання старих поштових марок з чужих держав? Та їм там ніяк до того, бо за саме тільки збирання марок якоїсь держави можуть посудити такого філятеліста в симпатіях до неї і засудити за — шпіонажу.

Відомо ж, що за шпіонажу в користь Канади засудили навіть усіх тих канадійських українців-комуністів, що, заманені туди письменником Ірчаном, Сембаєм та іншими провідниками, продали тут свого часу свої фарми та свої підприємства і поїхали в Совєтський Союз «будувати соціялізм». Зліквідували їх як шпигунів тоді, коли вони, побачивши наочно, як виглядає совєтський «рай» і всю безвиглядність свого положення, висловили перед органами влади бажання повернутись назад до Канади, про що дехто з них, не орієнтуючись у ситуації, мав сміливість написати ще й до своїх приятелів у Канаді.

Та й писання листів у межах самого Совєтського Союзу — це далеко не те саме і не така проста справа, як в інших державах світу. Поза щоденною важкою працею такий громадянин СССР не має просто часу розписуватися[8] про себе та свою рідню, а приятелів, з якими він міг би ділитися своїми радощами та смутками в листах, він з засади не має. Зрештою, всюди суще око НКВД слідкує пильно також за листуванням внутрі держави. Тому тамошні люди, навчені гірким досвідом, пишуть взагалі рідко, а як уже мусять до когось конче писати, то пишуть ляконічно коротко, сухо, просто кількома реченнями. Я розпитував вязнів, чи бачили вони коли урядову статистику листування в СССР, себто кількість листів, що їх доставляє пошта СССР своїм громадянам та висилає за кордон і дістає зза кордону кожного року. Відповідали, що такої статистики ніколи не бачили і про неї не чували. Очевидно — її там не оголошують, а може й взагалі не ведуть. Я певний, що коли б так у Сов. Союзі проголошено циферні дані про кількість листів, виекспедіованих сов. поштою внутрі держави в однім році, то виявилось би, що в порівнянні з кожною іншою державою у світі пересічний громадянин СССР пише бодай 10-20 разів менше листів, як такий самий громадянин у чужій державі. Коли ж іде про писання листів за кордон, то можна прийняти сміло, що під цим оглядом совєтський громадянин не висилає в пересічі навіть одної сотої стільки листів на чужину, скільки їх висилає громадянин першої-ліпшої держави у світі.

Та пишучи про справжню манію і панічний страх перед шпигунами в СССР, я хочу тут згадати про одного дійсного шпигуна, що сидів у тому самому часі в одній із сусідніх камер Лубянки. Саме з тої камери перекинули до нас одного вязня, який оповідав, що він сидів разом з одним японським шпигуном, який до шпіонажі в користь своєї батьківщини признавався голосно. Та не тільки признавався, але й уважав себе першорядним шпигуном і запевняв, що накоїв Сов. Союзові немало лиха. Тому шпигунові грозила очевидно кара смерти але він був такий певний, що його

виміняють за якогось іншого, теж визначного російського шпигуна, зловленого в Японії, що поводився ввесь час дуже самопевно і був завжди веселий та бадьорий. Тому японському шпигунові і належала фраза, що її я запамятав і до цього часу: «Доброго шпигуна ніколи не розстріляють».

ВИЗНАЧНІ СПІВВЯЗНІ В КАМЕРАХ ЛУБЯНКИ

Між двома професорами університету. — Чи Всеволод Белюстін був масоном? — Іван Обреїмов — учений математик і чудовий оповідач. — Ще про тюремну бібліотеку та її авторів. — Що я відкрив між книжками. — Повчальні спомини визначних людей. — Коли з книжки вирізують прізвище співавтора чи співредактора… — За що замкнули замнаркома інж. Штейнмана. — Думки полковника польського ген. штабу Павла Шиманського про неминучу поразку Німеччини і майбутнє польського й українського народів.

11. вересня 1940 року, себто майже в рік після мого арештування, перекинули мене знову до іншої камери, що носила число 31. Це була маленька, тісна камера, в якій я застав усього двох вязнів, що ними були два професори університету. Белюстін Всеволод Вячеславич та Обреїмов Іван Васильович. З ними втрійку провів я там понад три місяці, з ними разом перейшов потім до камери ч. 42, поки їх в різних часах з тої камери не забрали, приславши на їх місце зараз же двох інших вязнів, з якими я перебував разом аж до часу мого звільнення.

Приблизно 40-літній, невисокого росту, ніжний і дуже інтелігентний Белюстін Всеволод, знавець чужих мов, був сином сенатора і дістав замолоду дуже дбайливе виховання й широку освіту. Скінчивши в царському Петрограді, де до революції 1917 р. (і ще кілька літ потім) працювало кілька гімназій з французькою або німецькою мовою навчання, одну з французьким гімназій, він студіював потім мови, габілітувався і став професором університету. В часі, коли його арештували, був професором університету в столиці Казакстану Альма. Ата. Під яким замітом арештували Белюстіна, він не казав. Але з деяких натяків виходило, що йому закидали приналежність до одної з масонських льож, які існували колись на території царської Росії і в перших роках революції. В кожнім разі Белюстін, що назвав себе раз передімною людиною віруючою, визнавався в справах міжнародньої масонерії і називав мені сам голосного по першій світовій війні на паризькім бруку масона українця (малороса?) Моркотуна, що крутився коло деяких представників тодішньої української делегації на мирову конференцію. Цікавився теж Белюстін і розпитував мене про гетьмана Павла Скоропадського, з чого я зробив висновок, що Белюстін, можливо, знав гетьмана або когось з його рідні особисто.

Тут мушу замітити, що большевики були в тих часах особливо чулі на пункті масонерії і звязків з нею, уважаючи, що кожний масон — це шпигун, коли не справжній, то потенціяльний, в користь міжнародньої буржуазії. Під замітом якихсь звязків з міжнародньою буржуазією тримали вони довгі місяці під слідством, як про це я згадував уже раніше, підполковника міліції в Москві Овсяннікова; мабуть під подібним закидом опинився на Лубянці також Белюстін, що мав, здається, якесь відношення до масонерії, але давно, може й кільканадцять років перед своїм арештуванням.

Іншим типом вязня був професор університету в Харкові, учений математик Обреїмов Іван. Стягнений вже з заслання на перегляд («пересмотр») його справи, він виглядав трохи заголюканий, а на точці виконування тюремних приписів був такий строгий скрупулянт, що вводив нас обох із Белюстіном у подив. Обреїмов перейшов мабуть неодно, бо хоч роками був малощо старший від Белюстіна, то виглядав уже на 60-річного старця. Під яким закидом стояв Обреїмов, ми теж не знали. В останніх тижнях його справа, як видно було, стояла добре, бо йому, на його прохання, доставили (мабуть з дому) деякі наукові видання з його фаху, в тому числі і товсту книгу вищої математики, що її він переклав з німецької мови і подав до книги власний вступ. Діставав теж, очевидно від жінки, грошеві посилки до тюрми, за які закуповував у тюремній крамничці («лавочці») регулярно що 10 днів те, що в ній можна було дістати, і, як добра людина, ділився якоюсь частинкою закупленого краму зі мною, що був увесь час позбавлений можливости мати доступ до тої «лавочки»[9].

Той проф. Обреїмов, що його згадую завжди найкраще, не був уродженцем ні Харкова, ні України; його прислали туди з московської території десь на кілька літ перед другою світовою війною, можливо, на місце когось зі зліквідованих учених українців. Раз він оповідав, як то деякі русскі «патріоти» в Харкові висмівали українську мову, як нібито малокультурну й малорозвинену, та з цією метою самі видумували або повторяли видумані кимсь іншим всякі чудернацькі, а то й ординарні слова, як нібито слова українські, щоб тільки закпити собі з української мови.

Мав Обреїмов іще одну рідку прикмету: він умів чудово оповідати. Маючи одну-єдину донечку, яку страшенно любив, він читав їй у дитинстві багато всяких оповідань, а як дещо підросла, то й повістей, і читав деякі з них на її прохання по кілька разів. А що мав просто феноменальну память, то тепер у тюрмі потрапив оповідати нам цілими годинами, днями й тижнями, і то не зміст

різних оповідань і повістей, а так, як би читав їх своїй донечці, зі збереженням усього кольориту питомої даному авторові мови, його фразеології та всяких реторичних зворотів. Так ми прослухали з його уст між іншим цілу серію детективних оповідань Конана Дойля і фантастичних оповідань Джека Лондона й Уелса, далі «Двійник» Бріджеса, «Айвенго» Вальтера Скотта, «Давид Копперфілд» і «Гимн Рождеству» Дікенса, деякі оповідання з книги джунглів Кіплінґа, три серії цікавих оповідань американця О. Генрі та багато інших. З російських письменників почули ми з його уст тільки кілька оповідань А. Чехова (Жінка, Двобій, У провідника дворян), «Опир» графа Олексія Толстого (старого) і довжезну повість Мєльнікова-Печерського «В лісах», що її Обреїмов оповів нам повністю впродовж кількох довгих зимових вечорів. Минає десять років з того часу, а я не забув до-сьогодні змісту деяких з тих оповідань. Не треба й казати, яким духовим відпочинком, справжнім пиром, були для мене всі оті оповідання, передавані Обреїмовим як з книжки, і як добре вони ділали на мої розбиті нерви та на нерви інших слухачів.

Коли ми вже при цій лектурі, то згадаю ще, що в тому самому часі між книжками, які ми діставали що 10 днів з тюремної бібліотеки, попадалися також деякі твори так званих лівих європейських і американських письменників у добрих російських перекладах. До останніх належали між іншим твори: «1919» Дон Дос Пассоса, добре знаний «Вогонь» Барбюса та інші. Читали ми теж твори Бальзака, Беранже, Фльобера, Жюль Ромена, Мопассана, Вольтера, Альфонса Доде, Анатоля Франса, Сельми Ляґерлеф, Ібаньєса, Байрона, Дікенса, Гайне, Ґайнріха і Томаса Маннів та ін. З чужинецьких авторів пригадую собі добре ще старий російський переклад книжки француза Пера Льотті п. з. «Женитьба Льотті Рараю» (в-во Сабліна, 1911 р.), що з нього цілі уступи подала у своїй книжці одна українська авторка, малюючи переживання автора на таємничих островах Полінезії як свої власні[10]…

В російськім перекладі з української мови прочитав я тоді повість «Дети сечевиков» («Діти січовиків» — прізвище автора забув) та велику книжку «Нові береги» Коцюби (два томи), де автор описував ґіґантну працю коло будови Дніпрельстану і постійну боротьбу робітників-ударників з якоюсь таємною організацією саботажистів, що старалася ввесь час ту будову чомусь то зірвати. Обидві ці повісті були звичайними собі агітками, що їх у Совєтському Союзі видавали й видають масово. Не знаю вже, де я читав, що й того самого Коцюбу (чи не з галичан?), який накликав у своїй повісті до найтяжчих репресій на саботажистів і диверсантів, совєтська влада зліквідувала

подібно, як цілі сотні інших українських письменників.

Прочитав я тоді теж немало дуже цікавих і повчальних споминів визначних людей, що появились головно у в-ві «Академія». Тут згадаю відомі в цілому світі «Спомини» мистця-режисера Станіславського, що їх оригінал появився спершу в англійській мові, та незвичайно цікаві спомини російської аристократки Штекеншнейдер, в яких змальовано дуже живо літературно-культурне життя Росії в половині минулого століття. Саме в цих споминах я вичитав нескриване негодування російської авторки з приводу того, що Тарас Шевченко після свого повороту з 10-річного заслання виступив з кількома своїми творами на великому літературному вечорі в Петрограді і здобув найвище признання слухачів, відсунувши далеко в тінь усіх інших визначних авторів того вечора, в їх числі і Достоєвського. Авторка не може переболіти такого успіху українського поета і старається пояснити його тим, що то, мовляв, таку зустріч Шевченкові приготовили та оваційне прийняття зорганізували — «українофіли». В іншому місці авторка накидається мокрим рядном на історика Миколу Костомарова, що в тих часах виступав на вселюдних дискусійних вечорах у столиці та проповідав — явний сепаратизм: що південна Росія — це окрема територіяльно-історична одиниця, а її населення — оті малороси — це зовсім окремий національний тип від великоросів. Найбільше болить авторку те, що Костомарів мав у своїх виступах підтримку значної частини слухачів, і то з кол високоосвіченої інтелігенції[11].

З інших споминів, що їх я прочитав у тих місяцях, згадаю ще про спомини письменника Данилевського (українця, що, подібно як Гоголь, Короленко, Потапенко, Григорович, Гаршин і багато-багато інших, писав по російськи). В споминах Данилевського вичитав я м. ін. цікаві дані про те, як царська Росія зрусифікувала в перших десятиліттях 19. століття добре поставлене й розбудоване українське шкільництво на Лівобережній Україні.

І ще на одну дуже характеристичну річ зверну тут увагу, бо нічого подібного не можна подибати в ніякій іншій державі поза Совєтським Союзом. Це вирізані у книжках, виданих там навіть у розмірно недавніх часах, прізвища тих їх співавторів, редакторів, співредакторів і навіть коректорів, що в міжчасі попали з якоїсь причини в неласку і їх арештовано. А раз хтось в Советському Союзі арештований, то його прізвище мусить щезнути з усіх тих праць, до яких він прикладав руку. Таких книжок, в яких вирізано із заголовкової сторінки ножичками надруковані там прізвища співавторів, а передовсім співредакторів, авторів пояснень чи коректорів, попадалось нам у тюрмі чимало. Це був ще один доказ на те, яка непевна в СССР доля людей пера, та на якому

небезпечному коні вони їдуть.

8. січня 1941 р. дістали ми в камеру нового вязня. його привели пізно вночі і визначили ліжко поруч мого. А що я не спав, то з ним розговорився і пробалакав мало не всю ніч. Це був інж. Штейнман Самуїл Герцович, зам-наркома піщевой промишлєнності (заступник народнього комісара, себто міністра, харчевого промислу), про що я довідався дещо пізніше. Це був високоінтеліґентний фахівець, якого совєтський уряд висилав недавно передтим по закупно всіляких спеціяльних машин до Німеччини і навіть до Америки (Штейнман знав англійську мову). При нагоді цих поїздок Штейнман побував очевидно також в інших європейських державах та орієнтувався добре у світових політичних і зокрема в господарських відносинах. Сидів він вже довгі місяці під слідством, мабуть від часів Єжова, але за що, того він не виявив ніколи. Думаю, що, як жид, був підозрілий у якихсь звязках з троцкістами або в симпатіях до них. На свою ситуацію дивився досить скептично головно тому, що його справа десь там застрягла так, що його начебто позабули і викликали на переслухання дуже рідко. Журився він страшенно долею дружини і сина-одинака, не знаючи так довго про них нічого та побоюючись, чи його синові, як синові арештованого, дозволили ходити далі до школи.

Незабаром по приході до нашої камери Штейнмана викликали з неї проф. Белюстіна, а в кілька тижнів потім і проф. Обреїмова, які більше до нас не повернулись. Зате прибув одної ночі полковник генерального штабу польської армії Павло Шиманський. В цій трійці прожив я кілька своїх останніх місяців у тюрмі аж до виходу на волю, але вже в камері ч. 32, до якої перекинули нас усіх трьох десь з кінцем січня або з початком лютого 1941 р.

Павла Шиманського, поляка з Познаня, члена польського ген. штабу, стягнули на Лубянку з одного з тих таборів, в яких перебували полонені старшини розбитої польської армії. З якого саме табору прибув Шиманський, він не важився нам сказати, бо дав слово чи підписав заяву, що цього нікому не скаже. (І це була військова таємниця в СССР!). Від того часу аж до кінця ми з Шиманським вивчали пильно англійську мову, що її вчив нас, очевидно, без підручників та інших посібників, без олівця й паперу, інж. Штейман. Той Шиманський у розмові зі мною не скривав своїх право-ендецьких поглядів, але разом з тим осуджував польську екстермінаційну політику супроти українського народу та вірив глибоко і свято, що війна скінчиться остаточно повним розбиттям Німеччини і реституцією великої Польщі, в якій українці та всі інші народи матимуть, мовляв,

повноту прав. Боліло його, коли я описував йому поведінку органів польської влади, зокрема поліції, супроти українців, що живцем нагадувала йому так добре знану йому поведінку німецької поліції супроти польського населення в Познанщині перед першою світовою війною. На увагу, що українці мають досить польської опіки, подібно, як поляки в Познанщині мали досить опіки німецької, Шиманський не мав що відповісти. Вірив тільки твердо, що по війні буде і полякам і українцям дуже добре, бо вони напевно порозуміються.

Замічу ще, що з Шиманським, який, як член польського ген. штабу, брав офіційну участь у різних імпрезах і парадах, між іншим у похоронах Гінденбурґа як представник польської армії, на Лубянці очевидно рахувалися, звязуючи з його особою якісь пляни. Це було видно м. ін. і з того, що він мав додаткові кращі харчі, а до того за дозволом вищого начальства міг звязатися зі своєю дружиною і доньками у Швайцарії, від яких одержав таки на Лубянку два листи. По закінченні війни до мене були дійшли слухи, що полк. Павло Шиманський перебував в Англії.

В ОСТАННІЙ СТАДІЇ СЛІДСТВА

Мої останні два слідчі. — Закидають на мене пастку, чи хочуть випробувати? — «Не прошуся до Львова, ні тим більше до Відня». — Що думав про мою долю і моє майбутнє інж. Штейнман. — У фризієра і перед старосвітським фотографічним апаратом. — «Був у нас Хмельницький, але був і Мазепа». — Хто був мій слідчий Дикий. — «Пишіть усе добре, що знаєте про д-ра Старосольського і ред. Квасницю». — З чим я став рахуватись і в що вірив підсвідомо.

По новім році 1940/41 покликали мене одного дня знову на «допрос» і я опинився перед двома новими слідчими: старшим, росіянином, і молодшим, українцем. В ході їх допитів я довідався, що старший називається Козлов, а молодший. Дикий. Це були останні слідчі, що вели мою справу на Лубянці.

Як колись Зайцев і Кудря, так і ці слідчі не підносили поправді ніяких замітів дотично моєї минулої діяльности у Львові. Чи бували вони теж у Львові, як їх попередники, щоб зібрати якісь дані про мене та інших заарештованих львівських українців, не знаю, але справу мою знали добре і знали теж, що я сиджу в тюрмі без статті (параграфу). Спершу допитувались, як це воно сталося, що я сиджу так довго без статті, а згодом, чи мені не сприкрилось писати постійно «заявлєнія» про те, що я почуваюсь невинним, до різних інстанцій. На це я казав, що користаю тільки з прислуговуючого мені права та домагаюся приспішення слідства, яке затягнулося в безконечність.

Вже в часі чергового переслухання я зорієнтувався, що мої слідчі стараються або закинути на мене пастку, або мене випробувати, або одно і друге. Я заявляв у слідстві нераз, підкреслюючи завжди свою невинність, що не прошуся до Львова чи взагалі до Галичини, хоч як я цього в душі гаряче бажав, а просив тільки, почуваючись під фізичним оглядом чимраз слабше, скінчити яко мога швидше мою справу і дати мені змогу віддихати свіжим повітрям та бути на сонці. Я знав добре, що якби я так висловив був бажання, що хочу вернутись до Львова, то це могло б викликати у слідчих підозріння, що я по звільненні й повороті до Львова стану думати про якісь звязки з тими людьми, з якими працював до війни, і, чого доброго, може й про втечу за Сян, під німця. Треба знати, що в тих часах, у перших місяцях 1941 р., совєтсько-німецькі відносини починали вже наявно псуватись і большевики ставали супроти німців чимраз більше настороженими. Це було далеко на те, що я бачив і чув у першій фазі слідства, коли то мої слідчі просто захлистувались від

совєтсько-німецької дружби і «братерства зброї» та заявляли отверто, що установлені в умові Молотова-Рібентропа нові кордони в центрально-східній Европі вічні, і що Польща, як самостійна держава, вимазана з карти Европи раз на все. Тепер слідчі співали іншої пісні. Вони не скривали вже ворожого відношення до Німеччини, яка починала викликати в Совєтськім Союзі — страх.

Тож коли мої слідчі розпитували мене тепер про моїх давніх знайомих у Відні, я зрозумів добре, до чого вони прямують, і казав, що не вдержував з тими українцями-віденцями, яких вони мені називали, ніяких звязків від часу, як вернувся по першій світовій війні з Відня до Львова. А коли я раз почув несподівано запит, чи не мав би я охоти виїхати до своїх знайомих у Відні, я відкинув саму цю думку з обуренням. Я сказав, що німців я мав нагоду давно пізнати, ще в роках першої світової війни і повоєнної еміграції, і знаю добре, які вони «приятелі» українського народу та взагалі всіх словян. А між давніми знайомими українцями у Відні не маю чого шукати, тим більше, що це вже чужі мені люди, бо минуло понад 15 років, коли я їх востаннє бачив. Моїм бажанням — казав я — є працювати між своїми і для свого народу на своїй рідній землі, а не тинятися на чужині, де мене не може чекати нічого доброго.

Не знаю, чи слідчі повірили в мої слова. Мабуть не дуже, бо ще кількома наворотами бажали упевнитись, чи я, може, не симпатик німців, хоч я дійсно ним ніколи не був. Потім залишили німців у спокою, а стали питати про відношення до покійного Євгена Коновальця та людей з українського підпілля. Я заперечував якенебудь знайомство з полк. Коновальцем, хоч знав його добре ще зперед першої світової війни зі студентських часів, коли то він очолював IV. Секцію при Українськім Студентськім Союзі у Львові, яка гуртувала студентів університету — членів і прихильників Української Національно-Демократичної Партії (пізнішого УНДО). Так само заперечував я якінебудь звязки з українською підпільною націоналістичною організацією, хоч з деякими її провідниками на краєвому терені я знався дуже добре.

Про хід слідства в моїй справі я інформував постійно вязнів у моїй камері, якими — як я вже подавав попередньо — в останніх місяцях були тільки полк. П. Шиманський і замнаркома інж. Штейнман. Останній, слухаючи мене, запевняв, що я або вийду зовсім на волю, або дістану вільну зсилку. Він казав теж не журитися, бо працю з моїм знанням, зокрема ж чужих мов, я знайду всюди легко; очевидно — не в журналістиці, про що не могло були й мови, бо в Совєтськім Союзі працюють в журналістиці особливо довірені люди, майже виключно члени

комуністичної партії, а як учитель, бухгальтер (у часах першої світової війни я скінчив у Відні кооперативно-бухгальтерійний курс), або в інших ділянках життя. Штейнман казав теж нераз, що в Совєтському Союзі є ще багато добрих людей, які такому репресованому, як я, напевно допоможуть, де б мені не прийшлось жити. І праці всюди доволі.

Одного дня — це було в середині квітня — покликали мене несподівано пополудні на «допрос», але повели не до слідчих на горішні поверхи, а до фризієра, який урядував у недалекому «боксі». Він — о, диво! — не стриг мого заросту на лиці машинкою, як це завжди бувало, але обголив мене жілеткою, і то перед дзеркалом. Тоді вперше по 19-ьох місяцях мого побуту в тюрмі я побачив себе в дзеркалі та оглядав своє видовжене, дуже худе й безкровне обличчя і звисаюче на мені убрання. Коли ж мене привели назад у камеру, Штейнман і Шиманський завирокували згідно, що мене покличуть напевно перед якусь «шишку» (високого достойника), і тому, мовляв, мене обголили жілеткою.

Ми ще не закінчили розмови на тему мого відмолодження та його причину, як у камеру ввійшов вартовий і казав збиратися знову на «допрос». Одначе й цим разом не повели мене до слідчих вгору, але я перейшов через якесь подвіря внизу та опинився в широкій кімнаті перед якоюсь дивною машиною: не то старосвітським варстатом, не то пращею, яких уживали колись до здобування замків (грубих мурів). Мені казали скинути з себе тюремну сорочку і це наповнило мене деяким страхом. А за хвилину повели мене за якусь перегороду, де на шнурку висіло кільканадцять різнокольорових сорочок, і казали вбирати котрунебудь з них. Я стягнув першу з краю і натягнув на себе, подумавши, що це певно сорочка з якоїсь розстріляної жертви НКВД. Мені вказали другий кут, де теж на шнурку висіло кільканадцять краваток, і казали натягнути одну з них. Після того той старосвітський варстат видав якийсь дивний скрегітливий звук наче церковне калатало, і я станув по наказу перед ним. Виявилося, що це такий передпотоповий фотографійний апарат. Мене відфотографували, потім казали скинути сорочку і віддати її разом з краваткою та відставили назад до камери. Обидва товариші недолі вирішили тепер, що знимка, яку зроблено, потрібна до пашпорту, значить: мене чекає або вільна зсилка, або звільнення, бо в Совєтському Союзі людина не може нікуди рушитись без пашпорту.

Та минули знову два тижні, а мене з камери не викликали нікуди. Аж напередодні 1. травня казали мені знову збиратись на «допрос», і знову повели мене до фризієра, що обголив мене

вдруге жілеткою. І я, і обидва співвязні були переконані, що в найближчих годинах мене викличуть з камери, та що я вже може більше в камеру й не вернусь. Я переговорив з ними ще неодно і потім не спав з поденервування майже всю ніч з 30. квітня на 1. травня, але не дочекався нічого. Тільки 1. травня десь коло 10. год. ранку повели мене перед слідчого Дикого, який — як виходило з його слів — мав цілонічний дижур і мучився всю ніч через біль зубів. Він замовив для мене з буфету кусок ковбаси, горнятко квасного молока і чай та два кусники білого хліба, що я, виголоджений до-краю, з'їв за одним махом. (Такі присмаки побачив я вперше по 19-ьох місяцях). У між-часі Дикий вів зі мною розмову в зовсім товариським тоні та оповідав між іншим про пєсу Корнійчука «Богдан Хмельницький», виставу якої він оглядав десь тоді в театрі і був нею захоплений. Тоді то вирвались у нього такі слова: «Так, був у нас Хмельницький, але був і Мазепа». Та зараз по хвилині, гейби поправляючись, він додав: «Та куди там Мазепі до Хмельницького»… По такій неокресленій розмові Дикий відправив мене незабаром назад до камери, бо спішився на 1-травневу маніфестацію, яку мав оглядати на Червоній (Красній) Площі біля Кремля з трибуни. Вступ на трибуну забезпечував йому спеціяльний друкований білет з мистецьким обрамуванням та з порядковим числом (нумерований); той білет я бачив у нього в руках.

Вернувшись у камеру (і після того ще нераз) я роздумував над тим, чому то я удостоївся бути обголеним 30. квітня жілеткою вже вдруге і чого то властиво кликав мене до себе 1. травня слідчий Дикий. Що означав тодішній його почастунок (перший і останній раз я мав на Лубянці такий бенкет!)? Ті чому говорив він мені саме тоді так дивно про Хмельницького і Мазепу? Цих загадок я не розвязав ніколи.

А що сиділо в тому Дикому, який був мабуть учителем з Полтавщини, Бог один відає. В тямці залишилась мені така дрібна, але характеристична сценка: Одного разу прийшла до його кімнати жінка-слідчий з сусідньої кімнати на коротку ділову розмову, в часі якої спитала його в моїй присутності ніби нехотячи, чи його син-одинак знає українську мову. На це Дикий сказав, що, живучи вже так довго в Москві, його син забув зовсім українську мову. І я вичув тоді в цих словах Дикого відтінок смутку, а ще більший смуток вичитав у його очах.

Минуло кілька днів, коли мене викликали знову до того ж слідчого Дикого. Він говорив зі мною ввічливо і розпитував про деяких львівських громадян, зокрема про проф. д-ра Володимира Старосольського і редактора Івана Квасницю, відомих соціял-демократичних діячів. Вкінці подав мені кусень паперу й чорнила

та просив написати характеристику їх обох. При тому Дикий додав виразно: «Можете писати і все добре, що про них знаєте». Такі слова я почув взагалі уперше від слідчого, з чого я зробив висновок, що і проф. В. Старосольському, і ред. І. Квасниці усміхається воля. Очевидно — я скористав з доброї нагоди і написав характеристику їх обох так прихильно, як тільки міг. Не забув я додати, знаючи, що це на большевиків повинно робити враження, що обидва вони були безсребренниками, а то й бідували, при чому д-р Старосольський не мав чим заплатити цілими місяцями за помешкання. По своїм виході з тюрми і повороті до Львова я чував, немов би вони обидва вийшли потім на волю, але вже не встигли через воєнні події приїхати до Львова. Як відомо, проф. В. Старосольський помер пізніше, як і його дружина Дарія, десь у глибині СССР. Що сталося з Іваном Квасницею, не відомо.

Різні познаки вказували на те, що моя доля буде в найближчому часі вирішена. В тих днях, зрозуміла річ, я думав багато про те, що мене може чекати. Рахувався я з вільною зсилкою, але десь там на дні душі жевріла таки іскорка надії, що я ще побачу землю своїх батьків і прадідів, де я вродився і яку я так гаряче любив, та що я ще вернусь до Львова. Підсвідомо я вірив, що моя покійна мати, яка вела таке праведне й побожне життя і вміла так сердечно молитись, вимолить для мене з другого світу те найдорожче, що може мати людина на цьому світі — волю. Такої волі просив і я для себе у Всевишнього за посередництвом свого опікуна й патрона — св. Івана.

ЗВІЛЬНЕННЯ І ВИХІД НА ВОЛЮ

Перед елегантним цивілем у чорному убранні.

— «Що ви скажете, якби ми вас звільнили?» — Що я тоді думав, а чого не сказав. — Як виглядало моє звільнення. — Навіть старші слідчі не знають процедури з вязнями на Лубянці. — Знову в боксі. — Перемучився всю ніч. — Приготування до виїзду. — Перехід через три контрольні пункти. — На мертвій, безлюдній вулиці. — їзда на київський залізничий дворець. — Московські подорожні. — Контроля до кінця! — В дорогу до Львова.

Був день 12. травня 1941 р. Десь коло години 4-ої пополудні викликали мене, як і десятки разів попередньо, на «допрос». Знов вели мене два поводатарі, тримаючи міцно за руки, крутими коридорами та везли віндою вгору, поки ми не опинились перед якимись дверми. Легко застукавши, ввели мене до тої кімнати, де я побачив мого старшого слідчого Козлова, який був усміхнений і гейби врадуваний. Він велів моїм поводатарам заждати, а не відправляв їх назад, як це бувало завжди тоді, коли вязня приводили на допит. З цього я зміркував, що мене триматимуть не довго.

Мій слідчий отворив двері до сусідньої кімнати і велів іти за собою. Ми перейшли вистелену хідниками та прикрашену портретами кімнату і спинились перед дверми до третьої кімнати. Козлов застукав і ми ввійшли до чудової, ще кращої кімнати, по середині якої я побачив бюрко, застелене червоним сукном. За бюрком сидів у фотелі елегантний брюнет середнього, а може й малого росту в чорному убранні. З правої сторони бюрка сидів другий цивіль, з лівої станув Козлов. Я стояв напроти бюрка віч-на-віч елегантного цивіля.

Він глянув на мене допитливо і поставив не звичайний запит: «Как ваша фамілія?», а спитав по українськи «Ваше прізвище?» (Вперше за 20 місяців мого побуту в тюрмі я почув такий запит в українській мові). Я відповів: Іван Кузьмич Німчук. На це він сказав: «Прошу сідати». В тім самім моменті мій слідчий підставив мені стільчик і я сів.

Після того пан у чорному убранні довго вдивлявся в мене, наче збирав думки і застановлявся, як почати зі мною розмову. Вкінці почав таким запитом:

— Ну, що ви скажете, якби ми вас так звільнили?

Почувши ці слова, я не мав сили на них що-небудь відповісти. Думки роєм ходили в моїй голові. Я чув, що стою перед звільненням, і питав сам себе: Защо ж тоді мене арештували і

тримали в такій страшній ізоляції від світу 20 місяців? Защо я так мучився і втратив стільки здоровя і нервів? Я пробував щось відповісти, але з великого жалю»й досади не міг отворити уст. Мене щось давило в горлі і я не був усилі промовити ні слова.

Пан у чорному обсервував мене ввесь час дуже уважно і, можливо, бачив мій стан, в кожному разі бачив добре, що я не міг видобути з себе ні одного слова. По хвилині, не дочекавшись моєї відповіді, він сказав дослівно:

— Ну, то ми вас оцим звільняємо в тій надії, що ви не будете більше займатися контрреволюційною діяльністю…

Він мабуть мав намір продовжати своє речення, але я відзискав свою мову і з місця перервав його слова таким нервовим — я чув це сам — зворотом:

— Я не займався ніколи ніякою контрреволюційною діяльністю і як син бідного селянина, що зазнав у житті стільки злиднів, стояв завжди по стороні бідних та гноблених. Коли я вів яку політичну акцію, то тільки проти панської Польщі, яка гнобила український нарід, а не проти Совєтського Союзу…

Пан у чорнім, видно, не сподівався таких слів, бо знову задумався, наче шукав слів, щоб мені щось на цю заяву відповісти. В тому моменті мені здавалося, що він моєї справи зовсім не знає і вибраний чи делегований тільки на те, щоб проголосити мені з такою парадою моє звільнення. Нарешті він сказав якось так непевно:

— Ну, то тим краще для вас (це речення він повторив аж двічі). Отже ви відтепер вільні і зможете поїхати собі до свого Львова.

Я спромігся після цього тільки на одне слово:

— Дякую.

Я встав і глянув на слідчого Козлова, який був розпромінений. Не знаю, чи тому, що такі звільнювання трапляються на Лубянці і взагалі в большевицьких тюрмах дуже рідко, чи з якоїсь іншої причини. Я легко вклонився і вийшов за своїм слідчим. Але в другій кімнаті він мене спинив і сказав, як завжди, по російськи:

— А там у камері не згадуйте ні словом про своє звільнення…

Я сказав:

— Очевидно, що не буду нічого говорити, як робив це зрештою після своїх допитів і досі (хоч було саме навпаки).

В першій кімнаті чекали мої два поводатарі, які взяли мене знову, як завжди переділе, з обох боків за руки і повели лябіринтом коридорів кудись нижче. Але ні своєї камери, ні полк. Шиманського та замнаркома Штейнмана, я вже більше не побачив, бо мене ввели не до моєї камери, а до боксу подібного

до того, в якому я провів на Лубянці свою першу ніч. З цього я зробив висновок, що навіть старші слідчі на Лубянці не знають тамошньої процедури супроти вязнів, коли Козлов думав, що я по проголошенні мого звільнення повернуся ще до камери між співвязнів.

Не тривало довго, як до боксу внесли матерац та накривало (коц) і поклали на широку лаву (причу) — знак, що мені прийдеться там заночувати. Минуло ще кілька хвилин, як принесли всі мої речі з камери, а за хвилину ще й дві книжки до читання: короткі оповідання російського письменника Купріна й американського письменника Джека Лондона. Я пробував читати, але букви скакали мені перед очима і я не міг зосередити своїх думок біля того, що читав у книжці. Минула ще яка година, як мені подали вечеру — оту ж дубову кашу і кипяток. Хоч я був сильно виголоднілий, але все таки ту кашу з'їв насилу. Не йшла ніяк через горло.

Я відмовив спокійно вечірню молитву і пробував заснути. Але думки зміняли одна одну і я з нервового напруження не міг довго замкнути очей. Я проходив у голові все своє життя, пригадував різні моменти слідства і старався запамятати собі не тільки все найважливіше з ходу моїх переслухувань, але й прізвища всіх моїх слідчих та співвязнів. Думав я багато і над тим, яка доля мене чекає, до якої праці я стану та чи знайду у Львові кого з моїх приятелів і тих людей, що я їм нераз помагав. Вкінці я здався на Божу поміч і нарешті заснув. Але сон мій був нервовий, короткий. Я скоро пробудився і далі думав те саме. Так перемучив я в боксі на Лубянці свою останню ніч з 12. на 13. травня 1941 р. аж до ранку.

Мені подали снідання: кусень чорного хліба, одну кістку цукру і кипяток, як кожного іншого дня. За які дві години повели мене до фризієра, який обголив мене на дорогу жілеткою і знов не відповів ні словом на якийсь мій запит. Потім принесли мені мій годинник, що його забрали в мене ще при вкиненні до тюремної камери у Львові. Ні гарного кишенькового ножика, ні тим більше моїх записок та збірки українських добродійних марок мені не віддали. А ще за якийсь час я з'їв свій щоденний обід (ріденьку зупу і суху кашу) та чекав, що буде далі. Пополудні приніс мені один з молодших слідчих документ про моє звільнення такого змісту:

СПРАВКА

Подаю фотографічну знимку цього документу, щоб читачі знали, яку вартість має насправді так звана Українська Радянська Соціялістична Республіка та яка її питома вага в цілому СССР, як нібито самостійної держави. Бо прошу тільки подумати. Мене арештували у Львові, як громадянина УРСР, а повезли не до столиці України Києва, але в Москву. Там тримали 19 місяців і вкінці звільнили, але не на основі законів тої ж УРСР, і навіть не на основі законів СССР. Як бачите з цього документу, я був звільнений (освобожден) «с прекращением дела по ст. 204 п «б» УГЖ Р. С. Ф. С. Р.», себто Російської Совєтської Федеративної Соціялістичної Республіки, яка є такою самою складовою частиною Союзу Совєтських Соціялістичних Республік, як і УРСР. Так виглядає на практиці «самостійність» УРСР, про що мають сміливість стільки писати комуністичні вожаки у своїх часописах в Канаді й Америці, друкованих українською мовою.

І ще одно. Навіть у документі мого звільнення нема згадки про жадну статтю (параграф) карного закону щодо мого обвинувачення, і про ніяку статтю (параграф) не натякував мені ніхто зі слідчих хочби словечком у часі довгомісячних переслухувань. Згадана в документі звільнення стаття взята з карної процедури Р. С. Ф. С. Р. Вона каже про припинення карного слідства через недостачу доказів вини.

Минуло може ще пів години, як молодий слідчий вручив мені 200 карбованців (рублів) на купно залізничого білету до Львова та на дорогу взагалі, а також документ, що мав мені служити за виказку при контролі в поїзді та в перших днях побуту у Львові до часу вироблення пашпорту. Після того той самий службовик НКВД, що був у цивільному вбранні, провів мене через три контрольні пункти на вулицю. При кожному з них він показував вартовим свій документ, і щойно тоді відчинялися ґрати й залізні двері. При останньому пункті, вже недалеко виходу на вулицю, я побачив двох височезних сторожів-енкаведистів, які про пустили

нас обох і ми опинились на вулиці.

Я вперше побачив мури московських камениць і саму Лубянку, а перед нею величезну площу Дзєржинського, що — як оповідали вязні — була колись засаджена густо деревами, а тепер на ній не було ні одного деревця, зате вся вона вилискувалась асфальтом. Ми пройшли кількадесять кроків хідником (тротуаром) і дійшли до одного рогу Лубянки, звідки я побачив частину тих величезних тюремних забудувань та підведений вже майже під дах ще один зовсім новий. бльок таких же забудувань. Найменшого руху ні людей ні авт я в цій околиці не бачив. Тут, у сусідстві Лубянки, виглядала Москва наче вимерла.

Службовик НКВД залишив мене хвилинку на місці, а сам скочив через вулицю в один бік, де стояли авта (очевидно, власність НКВД чи пак Лубянки). Небавком він підїхав одним таким автом до мене, я всів до середини і він повіз мене, як казав, на київський вокзал (дворець). По дорозі я оглядав з авта памятники Івана Фйодорова, москвича і першого друкаря у Львові, та письменника Ломоносова, далі університет та деякі інші великі будинки Москви. Кремль бачив я в переїзді тільки здалека. Ми переїхали через міст на Москві-річці де плавали невеличкі кораблі, далі широкими монотонними вулицями попри довгі касарняні будинки і зупинились перед київським двірцем.

Мій сторож-сопутник взяв у мене 200 карбованців і побіг до білетової каси, а мені казав ждати в авті разом з шофером, що був очевидно теж працівником НКВД. (З короткої розмови з ним вийшло, що шофери в Москві дуже слабо платні, куди гірше, як було у Львові). За кільканадцять хвилин службовик НКВД прибіг з білетом і плацкартою (забезпеченим місцем на сидження) і казав спішитись, бо поспішний поїзд до Києва-Львова відходить за 25 хвилин. Я виліз з авта, він дав мені решту з ціни купна білету і повів до поїзду. По дорозі бачив я при касах маси винужденілих, худих і брудних людей, що всі були або з торбами в руках або мішками на плечах. Не бачив я ні одного подорожного з валізкою, що було і є таким загальним явищем на всіх стаціях та в поїздах в інших європейських державах.

Ми прибули до поїзду і мій «ангел-хоронитель» ввів мене до вагону та посадив на моє заплачене місце, вручивши передтим білет разом з плацкартою. Сам він уставився перед вікном мого переділу і не спускав з мене ока аж до від'їзду поїзду. Отже контроля до кінця! Я втратив його з очей щойно тоді, коли поїзд рушив у дорогу до Львова.

ПОВОРОТ ДО ЛЬВОВА

Разом з інвалідами з громадянської війни в Еспанії. — З якими надіями вертався братишівський селянин до рідного села. — Нужденні люди і нецікаві краєвиди. — Чому пригадались мені віршовані афоризми на стінах купальні. — Інші влучні приповідки-афоризми. — Невеселі думки про найближче майбутнє. — На прикордонній стації Конотоп. — Довша зупинка в Києві. — Слово про тамошнє бюро розшуків. — Втратив 24 кг. ваги. — Де поділась українська мова в столиці? — Що я побачив по переїзді старого і нового кордону. — Поспішна будова другого залізничого тору. — Львов і Львів.

В переділі, в якому я дістав місце в поспішному поїзді, їхали крім мене ще три особи. Всі три заслуговують на увагу, тому скажу про них кілька слів.

Перший, найважніший між ними — це був галицький селянин-українець, тяжкий інвалід з еспанської громадянської війни, куди вибрався був з Франції, де був на роботах. Він вступив був до т. зв. інтернаціональної бригади, яка зорганізувалась була у Франції проти ген. Франка. В Еспанії цей приблизно 40-річний мужчина був важко ранений у тяжких боях: він втратив не тільки зір, але й обидві руки. Якимсь чудом винесли його товариші з поля бою, а коли червоні були примушені незабаром вивтікати з Еспанії, то його разом з тисячами інших «добровольців», членів тої бригади й інших військових частин, вивезли до СССР. Там його довго лікували, потім тримали ще довше в санаторії під Москвою, а тепер відпускали з високою пенсією в сумі 800 карбованців місячно до його рідного села Братишева, пов. Товмач. Очевидно, в Москві вирішили, що відносини в нашому краю настільки стабільні і приналежність Західної України до СССР така певна, що можна таких людей безпечно вислати до місця їх приналежности та до їх родин. Рахунок був простий: перед приготовлюваною війною проти Німеччини треба було забезпечити собі також лікарні й санаторії, тому їх вичищено з людей, які, як віддані всією душею режимові, могли бути ще й добрими агітаторами на місцях. Той братишівський селянин залишив дома жінку і троє дітей. З такою високою пенсією він з родиною мав би був тоді добре забезпечене життя, і про таке життя він говорив цілу дорогу. Не прочував ні він, ні ті, що його відпустили до дому, що за 6 тижнів прийдеться йому — такому страшному інвалідові — або втікати знову далеко на Схід, або залишатись без пенсії та на невідоме під новим окупантом.

Йому до товариства їхала приділена з санаторії, чи може

стягнена спеціяльно з України, сестра-жалібниця, що опікувалась ним усю дорогу дуже дбайливо, бо ж він був безпомічний як мала дитина. Це була молода, гарна, доброго серця дівчина з Полтавщини, що щебетала всю дорогу прегарною українською мовою. Її завданням було пильнувати інваліда в дорозі, завезти його до Братишева і передати жінці, а потім вернутись назад на Схід.

Третім подорожним у нашому переділі був молодий жид, теж інвалід з еспанської громадянської війни, що був у тій самій санаторії і вертався до містечка Надвірна, звідки походив. Він був легко ранений у ліву руку, якою рухав слабо, але пенсію мав признану розмірно дуже високу — 500 карбованців місячно.

В цьому товаристві я провів усю дорогу аж до Львова. Ми говорили про різні справи, але найбільше балакав наш братишівський селянин-інвалід, що оповідав багато не тільки про свої пляни щодо дітей, яких думав посилати до вищих шкіл, але й про те, як то він буде переконувати своїх односельчан, що найкраща форма господарки для них — записатись до колгоспу і працювати спільно. Очевидно — був безмежно відданий совєтській владі і за лікування, і за високу пенсію, признану йому до кінця життя. З іншими інвалідами з еспанської війни, що їх совєтська влада теж вислала додому і вони їхали в тому самому вагоні, я ніяких розмов не зачинав. Не признавався я зрештою і своїм сопутникам, що вертаюсь по 19 місяцях побуту на Лубянці до Львова, а на їх запити казав, що вертаюсь зі спеціяльних курсів. Сліпий інвалід мене не бачив, молоденька дівчина, його опікунка в дорозі, можливо, не орієнтувалась і повірила в те, що я говорив. Але хитрий жидок з Надвірної, бачучи мій нужденний вигляд, мабуть підозрівав щось інше. Він пробував допитуватися, що то за такі курси, але я звернув розмову на іншу тему і він дав собі спокій із запитами, хоч усю дорогу споглядав на мене якось недовірливо.

Сама їзда не була замітна нічим особливим. Люди, що всідали й висідали з нашого поїзду, та й ті, що я їх бачив по стадіях через вікна, виглядали всі нужденно. Вихудлі, в дуже простих, брудних убраннях, всі в робітничих кашкетах на голові, а жінки в перкалевих хустках — і всі або з мішками або з торбами, як наші галицькі жебраки, що ходили по селах за прошеним хлібом. Бідні й нецікаві були теж краєвиди на Московщині. Хати обдряпані, як найгірша жидівська хата у нас в селі за Австрії чи Польщі. Так і видно було, що не бачили вапна довгі роки. Також накриття хат вказувало на те, що його не направляли від багатьох років: з колишнього пошиття не залишилось майже нічого, бо хати були накриті або соломою-мєрвицею, або якимсь шуваром,

перемішаним з глиною. А що коло тих хат не було вже тоді ані ніякого іншого будинку, ані огорожі, ані навіть деревини, то всі села, які ми по дорозі минали, представлялись жалюгідно. До того, хоч це була половина травня, по всіх видолинках і ровах лежав ще сніг, а зрештою було всюди болото. І всюди по дорозі бідні, сумні, нещасні люди в нужденних лахах та в гумових чоботах або кальошах, причеплених мотузками до ніг, що були обвинені у брудні онучі. Вийняток становили тільки ті військові, що мандрували до Західної України і вони їхали в немалому числі теж цим поспішним поїздом. Вони були і добре підгодовані, і добре убрані.

Я дивився на те все і думав свою думку. Що я застану у Львові та в нашому краю? Які нові порядки, які зміни взагалі? Чи й там уже така нужда, такі нещасні люди?

Пригадались мені мимохіть ті написи на стінах, що їх я відчитував зі співвязнями в купальні («бані») на Лубянці, куди одного разу привели нашу камеру. Це не була наша постійна «баня», а якась інша, де всі стіни були записані прізвищами людей та всякими віршованими афоризмами. Між ними вичитав я і таку думку (подаю в перекладі на українську мову):

Хто не був, той ще буде.

А хто був, повік не забуде.

І другу:

Хто входить — не сумуй.

Хто виходить — не ликуй.

Чи мав я чого радіти, що вийшов на волю з Лубянки і вертаюсь назад до Львова? Роздумуючи над тим усім, що я пережив і бачив та чув за час майже 20-місячного мого побуту в большевицьких тюрмах, я дійшов до переконання, що своє звільнення завдячую остаточно якимсь особливим обставинам. Я догадувався, що крім мене звільнили ще мабуть президента д-ра Костя Левицького, бо про нього питали мене теж багато в останніх місяцях і тижнях, і я завжди твердив те саме, що про себе: що д-р К. Левицький діяв усе життя проти Польщі, а не проти Совєтського Союзу. Не знав я, але догадувався, що в нашому краю большевики заарештували багато українців. Тож коли вони звільняють тепер мене, д-ра Костя Левицького і ще може кого зі старших, то чи не думають вони цими звільненнями показати українцям у краю, що вони, мовляв, не такі вже страшні, коли декого. з відомих громадян звільняють? Чи не гадають вони нашим звільненням з'єднати собі деякі українські кола?

Я знав певно одно і щодо цього не було в мене ніякого сумніву: що як довго НКВД має свою централю в Москві і звідти керує життям цілого Совєтського Союзу та всіх його народів,

маючи під своєю всесильною владою і повного контролею буквально все, так довго про ніяку вільну Україну не може бути мови. Я знав, що всяка орієнтація на Москву — це смерть. На все життя я закарбував собі афоризм, що його я почув раз від одного співвязня зпоміж т. зв. нацменів (національних меншин) :

Кто в Маскву ідьот,

Голову нєсьот…

І скільки їх було, тих синів різних-прерізних народів, що йшли в Москву, і там залишали свої голови! І скільки синів українського народу склало марно свої голови в тій Богом проклятій Москві! Про одного такого, Ф. Палащука-Конара, вихованка української гімназії в Рогатині, потім Українського Січового Стрільця, що після закріплення большевицької революції грав велику ролю у видавничім секторі в Харкові, а вкінці, як один з директорів Держ-видаву (Державного Видавництва) в Москві, почув я дещо і в Лубянці. І його, як тисячі інших українців, заарештували в часах Єжовщини (чи може ще раніше) і мучили там довгими місяцями, поки не заломився та не підписав сам на себе смертного присуду, признавшися, що був… польським шпіоном. (Хто з тих, що знали Палащука, міг би в це повірити?). І його туземну мандрівку припинила в підвалах Лубянки — куля в потилицю.

Вертаючись тепер назад до Львова, я був озброєний усяким знанням про СССР, саму назву якого, себто згадані чотири букви, вязні розшифровували дуже влучно так: СССР — це країна суму, страждань, смерти, руїни. Я вивчив добре теж 6 заповідей Сталіна: 1. Не думай. 2. Коли ж подумав — не говори» 3. Коли ж сказав — не пиши. 4. Коли ж написав не друкуй. 5. Коли ж видрукував — не підписуй. 6. Коли ж підписав — відклич! Що могло мені краще змалювати життя-буття підсовєтського раба, як ці «заповіді»! І в якій ще іншій країні світу народня мудрість могла видумати таку характеристичну приповідку: Найбільший ворог людини — це її язик!

Ні, дійсність у т. зв. Союзі Соціалістичних Совєтських Республік справді багатша від найбільш неправдоподібної вигадки. Не дурно я почув раз від співвязня-грузина такі слова: Брате, СССР — це один кошмар. Ви там — як оповідаєте — боролися з поляками, бо вони вас гнобили. А поляки боролися з німцями, а чехи зі словаками, а хорвати з сербами. Та всі ви не знали, яке пекло несе з собою большевизм. А тут стали б міліони без вагання чорно-, жовто- чи червоно-шкірими, щоб тільки вирватися з царства Сталіна…

З другого боку, я вірив, що в моїй справі діє палець Божий. Мені здавалося, що мене вимолила з другого світу моя покійна

мати, яка вчила мене не тільки щиро молитись, але й любити Бога цілим серцем і цілою душею, а ближнього, як самого себе.

Я пригадував собі ще інші, дуже влучні приповідки, що їх оповідали мені нераз довірочно співвязні:

Серп і молот — нужда й голод…
Як став Сталін на престолі,
Стали люди босі й голі.
Встань же, Ленін, подивися,
Як колгоспи зажилися:
Клуня боком, поле током,
Ще й кобила з одним оком…
Хата боком, клуня боком
І кобила з одним оком,
Ще й на хаті один куль.
А податком обіклали
Тай говорять, що куркуль.
Трактор оре, земля сохне,
Хто в колгоспі, той подохне.
Гречку, просо та овес
Забирає МТС.
Жито і пшеницю
Посилають за границю
А посліди і бурян —
Для робочих і селян.
Соловки, Соловки —
Далека дорога;
Серце ниє, в грудях біль,
На душі тривога…

А в російській мові:

Жіть у нас вєсьоло, да кушать нічево…

І другий варіянт:

Жіть стало вєсьоло,
Жіть стало вєсєлєй:
Што стоїло трі рубля,
Тепер стоїт сто рублей…

І багато інших подібних.

І хоч я мав причину до радости, бо ж їхав вільно до Львова, то тої радости в мене не було. Я знав, що мене чекають важкі часи, але, як все, сказав собі: Хай діється воля Божа! Коли Боже Провидіння вирвало мене з Лубянки, то не залишить мене без опіки й помочі і надальше.

* * *

На другий день раненько наш поїзд спинився на прикордонній стадії Конотоп, що лежить, як і саме місто тої назви, на території Української Соціялістичної Совєтської Республіки. На стадії були написи в двох мовах: російській та українській. Мені пригадалося з історії, що під укріпленим містом Конотопом у Чернигівщині москалі облягали 1659 р. гетьмана Виговського, який здобув тоді над ними високу перемогу, про що очевидно мовчать у всіх підсовєтських підручниках історії. Тут подорожні кинулись до буфету, де можна було дістати дещо з'їсти, між ін. ложку теплої каші і бараболі з кусочком мяса. Виголоднілий до-краю, бо не дістав на дорогу навіть кусочка хліба, я з'їв теж таку порцію і мусів спішитись до поїзду, хоч був би з'їв легко ще кілька таких порцій. Але зупинка в Конотопі тривала коротко.

Коло полудня прибув наш поїзд на велику стадію в Києві, що мала теж написи в мовах російській та українській. Я залишив свій клуночок під опікою сестри-жалібниці і вибрався до міста, бо поїзд мав чекати в Києві майже 6 годин. Ще в дорозі я рішив при помочі бюра розшуків, яке працює по всіх великих залізничих стаціях, відшукати двох своїх добрих приятелів-галичан, що залишились були в Києві ще з 1918 р. і — як я думав — жили там і тепер. Я виповнив відповідні формулярі, але що не знав ні вулиці ні числа домів, у яких вони мали мешкати, то по двох годинах мені сказано в тому бюрі на стації, що бажаних адрес без ближчих даних про тих людей вони знайти не можуть. Згадую про це тому, бо напр. у Відні ви могли впродовж нецілої години дістати на зал. двірці чию завгодно адресу, як тільки подали імя та прізвище дотичної особи, що жила у Відні.

Після того я сів до трамваю і переїхався містом аж до Хрещатика. По дорозі я оглядав з трамваю вулиці й будинки української столиці і старався запамятати собі все цікавіше, що впадало мені в очі. В одному місці я висів і зайшов до молочарні, де випив з дві літри молока і з'їв цілий бохонець білого хліба, щоб заспокоїти свій голод. Потім переходив я Хрещатиком і, побачивши в одному місці під муром на хіднику вагу, рішив зважитись. Показалося, що за час мого побуту в тюрмі я втратив 24 кілограми на вазі, бо перед арештуванням у Львові я важив 92 кг., а тепер 68 кг.

З черги я став оглядати місто і порівнювати з тим, що я бачив у Києві в січні 1919 р. за часів Директорії (до свого побуту в Києві я в слідстві взагалі не признавався). Тоді, за Директорії, зміняли саме всі написи на крамницях та установах з мови російської на українську. Тепер я бачив уже всюди українські написи, за вийнятком всесоюзних установ, де написи були тільки в

російській мові. Бачив я теж Оперний Театр, в якому відбувалася в другій половині січня 1919 р. сесія Трудового Конгресу, що в ній брало участь і кількадесять делеґатів-послів з Галичини й Буковини. Бачив я університет і памятник Шевченка, бачив російський драматичний театр ім. Лесі Українки, оглядав мури (останки) Золотих Воріт, Софійський собор з площею і памятником Хмельницького та багато інших дорогих серцю кожного українця памяток. Вкінці зайшов на т. зв. Володимирську гірку і, сівши біля памятника св. Володимира, приглядався чудовій панорамі на Дніпро та на обидва його береги.

Що мене тепер найбільше вразило і заболіло, то те, що, не зважаючи на українські написи на установах та крамницях, на кожному кроці, з уст старших та з уст молоді, я чув російську мову, тоді коли двадцятьдва роки передтим, за Директорії, можна було почути українську мову куди частіше. Також друковані оголошення комсомолу і всіх спортових товариств у Києві про їхні змагання та інші виступи вичитував я на мурах міста та на окремих таблицях тільки в російській мові. Отже за такий розмірно недовгий час совєтська влада довела до того, що в столиці України широкі кола українського населення і навіть українська шкільна молодь вживали куди більше мови російської, як своєї рідної. Було ясно, що це було і безпечніше, і практичніше. Інакше цього я не міг собі пояснити.

З невеселими думками вернувся я з міста до поїзду, що за яку годину рушив у напрямі Львова. Я знову думяк багато про те, чи її у Львові йде така русифікація українців, яку я бачив у Києві. В поїзді їхало ще більше військових, пограничників та енкаведистів до «праці» на західно-українських землях, як з Москви. Деякі з них оповідали по дорозі про опір українського населення проти колективізації, що її форсувала в нашому краю нова влада саме при помочі отих людей в уніформах. Вони покпивали собі із західно-українських селян, які працювали на таких дрібних кусниках землі, а не хотіли, мовляв, погодитись на єдину доцільну розвязку земельної справи, себто на колгоспи, та на поправу свого положення.

В поїзді провів я ще одну ніч і 15. травня 1941 р. вдосвіта ми переїхали старий кордон на Збручі, що відділював Галичину від УССР. Була гарна весна, всюди було повно зелені. В Тернополі і по деяких інших стаціях по дорозі до Львова можна було купити від наших селянок варені яйця та якісь бублики, з чого подорожні користали масово, бо за Збручем такого добра не було зовсім видно. Ми оглядали теж в різних місцях будову другого залізничого тору, рівнобіжного до сталого, що його з величезним накладом праці та ще з більшим поспіхом старалася збудувати

совєтська влада. Тисячі винужденілих селян з різних сумежних повітів Галичини копали землю, возили її фірами й тачками та робили високий насип під другий тор. Були між ними і селяни з волинських повітів, що можна було пізнати по їх однокінних візках з питомим для них каблуком для коня. Про те, щоб до копання й воження таких мас землі та роблення такого широкого й високого насипу вживати відповідних машин, як це бувало в Німеччині та інших державах, не кажучи вже про Америку чи Канаду, не було мови. Мучились люди, мучились і звірята.

Коло 3-ьої години пополудні вїхав наш поїзд з шумом на головний дворець у Львові. Я побачив два великі написи: Львов і Львів, але перший впав мені в око напис: Львов.

Це був 595-ий день з часу мого заарештування в тому ж Львові.

Додаток
Сеньйор українських політиків большевицьким в'язнем

/Спогади Костя Левицького, поміщені у збірнику Мілени Рудницької «Західня Україна під большевиками»/

Ось спогади з большевицької тюрми св. пам. Костя Левицького, одної з провідних постатей довоєнної Галичини, що довгі роки очолював українську політику в Австрії і згодом був головою уряду західньоукраїнської Народної Республіки. Покійний сенатор галицьких політиків належав до тих вийняткових щасливців, що, запроторені большевиками в глибину Росії, повернулися до Львова перед совєтсько-німецькою війною. Нижчеподана розповідь д-ра Костя Левицького про його арешт і сидіння в московській тюрмі була списана в його канцелярії у вересні 1941. р. Кілька тижнів пізніше, 12. листопада 1941. р., д-р Кость Левицький помер у Львові.

Ті, що знали д-ра Костя Левицького особисто, зможуть пізнати в його оповіданні багато рис його характеру: старий юрист, що думає категоріями леґалізму і правопорядку, ніяк не може зрозуміти большевицького світу, побудованого на безправ'ю та насильстві!

Коли Червона Армія зайняла Львів, зголосилася до представників радянської влади депутація місцевого громадянства під моїм проводом. Депутацію прийняли дуже прихильно генерал Іванов, дивізія якого перша ввійшла до нашого міста, та перший уповноважений для цивільної адміністрації Мищенко. Вони просили переказати населенню, що радвлада прийшла визволити Західню Україну, просити підтримати радянський уряд і співпрацювати з ним. Запевнювали, що всякі реформи будуть переводитися тільки поступовно і згідно з волею народу. Та найбільше заспокоїла мене заява обидвох високопоставлених осіб, що совєтська влада не думає притягати когонебудь до відповідальности за його політичне минуле й дотеперішню діяльність.

Дня 24. вересня 1939. р. почув я ці запевнення з уст совєтських достойників і мушу признатися, що дав їм віру. Бо хоч довго живу і по світі ходжу та всякі зміни за мого життя бачив, але досі не трапилося мені, щоб представники армії й уряду якоїсь держави офіціальну депутацію населення свідомо оббріхували.

Не минуло й тижня від цих урочистих заяв представників совєтської, як мене арештували. І, як я пізніше довідався, одною з головних причин мого арештування було саме те, що я на чолі депутації вітав у Львові радвладу.

Дня 30. вересня надвечір прийшли до мого помешкання при вул. Підвальній 7 умундировані енкаведисти з наїженими штиками й заявили мені, що мають наказ перевести у мене ревізію. Говорили по-російськи. На моє домагання пред'явили писемні уповноваження. Казали відчинити велику залізну касу, яка стояла в моїй робітні, і забрали з неї гроші. Потім перекинули бюрко. Забрали з нього всі мої записки, зокрема кільканадцять зошитів мого щоденника. Записки з останніх днів, в яких я передавав переживання, відколи до Львова увійшли большевики, прочитали зараз при мені. З них могли бачити, що моє становище до Совєтів не було вороже, навпаки, я радів упадком Польщі та об'єднанням українських земель і ставився з довір'ям до заяв уряду СССР щодо Західньої України. Прочитавши мої записки, командир сказав, що має наказ забрати мене з собою «для вияснення» і що я, певне, зараз вернуся. Але на це «вияснення» довелося мені чекати майже 20 місяців...

Вантажним автом завезли мене до будинку при вулиці Льва Сапіги, де колись була австрійська жандармерія, згодом польська поліція, а тоді примістилось там було большевицьке НКВД. Залишили мене в передпокою і там чекав я кілька годин. Вночі викликали мене і, без жадного пояснення, завели до в'язниці (в задній частині того ж будинку, на 1-ому поверсі, камера ч. 4). Впустили мене до камери, де я застав колишнього президента міста, поляка Островського. Камера мала, призначена на одну особу, без жадної обстанови, навіть без причі і без сінника, лише з невеликою лавкою. Бурмістр Островський хотів відступити мені цілу лавку, але я не погодився, сказав йому, що в тюрмі мусить бути рівність, — і так ми обидва, поділившися лавкою, куняли до ранку. За мого довгого, 80-річного життя це моя перша ніч у тюрмі.

Наступного дня дали до нашої камери ще двох в'язнів. Двох з нас сиділи на лавці, а двох на долівці, і в таких обставинах просидів я в цій камері три тижні: до 20. жовтня 1939. р. Жадної постелі ні білизни я з собою не взяв, бож мене забрали лише «для вияснення» і зараз мали пустити. Їсти у в'язниці майже не давали, а моя родина присилати мені харчів з дому не могла, бо нічого про мене не знала. Через ці умови й, головно, через недостачу свіжого повітря мав я 20. жовтня мозкову атаку, в наслідок чого попав на кілька годин у в'язничний шпиталь. Але про це згодом. Наперед хочу розказати про початкове слідство.

Перше переслухання відбулося наступного дня після мого арештування. Переслухував мене москаль, який не знав ні української мови, ні історії, і взагалі не орієнтувався в місцевих політичних відносинах. Він говорив по-російськи, а я по-українськи. Почав переслухання від довшої поуки про засади большевицької ідеології і питався, чи вони мені відомі. Коли я сказав, що лише загально, тоді він заявив, що хто цього не знає, той «заприсяжений ворог народу». Також заповів мені, що мушу «все» сказати і признатися до «всього». — Ви мусите сказати все, що ми хочемо, бо інакше... Пам'ятайте, що ми дуже мстиві». Про мстивість говорив з притиском кілька разів. Я відповів: «Що буду знати, те скажу, чого не знаю, того видумувати не буду».

Головний закид, що з ним я зустрівся, був: чого я ходив з депутацією до тов. Іванова і тов. Мищенка? Я відповів, що депутація хотіла вияснити, як нова влада думає поводитися в Західній Україні, та хотіла запевнити українському населенню безпеку й охорону життя та майна. Я, як найстарший український парляментарист, уважав за свій обов'язок взяти це завдання на себе. Але мій слідчий сказав: — «Ні, це брехня! Ви пішли з депутацією, щоб обдурити нашу владу. Ви хотіли захопити провід. Депутація — це була з вашого боку лише хитрість». Я був обурений такими інсинуаціями й відповідав: «Це не місце і не час на жарти. Я людина старша і заповажне моє становище, щоб бавитися у хитрощі. Найкращим доказом моєї доброї волі є те, що коли тов. Мищенко заявив депутації, що громадянство мусить бути льояльне до радянської влади та притримуватися радянської платформи, тоді ми рішили УНДО розв'язати і закликали всіх членів ставитись льояльно до Совєтів». Дальше роблено мені закид, що я, як член Надзірної Ради Видавничої Спілки «Діло», є буцім то відповідальний за протисовєтські статті «Діла». Закидали мені теж, що я був адвокатом, отже визискував народ, що я — капіталіст. Таких переслухань відбулося за перші три тижні мого сидіння кільканадцять. Переслухував мене завжди той самий слідчий.

Коли зо мною трапився мозковий припадок, про що я вже згадав, і мої товариші з камери повідомили тюремню канцелярію, що я захворів, мене відвезли до в'язничного шпиталю при Казимирівській вулиці. Там поклали мене до ліжка, лікар дав мені застрики. Сказав, що повідомить зараз родину, щоб мені прислали з дому харч, і обіцяв скликати на другий день лікарське консиліюм. Але недовго я втішався теплим ліжком і надією на лікарську опіку та на смачну страву. Як тільки пішов лікар, приїхало по мене НКВД, насилу стягли з постелі й одягли. Нічого не помогли мої просьби і протести. Мене кинули на вантажне

авто, кажучи, що везуть мене на «допрос». Фактично ж завезли мене на залізничну станцію.

На бічних рейках поміж вантажними вагонами стояв довгий, зелений поїзд, до якого мене всадили. Куди мене везуть, нічого не сказали. Замкнули мене самого в малому переділі, перед дверима поставили сторожу. Я з усіх сил протестував, заявляючи, що належу до юрисдикції львівського суду, що невільно вивозити мене поза мій суд, ані позбавляти суду. Поїзд стояв довгі години, енкаведисти підкріплялися їдою, носили пиво, котлети, яєшню, а мені давали лише пісний хліб. Я просив дати мені склянку чаю, але мені не давали. Припроваджували раз-у-раз нових в'язнів, українських громадян. Хто з українців мене бачив, просив за мене. Наступного дня я зголосився до коменданта поїзда. Він прийшов до мого переділу. Я сказав: — « Я є хворий чоловік, мене взяли з шпиталю, я не можу їсти цього хліба. Будь ласка, скажіть дати мені чаю або якоїсь юшки». — 2Ви досить крови напилися з народу, я вам дам таку юшку, що вас чорт побере!» — відповів мені комендант. Деякі в'язні чули цю розмову й обурились: — «Як вам не сором, старий хворий чоловік просить вас ложку страви, а ви так поводитеся». Відтоді в'язні давали мені дещо з своїх харчів, і це тримало мене при житті, бо влада про мене не дбала. Зате дали мені до переділу якогось шпигуна. Він приніс мені на станції в Тернополі склянку содової води.

Поїзд стояв у Львові яких три дні; інколи їхав одну-дві зупинки і знов вертався. Вкінці рушив у дорогу. Подорож була довга і томлива. Жадної подущини, жадного коца, жадних ліків я з собою не мав. По кількох днях ми приїхали до Москви. Там всадили мене у тюремне авто без вікон, з окремими кабінами для кожного в'язня. Сидиться немов у темній клітці, нема як порухатися, перед очима чорно, нема чим дихнути. Я мав враження, що душуся. В кабіні є лише шпара, через яку говорять до в'язня, коли йому дають прикази. Так я заїхав до «Внутренньої тюрми» (Луб'янки) в Москві, призначеної для найтяжчих злочинців. Тут мені судилося провести більше півтора року; від 29. жовтня 1939. до 14. травня 1941. р.

«Внутренняя тюрма» — це один з будинків, що творять немов окрему дільницю тюрем. Вона прилягає безпосередньо до Верховного Суду СССР, що міститься в другій половині тієї ж будівлі. Мене примістили спершу в камері 109. Було нас у камері сімох. Келія чиста й доволі простора, кожний в'язень мав свою причу й постелю. Але тюремний режим був дуже суворий. Вікна забиті гратами і шухлядами, цілу ніч в камері яскраве світло, не вільно мати папірця ні олівця, повна ізоляція. До туалети водили кожну камеру зокрема, так що ніхто не знав про товаришів з

сусідніх камер. Прохід відбувався вночі на подвір'ї або на даху. Деякі в'язні не хотіли вставати, але їх силували. Їсти давали ранком солоджений «кип'яток» (3 кусники цукру на два дні) і хліб, опівдні юшку і кашу, ввечорі кашу. Мені, з уваги на вік і ослаблення, давали склянку молока денно, а пізніше теж правдивий чай. Тюремна сторожа поводилася дуже суворо, але не била. Пам'ятаю такий інцидент. Одного разу я домагався, щоб мені віддали окуляри, що їх ввечорі в нас забирали і повинні були вранці назад віддати. Тоді сторож каже: — «Пощо вам читати?», а я відповів: — «Це я вже знаю, чи мені треба читати». (Була тюремна бібліотека і в'язням вільно було з неї користати). Він поскаржився начальникові тюрми, а мені сказав: — «Поки я маю ключ від вашої камери, доти я є паном вашого життя».

Хоч камера була чиста, проте було в ній хробацтво. Я набрався вошей з в'язничної білизни, бо її не виварювали, лише натирали якимсь крохмалем, і саме в цім крохмалі були воші. Санітарні відносини залишали багато до бажання: на цілу тюрму був тільки один лікар. Санітарами були здебільша жінки. З одною з них мав я раз таку пригоду. Я просив її дати мені лік до натирання ніг, бо вони мене дуже боліли, — просив чемно, промовляючи до неї: — «Ласкава пані, будь ласка, дайте мені…» На це вона каже: — «А ви мало нажилися на світі, пощо вам ще ліків?» Я не втерпів і відповів: — «Чи ви людина, чи звір?» Зате головний лікар відносився до мене прихильно, на привітання казав мені завжди «гаразд», з чого я догадувався, що він — українець. Українця я пізнавав по тому, як він до мене ставився. Одна санітарка була зо мною дуже ввічлива, питалася мене завжди про стан мого здоров'я. Одного разу заговорила до мене кілька слів по-українськи, отже я не помилився, коли вважав її за українку.

Щокілька тижнів переводили мене до іншої келії, отже я мав змогу приглянутися більшій кількості совєтських політичних «злочинців». Були між ними люди всілякого віку, різної освіти, але здебільшого совєтські інтелігенти. По національності стрічав я москалів, грузин, вірмен, поляків і багато українців. Траплялися й монголи, було доволі й жидів. Майже без вийнятку були це «грубі шишки», недавні совєтські достойники, які клали підвалини під совєтський устрій. Сиділи зі мною народні комісари (міністри) союзних республік, сидів конторлер Державного Банку, сиділи директори великих фабрик і підприємств, інженери, інспектори, касири. Хоча усі вони були жертвами партійно-політичних порахунків, проте сиділи під різними закидами, як, напр., недоліки в п'ятирічці, касові недобори і т.ін. Один лікар з Кисловодська сидів уже три роки в

слідстві за те, що лікувальні джерела стали менш багаті, як були колись. Слідство тяглося довгими роками: бували випадки, що тримали людей у слідчій тюрмі три, чотири і п'ять років. Натрапив я на в'язня, який сидів у слідстві вже сім років; був це грузин, колишній товариш і приятель Сталіна.

За ввесь час мого сидіння в Москві тільки один раз зустрівся я з ближчим земляком, уродженцем Західньої України, хоч чимало їх сиділо у «внутрішній тюрмі». Було це восени 1940. р. в тюремному шпиталі «Бутирка» (друга велика тюрма в Москві), де я провів три місяці (жовтень, листопад і грудень 1940. р.). Цим земляком виявився один селянин-гуцул, якого затримали при нелегальнім переході кордону до Німеччини. Ніколи не забуду, як я з ним познайомився. Був осінній ранок, я лежав у шпитальній постелі. До залі принесли хворого в'язня в тяжких болях. Прийшов до нього лікар і заговорив до нього, розуміється, по-російськи. Аж чую, пацієнт кричить: — «Я українець, по-московськи не розумію!» Який же я був щасливий, почувши ці слова в далекій Москві, який гордий з того меншого брата, протест якого був для мене доказом, що моя довголітня праця над національним усвідомленням українського народу не була даремна! Хто не знає атмосфери терору большевицької тюрми, той ніколи не зрозуміє, скільки мужности мусів мати той гуцул, що у зовсім чужому оточенні маніфестував свою національність і вимагав, щоб до нього говорили в його рідній мові! Він залишився мені добре в пам'яті також і тому, що своєю культурною поведінкою дуже відрізнявся від совєтських інтеліґентів з їх простацтвом, хоч були між ними високі урядовці, старшини, письменники. В їхній розмові щодруге слово це був який проклін, лайка, вульгарний вислів, якого просто не можна повторити. Мені завжди докоряли, що я «гордий». Я їм цього гуцула давав за приклад. Вранці, коли ми будилися, він усіх вітав, був для інших в'язнів чемний, услужний, при кожній нагоді казав: «прошу, «дякую» тощо. По якомусь часу я завважив, що під його впливом інші в'язні стали культурніші. Ще ніколи не усвідомив я собі так ясно значення живого прикладу, як тоді.

Слідство у моїй справі переходило різні фази. Не раз здавалося, що мене ось-ось випустять, пізніше воно знов затягалося безнадійно на довгі місяці. Перше моє переслухання у «внутрішній тюрмі» відбулося четвертого дня після мого приїзду у Москву. Збудили мене в 2-ій ночі криком: — «Вставай! Треба негайно вставати й іти!» Повели мене коридором два сторожі, тримаючи за руки, мов важкого злочинця. Мій перший суддя був жид з України, знав нашу історію, орієнтувався добре в наших відносинах, говорив зо мною по-українськи. Коли я прийшов до

його кімнати, він каже: — «Ми мусимо справу вияснити, ви спочиньте собі кілька днів, ви скоро вернетесь додому». Казав принести мені чай і розпорядився, щоб мені давали правдивий чай до камери. Поводився зо мною завжди дуже чемно. Рівночасно з ним проводив слідство в моїй справі другий суддя, українець. По двох тижнях, впродовж яких допитували мене кілька разів, сказали, що не бачать причини вести проти мене дальше слідство та що поставили внесок на моє звільнення. Але вищі чиновники цей внесок відкинули і визначили нових двох слідчих, цим разом москалів. Почалися знову допити, що тривали місяцями. Після кількох місяців мої судді заявили, що я буду звільнений, але мушу замешкати в Москві. Я сказав, що не можу на це погодитися, бо я — український громадянин і, коли нема підстави вести проти мене судове поступовання, то лиш уряд УРСР міг би визначити мені місце побуту, якби вважав, що я небезпечний у Львові, але місцевість не могла б лежати поза межами України. По цих конференціях я вніс писемну скаргу до народного комісара внутрішніх справ, що мене, старого хворого чоловіка, тримають довший час у в'язниці, хоч нема проти мене жадного обвинувачення. Три дні пізніше кличуть мене на переслухання. На бюрку слідчого бачу мою скаргу. Питаюся: — «Може ви на мене гнівається, що я вніс заяву до народного комісара?» Він заперечив. Від цього часу переслухували мене частіше і поводилися зо мною краще, давали мені кращий харч, як іншим в'язням. Здавалося, що слідство зближається до кінця. Побачивши, що моя тактика дала добрі наслідки, я написав народному комісарові нову заяву, цим разом подяку. Це знов справу прискорило. Я був, мабуть, один з небагатьох в'язнів, який мав відвагу звертатися до народного комісара з писемними заявами, хоч тюремний правильник передбачав за в'язнями це право.

Але місяці минали, а я далі сидів. Я зголосився до начальника тюрми і сказав, що маю щось важне подати до відома судді, а цьому сказав, що маю важну інформацію для Мануїльського. Але мене не допустили ні до Мануїльського, ані до галичан, які приїхали, як депутати, до Верховної Ради. Зате дістав я нових двох суддів. Коли я упоминався, чому мене не звільняють, вони казали: — «Як вас пустимо на волю, то ви зараз до Германії підете». — «Я не тікав з рідного краю у вересні 1939. р. і тепер не думаю, — хочу вмерти на рідні землі», — відповів я.

Згадаю ще такий інцидент. Коли були вибори до Верховної Ради, питалися мене, чи я хочу кандидувати. На це я сказав: — «Ніколи я не старався за мандат сам, ані не приймав мандату від уряду. Коли виборці хотіли мене мати послом і ставили мою

кандидатуру, тоді я заявляв «так» чи «ні». Потім пустили поголоску, що була виставлена моя кандидатуру до Верховної Ради, але я зрікся. Я знов написав до народного комісара, протестуючи проти фальшивих відомостей.

Такий стан тривав довгі місяці. Судді були чемні, час-від-часу кликали мене на допит, питали мене про інших в'язнів з Західньої України, казали, що ніби я їм потрібний для вияснення слідства над ними. Головний лікар, мабуть, на доручення згори, опікувався моїм здоров'ям. Але минали дні, минали довгі безсонні ночі, минали тижні й місяці, і я не міг діждатися звільнення. Я вступив у 82-й рік життя — невже доведеться мені вмерти в московській тюрмі? Я понаглював справу звільнення заявами до народного комісара. Раз я йому написав, що коли б він мене раз переслухав, то справа була б вияснена за один день. Слідчі натякали на звільнення, але завжди висували всякі труднощі: — «З чого ви будете жити, чи не вмрете з голоду, вас німці можуть убити» — та інші такі глупощі.

В травні 1941. р. будять мене раз уночі і кличуть на допит. Я прийшов, слідчий подав мені руку; я знав, що це означає звільнення. Слідчий скерував мене до старшого судді, а цей сказав, що я вільний. Але я завважив, що сам до Львова не можу їхати. На другий день перевезли мене до готелю і сказали, щоб я чекав, аж приїде по мене хтось з родини. Депешували до мого сина, але текст телеграми був такий незручний, що син зрозумів, що я помер і йому кажуть забрати мою домовину. Від дня мого арештування родина нічого про мене не знала і ніхто не думав, що я ще живий. Вкінці до Москви приїхала до мене моя внучка. Дали нам місце у спальному вагоні, рівночасно дали доручення до Львова підготовити для мене моє давнє помешкання з цілою обстановою. Але моє помешкання було розграблене і зайняте совєтськими урядовцями. Коли я в них домагався, щоб звільнили моє помешкання, покликуючись на Москву, мені відповіли: — «Москва робить своє, а ми своє робимо».

До Львова я приїхав 19. травня, себто за місяць перед початком німецько-совєтської війни. Коли б мене звільнили місяць пізніше, я вже був би не побачив рідного краю.

notes

1

Іван Кедрин (інколи Кедрин-Рудницький; справжнє прізвище — Рудницький; 22 квітня 1896, Ходорів, Королівство Галичини і Володимирії, Австро-Угорська імперія Австро-Угорщина, тепер Жидачівський район, Львівська область, Україна Україна — 4 березня 1995, Джерсі-Сіті, Нью-Джерсі, Flag of the United States.svg США) — український історик, політичний діяч і журналіст. Дійсний член НТШ, член Президії НТШ в Америці, почесний доктор УВУ.

2

Повне ім’я Людвика Розенберга — Бернар-Людвик Розенберг. Народився у 1894-у році. Був відомий під літературним псевдонімом Володимир Чорній. Вважається, що був розстріляний 1940-го року.

3

«Монгол Лапсап Шірап» — судячи з усього, Доржжавин Лувсаншарав (1900-1941), в радянських слідчих документах його називали Доринжаб Лубсан Шарап. Думаю, що співчуття Німчука та інших в'язнів до їхнього однокамерника значно б зменшилося, якби вони довідалися, що цей чоловік до свого арешту керував чистками в Монголії, судова трійка під його керівництвом присудила до смертної кари більше 20 000 осіб, переважно з середовища ламаїстського духовенства. Також був причетний до знищення популярного прем'єр-міністра Анандин Амара.

Попри те, що все це Лувсаншарав чинив з наказу радянського уряду та «радників» із СРСР, у 1939-у році був арештований співробітниками МВС і вивезений до Москви. Формально звинувачений у співучасті в контрреволюційній організації, насправді ж його позбулися як небажаного свідка.

Всупереч здогадам Німчука, не помер від голоду, а був розстріляний у липні 1941-го року, що цікаво — разом із тим Анандином Амаром, якого він колись допоміг арештувати.

Все-таки пізніше був визнаний жертвою репресій і 1962-го року за рішенням Президіуму Великого Народного Хуралу МНР реабілітований.

Можливо, прізвище слід читати як Гагуа.

5

Історія загибелі Нестора Лакоби, батька «молоденького абхазця», передана Німчуком неточно: він не був розстріляний, а раптово помер, згідно з офіційною версією — внаслідок стенокардії, згідно з неофіційною, але вірогіднішою, — був отруєний. Ворогом народу його оголосили лише після смерті. Історія з перепохованням дійсно мала місце, але теж у дещо іншому вигляді: після зруйнування «почесної могили» тіло Нестора Лакоби начебто зуміла вивезти і перепоховати у його рідному селі найближча рідня. Дружина Нестора, знаменита своєю вродою і героїчним характером Сарія померла у травні 1939-го року в тюремній лікарні, фактично внаслідок тортур. Отож молоденький співв'язень Ів. Німчука, Рауф Лакоба, на момент їхнього спілкування був уже круглим сиротою, про що, звичайно, не знав. Його самого розстріляли 1941-го року.

6

Мілена Іванівна Рудницька, у заміжжі Лисяк (15 липня 1892, Зборів — 29 березня 1976, Мюнхен) — українська громадсько-політична діячка, журналістка, письменниця, учителька середніх шкіл. Голова центральної управи Союзу Українок. Сестра співредактора газети «Діло», Івана Кедрина-Рудницького.

7

Олена Федак-Шепарович (1894, Львів — 1982, Нью-Йорк) — жіноча та громадська діячка, за фахом журналістка.

8

Характеристична річ, що дієслова «розписуватись» уживають тепер в Україні у значенні «розписуватись». Це пішло з того, що при всіх слідствах і допитах слідчі кажуть арештованому під тим, що він сказав, «распісаться». Міліони нещасних чули не раз та не десять і чують далі заєдно «распішітєсь», себто, «підпишіться». І так це дієслово в цьому фальшивому значенні, як, зрештою, багато інших російських слів, прийнялося за довгі роки вже загально майже на всіх українських землях під совєтською займанщиною. (Примітка автора)

9

Виправимо помилку мемуариста: насправді Іван Васильвоич Обреїмов (1894-1981) був не математиком, а фізиком. До України приїхав 1929-го року, на запрошення тодішнього українського уряду — для організації Українського фізико-технологічного інституту, скорочено УФТІ, директором якого пробув кілька років. Як вчений, займався фізикою кристалів, молекулярною фізикою та низькотемпературною спектроскопією. Організував конференцію з теоретичної фізики.

Арештований у липні 1938-го року в зв'язку з т. зв. «справою УФТІ», за якою розстріляли 8 осіб із 16 арештованих. Формальна Івана Васильовича звинувачували у шпигунстві, оскільки він часто виїжджав за кордон для зустрічей з колегами-фізиками і запрошував їх до свого інституту.

Причиною привілейованого становища Івана Васильовича Обреїмова були не тільки і не стільки старання його дружини, скільки клопотання колег, особливо ж А.Йоффе та П.Капиці. Дозвіл працювати у в'язниці за спеціальністю він використав, написавши працю ««Про застосування френелевої дифракції для фізичних і технічних вимірювань», за яку в 1946 р був удостоєний Сталінської премії». В травні 1941-го року був звільнений «за відсутністю складу злочину». Відтоді і аж до кінця життя займався своєю улюбленою фізикою.

10

Гіпотетично Софія Яблонська у серії дорожніх нарисів «Далекі горизонти».

11

Мається на увазі Олена Андріївна Штакеншнейдер. ((1836 — 1897) — дочка російського архітектора, професора Академії мистецтв А. Штакеншнейдера. У своєму щоденнику відобразила ряд подій культурного життя Петербурга кінця 50-х — початку 60-х років XIX в.

Згадуваний Ів. Німчуком фрагмент щоденника Штакеншнейдер виглядає так (цитата за http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp65.htm).

«Е. А. Штакеншнейдер

Т. Г. ШЕВЧЕНКО НА ЛИТЕРАТУРНОМ ЧТЕНИИ В ПАССАЖЕ

Вечером была на чтении в пользу воскресных школ, в Пассаже. Читали: Бенедиктов, Полонский, Майков, Писемский, Достоевский и Шевченко.

Вот, век изучай и все не поймешь то, что называют публикой. Шевченко она так приняла, точно он гений, сошедший в залу Пассажа прямо с небес. Едва он успел войти, как начали хлопать, топать, кричать. Бедный певец совсем растерялся. [Думаю, что неистовый шум этот относился не столько лично к Шевченку, сколько был демонстрацией. Чествовали мученика, пострадавшего за правду. Но ведь Достоевский еще больший мученик за ту же правду. (Уж будем все, за что они страдали, называть правдой, хотя я и не знаю хорошенько, за что они страдали, довольно, что страдали.) Шевченко был только солдатом, Достоевский был в Сибири, на каторге. Между тем Шевченка ошеломили овациями, а Достоевскому хлопали много, но далеко не так. Вот и разбери.]

С Шевченком даже вышло совсем удивительно. Он нагнул голову и не мог вымолвить слова. Стоял, стоял и вдруг повернулся и вышел, не раскрыв рта. Шум смолк, и водворилась тишина недоумения. Вдруг из двери, через которую выходили на эстраду чтецы, кто-то выскочил и схватил стоящие на кафедре графин воды и стакан. Оказалось, что Шевченку дурно. Через несколько минут он, однако, вошел снова. И ему снова, было, стали хлопать, но, вероятно, щадя нервы его, раздалось несколько шиканий. Он стал читать, останавливаясь на каждом слове; дотянул, однако, благополучно все три стихотворения. Последнее даже шло уже как следует, и им закончился сегодняшний литературный вечер. [Провожая Шевченку, ему хлопали уже гораздо меньше, точно восторг весь выдохся при встрече, или точно то, что он прочел, его охладило. В нашу ложу явился Шевченко уже совершенно оправившимся.]»